

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Вадим Васютинський

**ВИННІ ЧИ БЕЗНЕВИННІ?
ПОЧУТТЯ ПРОВИНИ В КОЛЕКТИВНІЙ СВІДОМОСТІ
УКРАЇНЦІВ**

Монографія

Київ 2021

УДК 316.64

Вадим Васютинський. Винні чи безневинні? Почуття провини в колективній свідомості українців : монографія. Препринт. – 8 а. а.

Рецензенти:

Карамушка Л. М., доктор психологічних наук

Найльонова Л. А., доктор психологічних наук

Чернобровкін В. М., доктор психологічних наук

Монографію підготовлено за результатами кількарічних досліджень почуття провини в різноманітних соціально-психологічних контекстах та громадсько-політичних середовищах сучасної України. Висвітлено особистісні, міжособово-комунікативні, внутрішньо- і зовнішньополітичні, міжетнічні, поколінно-вікові і статево-гендерні аспекти почуття провини. Розкрито джерела виникнення, особливості функціонування та тенденції уникання колективної провини, способи зараджування їй, зв'язки із звинувачувальними та самозвинувачувальними поставами.

Призначено для науковців, аспірантів, викладачів і студентів у галузі соціальної психології та суміжних наук, практичних психологів, працівників органів державної влади та місцевого самоврядування, активістів громадських організацій, усіх, хто цікавиться психологічними проблемами колективної життєдіяльності.

Зміст

Передмова

РОЗДІЛ 1. УКРАЇНСЬКІ ЗАГАЛЬНОПОЛІТИЧНІ ПРОВИНИ І ЗВИНУВАЧЕННЯ

- 1.1. Психологічний зміст покладання політичних провин у сучасному українському контексті
- 1.2. Бачення політичних провин оптимістами і песимістами
- 1.3. Українські провини і вибачення: простір конотацій
- 1.4. Український ціннісний контекст визначення винуватців корупції

РОЗДІЛ 2. ОЦІНКА МІЖОСОБОВИХ, МІЖГРУПОВИХ ТА МІЖЕТНІЧНИХ ПРОВИН

- 2.1. Психологічна структура атрибуції молоддю міжособових провин
- 2.2. Структура уявлень студентської молоді про соціально-міжгрупові провини
- 2.3. Окреслення провин референтних груп у міжгруповій взаємодії
- 2.4. Ставлення студентів до вчителів і викладачів у контексті приписування взаємних провин
- 2.5. Психологічний зміст спрямування міжетнічних провин українськими студентами

РОЗДІЛ 3. ЗНАЧЕННЯ ОСОБИСТІСНИХ РИС ТА КОМУНІКАТИВНИХ ВЛАСТИВОСТЕЙ

- 3.1. Місце особистісних диспозицій у соціальному просторі атрибуції провин
- 3.2. Ціннісно-ідентифікаційні підстави атрибуції молоддю провин учасникам соціальних взаємодій
- 3.3. Колективний нарцисизм, ідентифікація зі спільнотою і почуття провини
- 3.4. Оцінка міжособових і міжгрупових провин у змісті соціально-психологічної адаптації молоді
- 3.5. Комунікативні властивості особи в контексті атрибуції провин
- 3.6. Щастя і почуття провини: особистісні та міжособові точки перетину

РОЗДІЛ 4. ТРУДНОЦІ УСВІДОМЛЕННЯ ІСТОРИЧНИХ ТА ЕТНІЧНИХ ПРОВИН УКРАЇНЦІВ

- 4.1. Семантична структура уявлень студентів про історичні провини українців
- 4.2. Почуття провини у звинувачувальному контексті оцінки міжетнічних відносин
- 4.3. Екстрапунітивні оцінки міжетнічних відносин як суперечливий чинник соціального оптимізму
- 4.4. Ставлення українців до єврейських погромів 1918–1919 рр.
- 4.5. Провини і вибачення в оцінках українсько-польського конфлікту 1943–1944 рр.

РОЗДІЛ 5. ПРОВИНИ, ЗВИНУВАЧЕННЯ І ВИБАЧЕННЯ ЗА ВІЙНУ НА ДОНБАСІ

5.1. Ціннісний контекст пошуку українцями винуватців тривання війни на Донбасі

5.2. Психологічні моделі покладання провини в соціально-політичному самовизначенні мешканців Донбасу

5.3. Особливості поглядів і настроїв мешканців тимчасово окупованих територій Донбасу

5.4. Динаміка ставлень до війни на Донбасі за п'ять років

РОЗДІЛ 6. МІЖПОКОЛІННО-ВІКОВІ І СТАТЕВО-ГЕНДЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОКЛАДАННЯ ТА УСВІДОМЛЕННЯ ПРОВИН

6.1. Вікові особливості покладання політичних провин

6.2. Психологічний контекст звинувачення молоддю представників старшого покоління

6.3. Покладання українською молоддю провини на суб'єктів громадсько-політичного життя під впливом поколінної ідентичності

6.4. Статеві особливості покладання політичних провин

6.5. Гендерні ознаки переживання та зараджування почуттю провини в міжособових і міжгрупових стосунках

6.6. Жіночий і чоловічий стилі долання почуття провини

Післямова

Передмова

Дослідження громадсько-політичних процесів у сучасній Україні вимагають належної уваги до їхнього психологічного підґрунтя, що звичайно поєднує індивідуально-особистісні і комунікативно-міжособові чинники громадянського самовизначення членів суспільства. Одними з найвагоміших серед них є переживання почуття власної провини і водночас приписування її іншим суб'єктам соціальних взаємодій. Попри очевидну значущість відповідної сфери індивідуального і колективного життя вивчення її політико-психологічних аспектів не набуло достатнього поширення у вітчизняній науці й практиці.

Проблеми колективних провин є малопопулярними в теперішній соціальній психології. Сучасні тенденції теоретичних, а ще більше практичних підходів до психологічного змісту відповідних питань набагато більше зосереджено на засобах і способах розв'язання наявних конфліктів або запобігання їм, на перевагах взаємно конструктивної поведінки колективних суб'єктів, чиї інтереси виявилися емоційно зачепленими. Із погляду прагматичної доцільності такий активно-заряджувальний дискурс видається цілком слухним.

Водночас канони класичної психології спонукають звертати належну увагу на глибинні причини, що зумовили негативні почуття й ставлення суб'єктів соціальних взаємодій. До таких безумовно наявних, але важко експліковуваних явищ належить і почуття провини, а надто провини колективної, що часто-густо забарвлює або навіть визначає зміст стосунків між представниками різних соціальних груп [Collective Guilt..., 2004; Faithful, 2014; Fraher, 2007]. Тому аналіз колективних провин видається доконечною передумовою ефективної соціально-психологічної підтримки індивідуальних і групових суб'єктів.

РОЗДІЛ 1. УКРАЇНСЬКІ ЗАГАЛЬНОПОЛІТИЧНІ ПРОВИНИ І ЗВИНУВАЧЕННЯ

1.1. Психологічний зміст покладання політичних провин у сучасному українському контексті

У психології почуття провини або близького до неї сорому (різниця між змістом цих понять тут не є об'єктом уваги) віддавна визнано за істотні мотиви людської активності в різних її вимірах – зовнішньому або внутрішньому. Від З. Фрейда йде традиція розглядати почуття провини як трансформоване витіснене бажання, в основі якого лежить страх [Фрейд, 1991, с. 262, 279]. Як приклади сучасних трактувань наведемо положення С. Кравчук про обернену кореляцію між проявлянням особою агресії і переживанням нею почуття провини: агресія «назовні» є протилежною таким особистісним станам і рисам, як залежність, сором'язливість, альтруїзм [Кравчук, 2002] та розгляд В. Кейсельманом провини й сорому як наслідків інтрапсихічного конфлікту людини з її внутрішнім злочинцем – специфічною інстанцією, яку людина «відщеплює в підвали душі» [Кейсельман, 2019, с. 17–41].

М. Воткінс зазначає, що протиставлення почуттю сорому є неодмінним у роботі й житті з унормованими соціальними, економічними та расовими межами. Психоаналітичний вплив на опрацювання сорому виявляється потрібним на соціальному, політичному та психологічному рівнях організації. Практичні психологи повинні розвивати готовність людей працювати зі своїм соромом у межах психосоціального супроводу [Watkins, 2018]. Такий професійний заклик породжує принаймні два питання. По-перше, ефективний психосоціальний (психологічний) супровід навряд чи є можливим у масштабах цілого кризового суспільства, може йтися радше про надання допомоги окремим особам або невеликим групам у відповідь на їхнє звернення. По-друге, для вироблення методів такої роботи потрібно спершу

з'ясувати причини психологічної принадлиності переживання провини й сорому для їхніх суб'єктів.

У громадсько-політичному контексті набагато виразнішими є тенденції до покладання провини на когось або щось, ніж до самозвинувачення. Ба більше, власне широка соціальна сфера часто-густо стає простором для емоційної розрядки та самоствердження як реалізації психологічних комплексів [Адлер, 1997]. Люди частіше вважають за доцільне змінити постави та поведінку інших осіб, ніж свої власні, а задля цього вдаються до звинувачень – прямих або опосередкованих.

В основі звинувачення лежить очікування на те, що переживання суб'єктом сорому чи ганьби спонукатиме його до зміни поведінки. На думку Л. Бектел, як санкція поведінки сором функціонує: як засіб соціального контролю, що придушує агресивну або небажану поведінку; як тиск, який зберігає соціальну згуртованість громади шляхом створення соціальної дистанції між групою і девіантними членами; як засіб домінування над іншими та маніпулювання соціальним статусом [Bechtel, 1991]. Відповідно до перелічених функцій звинувачення пересічними громадянами сучасної України офіційної влади та інших соціальних структур має містити в собі, по-перше, не дуже впевнені очікування на позитивну зміну поведінки винуватців, по-друге, істотні намагання психологічно протиставитися їм, по-третє, прагнення домогтися переваги своїх цінностей або цінностей своєї групи над іншими, що є не такими бажаними або й шкідливими.

Як зазначає Е. Данбар, політичні звинувачення є найбільш імовірними в політичному контексті, коли носій певних поглядів мешкає в середовищі, де домінують інші погляди. У такому разі він обирає тактику уникання звинувачень заради доброзичливого спілкування. У близьких стосунках політичні звинувачення посилюють негативні постави щодо домінування протилежної за змістом політичної ідеології. Багато хто волів би докласти зусиль, аби уникнути ситуації, у якій звинувачення веде до посилення відчуження. Політичні звинувачення можуть також проявитися в умовах

трудової дискримінації або соціальної ізоляції: люди можуть не хотіти працювати разом з особою, яка має екстремістські погляди [Dunbar, 2018, с. 167]. Такі спостереження є актуальними для сучасного українського суспільства, де багато хто, особливо в останні кільканадцять років, наразився на проблему непорозуміння з близькими особами через політико-ідеологічні розбіжності.

Мета дослідження полягає у визначенні психологічного змісту покладання провини і пошуку винуватців суспільних невдач у контексті актуальних громадсько-політичних процесів.

У жовтні-листопаді 2018 р. було опитано 120 респондентів у м. Києві. Вибірку складено за ознаками віку і статі – відповідно до загальної статевовікової структури дорослого міського населення України: жінки становили 53,3%; осіб віком від 18 до 29 років було 21,7%, від 30 до 44 – 25, від 45 до 59 – 27,5, від 60 років і старших – 25,8%. За рештою параметрів вибірка мала випадковий характер. Інтерв'юерами були студенти-психологи Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Застосована в опитуванні анкета складалася з трьох частин. Перша містила одне запитання «За даними соціологічних опитувань, понад 70% українців вважає, що наше суспільство рухається в неправильному напрямі. Чи згодні Ви з такою оцінкою?», відповідати на яке слід було за 6-бальною шкалою: від 1 – «ні, не згоден» до 6 – «так, згоден». (Тут і далі 6-бальну шкалу без «середньої» оцінки було застосовано з метою спонукати респондентів до якомога чіткішого самовизначення).

У другій частині респонденти оцінювали ступінь провини в проблемах на шляху розвитку нашого суспільства тих 38 осіб/структур, звинувачення на адресу яких найчастіше лунають в українському інформаційному або міжособовому просторі. Оцінку здійснювано за 6-бальною шкалою: від 1 – «зовсім не винен» до 6 – «максимально винен»

У третій частині респондентам пропоновано вибрати з цього самого переліку від трьох до п'яти суб'єктів, провину яких вони оцінили найвище, та пояснити, у чому ця провина полягає.

Одномірний розподіл відповідей на перше запитання показав високий рівень незадовільної оцінки респондентами напряму руху суспільства. Частка оцінок від 1 до 6 балів (де 6 – максимальне незадоволення) набула такого вигляду: 5,8%, 6,7, 15, 19,2, 25 та 20% (ще 8,3% не дали відповіді); середній бал склав 4,21.

Провину окремих суб'єктів оцінено таким чином (у дужках наведено середній бал, перелік подано в порядку його зниження): колишній президент В. Янукович (4,73); російська влада на чолі з В. Путіним (4,69); Верховна Рада (4,52); російські олігархи, мафія (4,33); колишній прем'єр-міністр Ю. Тимошенко (4,25); депутати Верховної Ради попередніх скликань (4,2); українські олігархи, мафія (4,19); «Опозиційний блок», колишні регіонали (4,14); прокуратура, суди, поліція, СБУ та інші правоохоронні органи (4,05); проросійські сили (4,01); політичні демагоги й популісти (3,92); уся українська влада періоду незалежності (3,9); колишній прем'єр-міністр А. Яценюк (3,87); Президент П. Порошенко (3,85); Кабінет міністрів на чолі з В. Гройсманом (3,77); комуністи (3,71); колишній президент В. Ющенко (3,65); усі ми, громадяни України (3,45); Українська церква Московського патріархату (3,45); націоналісти і праворадикали (3,42); Російська церква на чолі з Кіріллом (3,4); київська міська влада на чолі з В. Кличком (3,35); київська обласна влада (3,27); колишній президент Л. Кучма (3,22); Росія, росіяни (3,14); колишня радянська влада (3,08); колишній президент Л. Кравчук (3,06); українська еліта минулих історичних епох (2,66); таємні міжнародні структури (2,58); Українська церква на чолі з Філаретом (2,45); жителі Криму і Донбасу (2,39); Західна Європа, Європейський Союз, США, НАТО (2,2); американські імперіалісти (2,17); ісламські терористи (2,08); євреї, сіоністи (1,92); російськомовні жителі України (1,89); жителі Західної України (1,87); поляки, румуни, угорці та інші сусіди (1,83).

У просторі перелічених оцінок було проведено факторний аналіз, за результатами якого виділилися чотири фактори із сумарною дисперсією 55%.

До найвагомшого першого фактору (вклад у дисперсію 29%) увійшли 14 ознак. У ньому домінує таке собі «тотальне звинувачення можновладців». Найбільш навантаженими виявилися звинувачення на адресу Ющенка (.85), Порошенка (.8), Кучми (.78), Кабінету міністрів і Гройсмана (.76), Яценюка (.76), Верховної Ради (.75), Кравчука (.75). Високим звинувачувальним оцінкам Тимошенко, Януковича та колишніх регіоналів відповідає дещо нижче навантаження в межах першого фактору (.61, .5 та .44, відповідно), зате всі вони увійшли також до другого фактору.

Перший фактор є однополюсним, його зміст відображає наявну в українському суспільстві сферу напружено-негативного ставлення громадян до влади, що часто-густо спричиняє малоадекватну, радше афективну, ніж розважливу оцінку її дій. При цьому власне політичні позиції можновладців мають невелике значення: лівих і правих, теперішніх і колишніх оцінюють приблизно однаково негативно.

У другому, теж однополюсному, факторі (12,7%) поєдналися «оцінки провин російських і проросійських суб'єктів». Найпоказовішими стали звинувачення на адресу проросійських сил в Україні (.77), Російської церкви (.76), російської влади і Путіна (.76), Української церкви Московського патріархату (.76), російських олігархів (.73), комуністів (.71). Поряд із низкою інших осіб та інстанцій тут опинилися колишні регіонали (.64), Янукович (.54) і Тимошенко (.41).

Наповнення першого і другого факторів до певної міри віддзеркалює поширені в масовій свідомості українців співвідношення звинувачень української влади і суб'єктів «русского мира». На рівні раціональних оцінок більший осуд викликають носії російських впливів, але сильніші емоційні реакції, які відчутніше диференціюють суспільство, виникають щодо представників влади. Як бачимо, в очах киян Тимошенко, Янукович та інші регіонали заслуговують на звинувачення з обох таких причин.

Третій однополюсний фактор (9%) охопив «оцінки провин міжнародних суб'єктів» (точніше тих, що перебувають поза українським і російським простором): американських імперіалістів (.77), Європи, США і НАТО (.76), євреїв і сіоністів (.7), таємних міжнародних структур (.66), поляків та інших сусідів (.64), ісламських терористів (.63).

Відносно невисокий рівень прямого звинувачення перелічених суб'єктів не завадив, проте, на основі даних їм оцінок виділитися окремому факторові, що має бути свідченням досить істотного протистояння думок респондентів за відповідними параметрами.

Четвертий фактор (4,2%) виявився доволі слабким, але ми звернули на нього увагу через таку особливість: його склали однополюсні звинувачення на адресу російськомовних жителів України (.56) та жителів Західної України (.53).

У більшості сучасних політичних контекстів громадяни підкреслюють відмінність і навіть опозиційність поглядів цих двох груп населення. Проте в цьому випадку маємо цікаву подібність: оцінки їхніх провин увійшли до фактору з однаковим знаком. Вище було показано, що одні і другі отримали низькі бали за шкалою винуватості. Можна гадати, що тут ідеться не про політичний зміст оцінок, а радше про сам факт діяльності, яка може породжувати суспільні проблеми. Отже, по-перше, респонденти-киїани не вельми схильні звинувачувати своїх співвітчизників за їхні політичні переконання, а по-друге, до певної міри вбачають ознаки вартої осуду активності в опонентів і з одного, і з другого боку. Така асертивна «оцінка радикальних політичних настроїв» заслуговує на окрему увагу з погляду пошуку можливостей майбутнього ціннісного порозуміння в нашому суспільстві.

У результаті контент-аналізу даних респондентами описів звинувачень на адресу 38 суб'єктів виділено 35 семантичних одиниць, які відображають бачення змісту провин тих чи тих осіб або структур. За частотою згадування утворився такий ряд (наведено одиниці, що мали місце в оцінках понад 10%

опитаних): Янукович і попередня влада – винні в тому, що обкрадали країну, довели її до кризи та війни (40,8%); українська влада – у безпорадності та бездіяльності (38,3); українська влада – у корупції (37,5); Росія, Путін – в агресії проти України (37,5); Порошенко – у невиконанні обіцянок, сприянні корупції (33,3); усі ми або більшість нас, громадян України, – у пасивності, байдужості, безпорадності (26,7); внутрішні проросійські сили – в антиукраїнських настроях і діяльності (22,5); українські олігархи – в обкраданні України (19,2); українська влада – у брехливості (12,8); усі ми або більшість нас, громадян України, – у радянському менталітеті (10,8%). Такий розподіл оцінок відображає почасти загальноукраїнські тенденції (ставлення до корупції), а почасти – політичні орієнтації «помаранчевої» частини суспільства.

Висновки. Підвищена готовність до політичних звинувачень відображає стан напруженого незадоволення громадян результатами суспільного розвитку, відповідальність за які вони покладають насамперед на владу та російських агресорів. Менш виразним є пошук підстав для звинувачень у діяльності самих громадян, впливі міжнародних суб'єктів, об'єктивних обставинах розвитку суспільства. Зовнішня атрибуція провин значуще переважає над самозвинуваченнями і спонукає радше до пошуку винуватців, ніж до перебудови власних постав і змісту політичної активності.

1.2. Бачення політичних провин оптимістами і песимістами

Наступна обчислювальна процедура полягала в порівнянні відповідей, що їх дали респонденти, які відрізняються за згодою з тим, що наше суспільство рухається в неправильному напрямі. Більш чи менш незгодних із такою оцінкою (ми їх назвали «оптимістами») виявилось 33 (27,5%), а різною мірою згодних («песимістів») – 77 (64,2%).

У результаті порівняння середніх оцінок оптимістами і песимістами ступеня винуватості кожного з 38 суб'єктів виявлено вісім ознак, де відмінності між цими двома групами досягли достатнього рівня значущості:

президент П. Порошенко – 3,2 і 4,1, відповідно; колишній президент Л. Кравчук – 2,4 і 3,3; колишній президент Л. Кучма – 2,7 і 3,4; колишній прем'єр-міністр А. Яценюк – 3,2 і 4,2; київська міська влада на чолі з В. Кличком – 2,6 і 3,7; київська обласна влада – 2,8 і 3,5; Українська церква на чолі з Філаретом – 1,9 і 2,7; комуністи – 4,2 і 3,4 (в усіх цих випадках $p \leq 0,01$). Як бачимо, песимістам властиво критичніше оцінювати наведених тут суб'єктів – за винятком комуністів, що вочевидь є свідченням відповідних політичних симпатій.

Для з'ясування чіткішої психологічної структури наведених ознак ми провели на їхній основі факторний аналіз, за результатами якого виділилися три фактори із загальною дисперсією 77,3%. Найбільше навантаження в межах першого фактору (вклад у дисперсію 50,3%) випало на оцінку колишніх президентів Кравчука (.92) і Кучми (.9). Можна припустити, що цей дещо екзотичний на сьогодні результат зумовлено тим, що він виник через порівняння даних оптимістів і песимістів – груп, різниця поглядів яких віддзеркалює часову перспективу розвитку.

У другому факторі (14,3%) доволі строкато поєдналися оцінки київської міської влади на чолі з Кличком (.79), колишнього прем'єр-міністра Яценюка (.74), Української церкви на чолі з Філаретом (.72), київської обласної влади (.7) та президента Порошенка (.67). Тут переважно йдеться про діяльність чинних владних осіб або структур.

Основу третього фактору (12,7%) склала оцінка комуністів (.97) – майже всемогутніх колись і майже маргінальних тепер.

Описане співвідношення ознак у факторах дає підстави стверджувати, що відмінності між оптимістами і песимістами в приписуванні провин за невдачі суспільного розвитку набули часового виміру: оптимісти активніше звинувачують комуністів, а песимісти – попередніх президентів і представників теперішньої влади.

Різниця між оптимістами і песимістами в змісті довільного оцінювання ними провини різних суб'єктів зосередилася навколо впливу проросійських

сил в Україні: про це говорили, відповідно, відповідно 36,4 і 16,9% ($p \leq 0,05$ за критерієм Фішера). Песимісти, отже, і за цим показником проявили позицію, що є проблемною з погляду сучасних патріотично-європейських тенденцій розвитку.

1.3. Українські провини і вибачення: простір конотацій

У процесі дослідження соціально-психологічних чинників ціннісного порозуміння українців в умовах воєнно-політичного конфлікту було встановлено, що істотною детермінантою взаємного визначення позицій і ставлень громадян є приписування вини за драматичні події громадського життя та переживання почуття провини [Васютинський, 2015, 2016]. Ці переживання становлять істотний елемент української колективної свідомості, а проте є слабо структурованими, неохоче усвідомлюваними, зануреними в емоційно насичений контекст ставлень громадян до минулого і теперішнього.

Психологічні та суміжні дослідження проблеми переживання колективної провини більшою мірою стосуються до оцінки минулих історичних подій, меншою – до подій нещодавніх або поточних. Переважає традиція трактування відповідних суб'єктивних ставлень у контексті сприймання і відтворення індивідуальної та колективної ідентичності.

Узагальнюючи соціально-психологічні погляди на колективну провину, М. Фергюсон і Н. Бранскомб виділили три її підстави. Перша – колективна ідентичність. Одні дослідники вважають, що коли люди зараховують себе до групи злочинців, вони частіше відчують колективну провину за шкідливу поведінку своєї групи. Наявність глибокого зв'язку між членами групи в історії передбачала більшу колективну провину за віктимізацію інших груп. Навпаки, інші дослідники виявили від'ємний зв'язок між ідентифікацією з групою і колективною провинною. Ще інші – не знайшли жодних кореляцій. Другим ключовим агентом колективної провини є відповідальність за завдану шкоду. Коли інгрупу вважають за відповідальну за шкідливі

наслідки, люди частіше відчують колективну провину за таку роль своєї групи в історії. Показано також відповідальність за сучасну віктимізацію членів автгруп. Третя підстава колективної провини – нелегітимність. Коли поведінку учасників інгрупи щодо автгрупи розцінюють як незаконну, це сприяє колективній провині. Люди часто вмотивовані уникати або зменшувати сприймання цих підстав, застосовуючи різні прийоми, такі як: зменшення або відмова від спільної відповідальності за шкоду, заперечення або зменшення нелегітимності поведінки в групі, зображення членів автгрупи як загрози, показ інгрупи як жертви. Такі зміни статусу винуватця послаблюють почуття колективної провини за поводження з автгрупами [Ferguson, Branscombe, 2014].

Дж. Флетчер називає колективне почуття провини правдоподібною, поширеною, а часом і здоровою відповіддю на колективні переступи. Таке почуття має два аспекти. По-перше, це відчуття забруднення: воно існує віддавна і виражається в ідеї змістового зв'язку між забрудненням та очищенням. Форма, якої цей зв'язок набуває сьогодні, полягає в переконанні, що переступ вимагає покарання, а метафори, які ми використовуємо для обговорення покарання, утілюють принцип очищення. По-друге, почуття провини передбачає усвідомлення правопорушення. У сучасному підході до провини акцент роблять не на забрудненні, а на почуттях винуватців. Це пов'язано з перенесенням уваги із зовнішнього впливу на світ до внутрішнього, людського досвіду провини. Таке відмежування внутрішнього почуття від реальності привело до нібито сучасного явища вільно плаваючої провини [Fletcher, 2004].

А. Концельман-Зив намагалася оцінити колективне почуття провини у світлі досліджень афективності та колективної інтенційності. Вона заперечує саме колективне почуття провини за чийсь дії або якісь події. Натомість говорить про індивідуальний «членський рахунок» колективного почуття провини у формі переживання «нашої» провини індивідуальними членами групи. Таке переживання поєднує в собі індивідуалізм з огляду на суб'єкта

почуття і колективізм через незвідність почуття Ми, а це й забезпечує моральну силу колективного почуття провини. Розглядаючи питання емоційної реакції на колективне правопорушення, Концельман-Зив відкидає думку, що члени групи мають реальне почуття провини за скоєні групою злочини. Позаяк окремі члени часто не беруть участі в правопорушеннях їхніх груп, видається несправедливим нав'язувати їм вимогу відчувати провину. У загальному змісті відповідної оцінки кращим варіантом неодмінної емоційної відповіді є почуття жалю. Жаль, з одного боку, зберігає відстань між суб'єктом почуття і агентом, залученим у відповідний контекст, а з другого – показує занепокоєння суб'єкта через небажаний стан справ. Вирази колективного жалю є важливими, оскільки показують визнання відповідальності за правопорушення і бажання змін та відшкодування. Найкраще, чого можна реально досягти в умовах колективної відповідальності, це достатньо велика кількість людей, які демонструють щирі почуття жалю, що мотивує їх докласти зусиль до поліпшення ситуації, що склалася [Konzelmann Ziv, 2007].

Група іспанських (баскських) дослідників описує емоції, що супроводжують колективне самоусвідомлення. Ці емоції є наслідком не особистого досвіду, а досвіду та поведінки таких соціальних категорій, як нація, етнічна група тощо. Емоційну сторону колективної відповідальності втілено в почуттях провини і сорому. У почутті провини увагу зосереджено на колективній поведінці (ось що ми накоїли), а в соромі – на колективній ідентичності (це ми накоїли). Роль колективної вини розглянуто як частину соціальних уявлень про негативне минуле. Відповідні емоції має бути пов'язано з конструктивними репаративними діями на фактичному або символічному рівні. З іншого боку, колективна вина передбачає покарання та агресію щодо всієї соціальної категорії, члени якої належать до кримінальної нації або були пасивними свідками її злочинних дій. Дослідники пропонують чотири варіанти копінг-відповідей на негативне минуле інгрупи: а) дисоціація групового та колективного минулого шляхом забуття,

замовчування, заперечення, мінімізації афективного збудження; б) психологічне дистанціювання від інгрупи, перекласифікація в іншу групу або надкатегорію; в) соціальна творчість через внутрішнє та міжгрупове порівняння, переосмислення подій та побудову нових вимірів оцінки; г) символічна соціальна конкуренція на основі глобальної позитивістської реконструкції негативного минулого [Páez et al., 2006].

Досліджуючи місце колективного сорому в структурі німецької національної ідентичності, Е. Дреслер-Говк і Дж. Лю виявили, що високий рівень ідентифікації з національною спільнотою відповідає відносно низькому рівню готовності сприймати і брати відповідальність за минуле. Така ідентичність, зафіксована в колективній самооцінці, править за мотиваційний рушій усієї системи стосунків. Висока ідентифікація з німецькою спільнотою пов'язана з низьким соромом за нацистське минуле, слабкою готовністю протистояти йому та браком відповідальності за нього. Велике значення має контекстуальність. Коли німці мають справу з іншими німцями, нацистське минуле менш помітне, а сором за нього не є проблемою. Проте в більш загальному соціальному середовищі, де домінує ідеологія західного лібералізму та присутні інші народи, Голокост і нацистське минуле стають колективною проблемою німецької ідентичності. Надзвичайно важливим для її розуміння є поняття колективного сорому. Німецька національна ідентичність – це сукупність не тільки характеристик, а й процесів, у яких нація розвивається в пошуках більш позитивної або прийнятної ідентичності. Нацистське минуле – не просто реліквія, а сучасна спадщина, яка формує політичну та соціальну культуру нації, постаючи як джерело орієнтації на ідентичність і самопізнання. Політичний і моральний вибір, який німці продовжують робити, визначаючись щодо своєї історичної спадщини, став однією з найбільш розгортаних історій нашого часу [Dresler-Hawke, Liu, 2006].

Предметом дослідження І. Соломатіної та І. Австерса був вплив колективної провини на надання переваги різним розв'язанням ізраїльсько-

палестинського конфлікту єврейським населенням Ізраїлю (найближча інгрупа, що передбачає найвищий ступінь ідентифікації з Ізраїлем) та країн Балтії – Латвії, Литві, Естонії (дистантні інгрупи, що означає слабшу ідентифікацію з Ізраїлем). Проведені експериментальні маніпуляції активізували колективну провину. Вищий її рівень із неоднозначною інформацією було спровоковано в ізраїльській групі. Балтійські респонденти виявилися більш готовими до примирення та співпраці, ніж ізраїльські. Що більше респонденти відчували колективну провину, то більшою була їхня готовність співпрацювати. Що сильнішою була ідентифікація з єврейським народом, то меншою ставала готовність співпрацювати з автгрупою [Solomatina, Austers, 2014].

Мета дослідження полягає у висвітленні результатів емпіричного дослідження проблеми переживання українцями провини за своє історичне минуле та його зв'язку з оцінкою актуальних громадсько-політичних подій у загальному афективно-когнітивному контексті колективної життєдіяльності.

У лютому 2018 р. було опитано 162 особи – мешканців Києва та приміських поселень. Вибірку було зорієнтовано на опитування переважно осіб середнього віку з вищою освітою. (Ми свідомо намагалися не залучати молоді, яка здебільшого не має достатнього досвіду самостійних історичних оцінок, та літніх людей – через надмірну політико-ідеологічну заангажованість багатьох із них). За віковою структурою має місце зсув у бік молодого зрілого віку: особи віком від 29 до 34 років – 38,9%, від 35 до 44 років – 34,6%, 45 років і старші – 26,5%. Серед опитаних жінки склали 53,1%. Інтерв'юерами були магістранти-психологи Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Респондентам було поставлено сім запитань. Перші два мали вигляд семантичного диференціала з 5-бальною шкалою. Запитання «Наскільки ви почуваетесь українцем?» мало на меті орієнтовно з'ясувати ступінь української ідентичності респондентів. Отримані відповіді розподілилися між полярними варіантами «зовсім не почувуюся» і «цілковито почувуюся»

таким чином: 4,3% – 5,6 – 17,3 – 21 – 51,8%. Запитання «Наскільки добре ви знаєте колишню і теперішню історію України?» визначало рівень обізнаності респондентів у проблемних питаннях української історії. У діапазоні відповідей між «зовсім погано» і «дуже добре» склався розподіл: 2,5% – 13,6 – 40,7 – 32,1 – 11,1%.

Решта запитань була відкритою: 3) Хто в історії і чим, на вашу думку, найбільше завинив перед українцями? 4) Перед ким, на ваш погляд, і чим саме українці найбільше завинили у своїй історії? 5) За що в українській історії вам особисто найбільше соромно за українців? 6) У кого і за що, на вашу думку, українці повинні просити пробачення? 7) Хто, на вашу думку, повинен просити пробачення від імені українців?

Отримані відповіді опрацьовано за методом контент-аналізу. За кожним запитанням фіксовано всі дані респондентом вислови (яких могло бути не один, а кілька). Структура відповідей загалом відповідала структурі запитань, а в тих випадках, коли мало місце змішування змісту, відповідні смислові одиниці зараховано до тих пунктів, до яких вони стосувалися.

Охарактеризований далі розподіл відповідей має лише відносну соціологічну вірогідність, позаяк описану сукупність респондентів не можна вважати за репрезентативну. Відтак ці дані слід розглядати як такі, що характеризують саму вибірку і дають підстави радше для якісного психологічного, ніж статистичного тлумачення.

Загалом виділено 48 категорій, що описують зміст відповідей (ураховано варіанти, до яких належить не менш як три вислови – близько 5%).

На запитання «Хто в історії і чим, на вашу думку, найбільше завинив перед українцями?» було дано 11 варіантів відповідей, серед яких основні – радянська влада, Сталін (29,6%), Росія, росіяни, Путін (25,3), українські можновладці в різні колишні історичні періоди (17,9), українська влада періоду незалежності (14,2), самі українці (11,7), теперішня влада (11,1%). Отже, найбільших винуватців українських бід респонденти вбачають у

представниках і політиці СРСР та Росії, а також в українській владі різних часів.

Відповідаючи на запитання про те, перед ким і чим саме українці найбільше завинили у своїй історії, респонденти дали шість основних варіантів: перед самими собою (40,1%), ні перед ким (27,2), перед дітьми, онуками, нащадками, перед поляками, перед євреями – по 8,6%. Як бачимо, виразно домінує такий собі самозахисний варіант: так, ми винні, але не перед кимсь, а перед самими собою.

Запитання «За що в українській історії вам особисто найбільше соромно за українців?» збило найбільше варіантів відповідей – 16. Відтак і явних лідерів тут не було, а найчастіше респонденти говорили про неспроможність українців захищати та будувати Україну в різні історичні періоди (19,1%), пасивність і байдужість (17,3), низьку свідомість (13), агресивність, ворожість, насильство (11,7), поведінку в останні чотири роки (11,7), продажність і зрадливість (11,1), брак єдності (10,5%). Водночас 12,4% опитаних заявили, що соромитися українцям немає за що.

Відповіді на наступне запитання про те, у кого і за що українці повинні просити пробачення, розподілилися за дев'ятьма категоріями, а найбільше – ні в кого (24,1%), у себе самих або, як варіант, влада в народі (19,8), у борців за Україну в різні періоди історії аж дотепер (15,4), у дітей, онуків, нащадків (13,6%).

Найбільш однотайно респонденти відповідали на запитання про те, хто повинен просити пробачення від імені українців. Тут найчастіше йшлося про державну владу, передусім Президента (46,9%), а також про те, що ніхто не повинен просити пробачення (19,1) або кожний має просити сам за себе (14,8%).

Для дальшої кількісної обробки даних було застосовано два способи. Перший – кластерний аналіз за методом Варда, у результаті якого виділилися п'ять кластерів.

Перший кластер умістив показники, що сукупно відображають тенденції *самозвинувачення* (за якими вочевидь криються намагання самовиправдатися): ми винні самі перед собою, маємо просити пробачення в себе самих (тобто якщо ми й справді винні, то не перед кимсь), нам соромно за свою історичну неспроможність та брак гідності.

Другий кластер поєднав *звинувачення радянської влади* (і Сталіна) із *соромом за скоєні українцями насильства* та, зокрема, виною перед поляками та євреями і потребою особистої покути (кожний має просити пробачення за себе).

За показниками третього кластеру українці постають *безневинною жертвою Росії*: тут ідеться про історичну вину росіян перед українцями, водночас самі українці ні перед ким не винні та ні в кого не мусять просити пробачення.

Четвертий кластер найімовірніше можна інтерпретувати як *провину української влади* перед народом та історією.

Більш як половина ознак увійшла до п'ятого кластеру, віддзеркалюючи таке собі *недиференційоване почуття провини*, що поєднує переживання вини та потреби вибачення перед різними адресатами і сором за різноманітні обставини минулого і теперішнього життя.

Другий спосіб обробки даних спирався на конфірматорний факторний аналіз. Для цього було визначено десять ознак, за якими спостережено найбільші відмінності між групами респондентів за ідентичністю та обізнаністю (між групами за віком і статтю значущих відмінностей не зафіксовано).

Висока національна ідентичність негативно корелює з такими показниками, як визнання українцями власних провин, потреба вибачатися за скоєне насильство, думка, що ніхто не повинен просити вибачення за українців. Позитивний зв'язок мав місце з думкою, що просити вибачення за всіх нас мають представники еліти (не політичної).

Рівень обізнаності виявився позитивно пов'язаним зі звинуваченнями на адресу української влади в різні історичні періоди та Польщі, поляків, соромом за неспроможність українців під час національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. та в період незалежності, потребою просити пробачення в борців за Україну різних часів. Негативний зв'язок проявився щодо потреби просити пробачення в Бога.

У межах цих десяти ознак здійснено факторний аналіз (на основі коваріації), за яким виділилися чотири фактори із загальною дисперсією 51,8%.

Перший фактор (вклад у дисперсію 15,7%) відображає значення *критичної обізнаності в історичних подіях*: сюди ввійшли такі ознаки, як сором за неспроможність українців у період 1917–1921 рр. та звинувачення на адресу української влади в різні історичні періоди.

У другому факторі (13,2%) проявилось почуття провини за *історичну неспроможність сучасних українців*: тут потрібні просити пробачення в борців за Україну та соромові за період незалежності протистоїть думка про те, що ніхто не повинен просити вибачення за українців

У змісті третього фактору (11,9%) можна вбачати *уникання політичних провин*: потреба просити пробачення в Бога поєднується з наділянням представників неполітичної еліти місією вибачатися за українців.

Четвертий фактор (11%) є найбільш суперечливим і стосується до *готовності визнавати власні провини*: на його полюсах – звинувачення на адресу Польщі та поляків і визнання власних провин українцями.

Узагальнення описаних тенденцій дає підстави (у межах дослідженої вибірки) для характеристики афективно-когнітивних складових переживання почуття провини в просторі колективної свідомості українців.

У визначенні винуватців українських історичних бід беззастережно домінують агенти російсько-радянських впливів та українські можновладці різних часів. У цьому питанні виразно проявилася емоційна схильність частини респондентів до поточно-ситуативних оцінок: події кількох останніх

років зайняли непропорційно велике місце в загальному історичному контексті. Наприклад, вини сучасної Росії і Путіна виявилися зіставними з провинами радянської влади і Сталіна, а провинності теперішньої української влади переважають за значущістю огріхи всіх колишніх вождів і керманічів.

Психологічно більш проблемною є сфера визнання/невизнання українцями власних провин. Можна апіорі говорити про наявність базального афективного тла – переживання недиференційованого почуття провини. Позаяк таке почуття є невід’ємною властивістю як індивідуальної психіки, так і колективної свідомості, то немає підстав гадати, що українці становлять виняток. Інша річ, наскільки ми здатні і схильні копірситися у своїх провинах, усвідомлювати їх і структурувати знання про них.

Як показують результати опитування, у свідомості українців найвиразніше домінують дві емоційно-ціннісні позиції: заперечно-захисна (ми ні перед ким не винні) і уникливо-захисна (ми винні лише перед самими собою). Обидві вони мають явно захисний характер і покликані забезпечувати емоційно комфортний стан позірної невинуватості. Протилежна їм самозвинувачувальна позиція (ми винні перед іншими і мусимо просити в них пробачення) також має місце, але її питома вага є відносно невеликою.

Слід сказати й про зв’язок почуття провини зі ступенем української ідентичності респондентів, яка становить потужне афективно-когнітивне тло оцінок, ставлень і рішень.

Заперечно-захисна позиція істотно корелює з рівнем такої ідентичності, яку можна назвати нарцистичною: респондент любить Україну, любить себе як українця і не припускає можливості чогось негативного, ганебного в просторі відповідних оцінок. У його очах факти, які суперечать такій позиції, – первісно неправдиві або неістотні. Навпаки, особи з чітко антиукраїнською спрямованістю охоче сприймають безславні факти української історії, використовуючи їх для підживлення своєї ідентичності.

Позиція унікально-захисна відображає менш безапеляційну, згідливу українську ідентичність. У її змісті поєднуються відчуття, що не все гаразд із нашим минулим і теперішнім, і бажання берегти, не руйнувати привабливий образ усього українського. До унікально-захисних оцінок можуть удаватися й неприхильні до українськості особи, але для них це радше маскувальна позиція: у предикаті «ми винні перед самими собою» суб'єкт «ми» має більш зовнішній, ніж внутрішньоособистісний характер.

Визнання історичних провин українців та потреби просити вибачення має два варіанти вираження. Перший стосується до носіїв гуманістичної української ідентичності високого рівня й означає усвідомлення реального стану справ без ілюзорної ідеалізації, здатність глибоко переживати свою причетність до українського світу і готовність брати на себе моральну відповідальність за гріхи минулого. Другий варіант полягає в активному звинуваченні українців в усіх скоєних і не скоєних ними переступах. Така активність із боку антиукраїнськи налаштованих осіб завжди мала місце, але особливо посилилася в умовах теперішньої політико-ідеологічної поляризації та гібридної інформаційної війни.

Висновки. Простір афективно-когнітивних конотацій навколо та у зв'язку з переживанням українцями колективного почуття провини є складним, але слабо структурованим, піддатливим на виникнення й поширення малоусвідомлюваних захисних оцінок і ставлень. На схильність і здатність українців визнавати спільні історичні провини впливає рівень їхньої української ідентичності (нарцистичної, згідливої, гуманістичної), вибір емоційно-ціннісної позиції (заперечно-захисної, унікально-захисної, самозвинувачувальної).

1.4. Український ціннісний контекст визначення винуватців корупції

Напруження в громадсько-політичному житті України є тривало високим та охоплює широченну палітру соціально-психологічних проблем. Однією з них незмінно залишається корупція: ступінь її поширення,

масштаби впливу на різні сфери життя суспільства, особливості сприймання та ставлення до неї з боку громадян і можновладців.

Оцінка корумпованості тих чи тих осіб і структур часто-густо стає визначальним чинником перебігу суспільних процесів, приймання електоральних рішень, здобуття політичної влади. Ставлення до корупції набуло ваги істотної цінності, яка спрямовує інтереси й активність людей у сфері їхнього колективного та індивідуального самовизначення.

Така активність проявляється, зокрема, у пошуку винуватців корупції, зануреному в ціннісний контекст життєдіяльності. Важливим завданням психологічної науки є встановлення відповідних соціально-психологічних залежностей у просторі ціннісних орієнтацій особи і спільноти. J. Abraham, J. Suleeman & B. Takwin описали виміри морального відсторонення щодо корупції: моральне виправдання, зміщення відповідальності та приписування провини (Abraham, Suleeman, & Takwin, 2018).

О. Безрукова характеризує корупцію як засіб здобуття високого символічного капіталу. Ця вада може бути предметом компромісів, псевдогуманізму, помилкового корпоративізму, прямої байдужості, безвідповідальності. Так формується депрофесіоналізація різних сфер діяльності (Безрукова, 2015, с. 316–317). Про важливість імовірного покарання пише міжнародна група дослідників, підкреслюючи, що контекст макрорівня є важливим чинником посередництва (Modesto et al., 2020).

О. Акімов визначає корупцію як складне соціально-психологічне (а за своєю суттю асоціальне, аморальне і протиправне) явище, що виникає в процесі реалізації владних відносин уповноваженими на це особами, які протиправно використовують надану їм владу для задоволення особистих інтересів (інтересів третіх осіб), а також для створення умов здійснення корупційних дій, приховування цих дій та сприяння їм. Серед виділених ним безпосередніх причин та умов розвитку корупції вагоме значення мають соціально-психологічні: нерозвиненість громадянської свідомості, корислива спрямованість державних службовців, професійна та моральна деформація

частини керівників, що виявляється у поблажливому ставленні до корупції (Акімов, 2014).

Корупційну поведінку працівників правоохоронних органів, – пише Л. Гуменюк, – зумовлюють як внутрішні (психологічні), так і зовнішні регулятори. До психологічних належать: на ціннісному рівні – життєві сенси, цілі, прагнення, ціннісні орієнтації; етична самосвідомість; правосвідомість індивіда; психологічні постави етичної поведінки; структура відповідальності та обов'язку; на емоційному рівні – задоволеність із життя; задоволеність із професії; задоволеність з особистого статусу; ставлення до себе; на регулятивному рівні – локус контролю; механізми приймання рішень; на поведінковому рівні – тип реагування – імпульсивний або рефлексивний (Гуменюк, 2009).

В. Плекан запропонував ділити причини виникнення корупції на економічні, організаційно-управлінські, політико-правові, соціальні, ідейні та морально-психологічні. Серед морально-психологічних виокремлено суб'єктивні, що зумовлені індивідуально-психологічними особливостями, та об'єктивні, що пов'язані зі ставленням громадськості до корупційних явищ. Корупцію в масовій свідомості сприймано як норму і неодмінний елемент ділової та правової культури. Таку наявність «подвійних стандартів оцінки корупції» в суспільстві можна зарахувати до об'єктивних морально-психологічних причин (Плекан, 2021).

За один із психологічних чинників корупції визнають kleptomaniю, симптоми якої відповідають трьом позиціям: невгамовне бажання здійснювати крадіжки, отримання задоволення від цього процесу і виникнення почуття провини після скоєного. Така модель поведінки головним чином формується під впливом оточення (яке до певної міри виправдовує корупцію), зумовлюється людьми як носіями культури (ризик отримання неправомірної вигоди сприймається як гра, що існує в суспільстві взагалі та в професійній діяльності публічних службовців зокрема) та може

мати ознаки патологічних психологічних розладів в осіб, які працюють в органах публічної влади (Серьогін, Петренко, Соколовський, 2018).

Функцію запобігання корупції в організаціях Manara et al. приписують етичному лідерству, яке, на їхню думку, зменшує корупцію, змушуючи послідовників утримуватися від неї інтуїтивно (Manara et al., 2020).

У межах багаторічного психосемантичного моніторингу масової політичної свідомості, що його з 1994 р. проводять Інститут соціальної та політичної психології НАПН України та Асоціація політичних психологів України, у лютому 2021 р. за методом «лице-в-лице» було опитано 1199 респондентів з усіх регіонів України (за винятком окупованих Криму та частини Донбасу). Вибірку було структуровано відповідно до показників віку, статі, місця проживання дорослого населення України.

У застосованому в дослідженні питальнику було 52 вислови з приводу різних аспектів громадсько-політичного та особистого життя респондентів. Зміст висловів респонденти оцінювали за ознакою «згоден – важко сказати – не згоден». Переведення відповідей у 3-бальну шкалу давало змогу виконувати низку математико-статистичних операцій та надати отриманим даним формалізованого вигляду.

Анкета також містила запитання про ймовірних винуватців суспільних негараздів. В одному з них ішлося про те, хто, на думку респондентів, найбільше винен у тому, що не вдається подолати корупцію. Перелік винуватців було складено за результатами попередніх досліджень. Респондентам пропоновано вибрати від одного до трьох пунктів із семи, за потреби дописати свій власний варіант або вибрати опцію «важко відповісти».

Розподіл отриманих оцінок набув такого вигляду (дані наведено в порядку спадання): українські олігархи (цей варіант позначили 49,2% опитаних); колишня українська влада від Кравчука до Януковича (35,2%); правоохоронні органи (34,4%); попередня українська влада на чолі з Порошенком (33%); усі громадяни України (31,4%); теперішня українська влада на чолі із Зеленським (24,8%); місцеві керівники (18,4%); важко

відповісти (5,3%); інші (з пропозицією написати, хто саме; позаяк цей варіант обрали лише 25 осіб, або 2,1%, а названі респондентами суб'єкти провини були дуже неоднорідні, то цей пункт у дальшому аналізі не враховано).

Для з'ясування психологічної структури отриманих відповідей проведено факторний аналіз у межах восьми ознак із Varimax-обертанням. Виділилися чотири двополюсні фактори із загальною дисперсією 69,3%.

У межах першого фактору (25,2%) на одному полюсі були звинувачення респондентами «нас самих» – усіх громадян України (-,733), а на другому – української влади на чолі із Зеленським (,747) та Порошенком (,728). Тут вочевидь ідеться про протиставлення «ми, народ, – вони, влада».

Щоб визначити психоідеологічні особливості представників різних груп респондентів – тих, які активніше звинувачували громадян України або владу на чолі із Зеленським чи Порошенком, ми здійснили попарне порівняння оцінок 52 висловів, що їх дали респонденти із цих трьох груп.

Першу порівнювану пару склали респонденти, які приписували провину за корупцію владі Зеленського або владі Порошенка. Для цього вибірку було поділено на чотири частини: тих, хто звинувачував владу Зеленського, але не владу Порошенка (таких виявилось 109); тих, хто звинувачував владу Порошенка, але не Зеленського (208); тих, хто звинувачував і владу Зеленського, і владу Порошенка (188); тих, хто не звинувачував ні одних, ні других (694).

За критерієм Манна–Вітні порівняно оцінки висловів, що їх дали представники перших двох груп – звинувачів влади Зеленського і влади Порошенка. Значущі відмінності між двома першими групами зафіксовано у 26 випадках із 52. (Для виразнішого унаочнення відмінностей далі їх наведено у вигляді середніх оцінок по кожній групі). Найбільшу різницю зафіксовано за такими висловами (табл. 1).

Таблиця 1

Вислови, що отримали найбільш відмінні оцінки в групах респондентів, які звинувачують владу на чолі із Зеленським або на чолі з Порошенком

№№ пор.	Вислови	Середній бал у групі тих, хто звинувачує		Значущість відмінностей (p ≤)
		Зеленського	Порошенка	
1.	Необхідно якнайшвидше провести референдум і відновити союз братніх радянських народів	1.36	1.67	0.000
2.	У незалежній Україні і державною, й офіційною може бути тільки одна мова – українська	2.47	2.18	0.003
3.	Українсько-російську двомовність треба закріпити в Конституції	1.74	2.08	0.001
4.	Найнебезпечнішим ворогом народу України, його державності та демократії є націоналізм	1.65	2.13	0.000
5.	Нікому не потрібну війну на Донбасі розв'язала порошенківська влада	1.8	2.4	0.000
6.	Відтоді, як президентом став Володимир Зеленський, почала відновлюватися довіра народу до влади	1.46	1.98	0.000
7.	Зеленський виявився нічим не кращим за Порошенка, тому чим швидше він пішов би у відставку, тим було б краще	2.46	1.87	0.000
8.	Людина не владна розпоряджатися власною долею*	3.49	3.07	0.001

Примітка: * – вислів оцінювано за 5-бальною шкалою

Порівняння наведених оцінок показує, що найбільш виразні відмінності між двома групами респондентів стосуються до традиційного для українського суспільства протистояння проукраїнських і проросійсько-прорадянських цінностей. Звинувачі влади Зеленського виявляють більшу прихильність до цінностей проукраїнських, ніж звинувачі влади Порошенка.

Очікуваним – згідно зі спрямуванням звинувачень – став розподіл оцінок самих політиків та ефектів їхньої діяльності.

Привертає увагу оцінка екстернального за змістом вислову про неспроможність людини розпоряджатися своєю долею: до такої позиції сильніше тяжіють опоненти Зеленського, а не Порошенка.

Далі порівняно групи респондентів за їхнім ставленням до винуватості влади Зеленського або самих громадян. Тут теж виділено чотири групи: 276 осіб звинувачував владу Зеленського, але не звинувачували громадян; 355 – звинувачували громадян, але не звинувачували влади Зеленського; 21 – звинувачував і громадян, і владу Зеленського; 547 – не звинувачували ні

громадян, ні влади. Значущі відмінності виявлено в 37 випадках. Найбільшу різницю склали оцінки за такими висловами (табл. 2).

Таблиця 2

Вислови, що отримали найбільш відмінні оцінки в групах респондентів, які звинувачують владу на чолі із Зеленським або самих громадян

№№ пор.	Вислови	Середній бал у групі тих, хто звинувачує		Значущість відмінностей (p ≤)
		Зеленського	громадян	
1.	У незалежній Україні і державною, й офіційною може бути тільки одна мова – українська	2.19	2.41	0.003
2.	Українсько-російську двомовність треба закріпити в Конституції	1.97	1.68	0.000
3.	Якби в Україну прийшов російський капітал, ожила б економіка, люди мали б роботу й зарплату – як у Росії	1.77	1.41	0.000
4.	Зеленський виявився нічим не кращим за Порошенка, тому чим швидше він пішов би у відставку, тим було б краще	2.43	1.89	0.000
5.	Давно настав час піднімати народ на боротьбу проти влади, яка неспроможна керувати країною	2.09	1.84	0.000
6.	Дозвіл на продаж землі призведе до того, що її скуплять свої та іноземні багатії, а нам залишаться тільки тротуари	2.53	2.23	0.000
7.	Рівень мого власного добробуту залежить насамперед від мене, а не від соціально-економічної та політичної ситуації в державі*	3.09	2.66	0.000

Примітка: * – вислів оцінювано за 5-бальною шкалою

У цьому випадку противники Зеленського виявилися більш проукраїнськими порівняно з їхніми опонентами, які звинувачували «всіх громадян України». Можливо, тут свою роль відіграла не лише схильність респондентів до колективного самозвинувачення, а й синкретичне сприймання громадян України як елемента загальноукраїнського дискурсу, що протистоїть російському, і тому вони є винними в очах проросійської частини суспільства. Занурене в такий контекст сприймання української і російської мови іррадіює в економічну сферу, де поширюється й на оцінку російського капіталу в Україні.

Негативна оцінка Зеленського корелює з протестними настроями щодо влади та запереченням дозволу на продаж землі, який у масовій свідомості пов'язується саме з цією владою.

Що ж до локусу контролю, то тут, на відміну від порівняння між Зеленським і Порошенком, опоненти Зеленського виявилися більш інтернальними, ніж опоненти самих громадян, і ця інтернальність проявилася у сфері економічної активності.

Третій аспект аналізу становило порівняння даних звинувачів влади Порошенка і громадян. Розподіл вибірки набув такого вигляду: тих, хто звинувачував владу Порошенка, але не звинувачував громадян, було 360 осіб; тих, хто звинувачував громадян, але не звинувачував влади Порошенка, – 340; тих, хто звинувачував їх обох, – 36; тих, хто їх обох не звинувачував, – 463. Значущі відмінності проявилися в 43 випадках. Найбільше відрізняються оцінки за такими показниками (табл. 3).

Таблиця 3

Вислови, що отримали найбільш відмінні оцінки в групах респондентів, які звинувачують владу на чолі з Порошенком або самих громадян

№№ пор.	Вислови	Середній бал у групі тих, хто звинувачує		Значущість відмінностей (p ≤)
		Порошенка	громадян	
1.	У незалежній Україні і державною, й офіційною може бути тільки одна мова – українська	2.14	2.46	0.000
2.	Українсько-російську двомовність треба закріпити в Конституції	2.08	1.64	0.000
3.	Якби в Україну прийшов російський капітал, ожила б економіка, люди мали б роботу й зарплату – як у Росії	1.81	1.4	0.000
4.	Якби Путін увів війська в Україну, вона б зустріла їх із квітами	1.47	1.29	0.000
5.	Зеленський виявився нічим не кращим за Порошенка, тому чим швидше він пішов би у відставку, тим було б краще	2.14	1.92	0.000
6.	В Україні не знайшлося гідних керівників, здатних очолити державу і відстоювати її справжні інтереси	2.47	2.17	0.000
7.	Якщо в нашій країні утвердиться сильна й рішуча влада, яка наведе порядок нехай і ціною обмеження демократії, я її цілком підтримаю	2.42	2.07	0.000

8.	Дозвіл на продаж землі призведе до того, що її скуплять свої та іноземні багатії, а нам залишаться тільки тротуари	2.44	2.24	0.000
9.	Жодні реформи в економіці неприпустимі, якщо вони породжують безробіття	2.55	2.24	0.000
10.	Надалі треба підтримувати не фермерів, а передусім великі колективні господарства, бо тільки вони можуть прогодувати народ України	1.9	1.65	0.000
11.	Людина не владна розпоряджатися власною долею*	3.14	3.65	0.000

Примітка: * – вислів оцінювано за 5-бальною шкалою

Протиставлення громадян і влади Порошенка видається найбільш дражливим для масової свідомості – зафіксовано найбільше значущих відмінностей в оцінках провини. Тут теж домінують розбіжності за проукраїнськими і проросійськими цінностями: противники Порошенка значуще виразніше висловлюються проросійськи з питань мови, економічних відносин, воєнного конфлікту.

Подібні відношення склалися й у питаннях, що стосуються до економічних реформ: опоненти Порошенка посідають більш антиреформаторську позицію, ніж ті, хто схильний звинувачувати громадян.

Цікавими є відмінності в оцінках влади. Противники Порошенка, порівнюючи його провини з провиною громадян, по-перше, критично ставляться не лише до нього, а й до Зеленського, по-друге, поширюють свою негативну оцінку на всю владу як таку, по-третє, виявляють прагнення «сильної руки», яка б навела порядок через обмеження демократії.

Водночас критикам самих себе, тобто громадян, притаманний вищий рівень екстернальності, ніж критикам влади Порошенка. Якщо зіставити ці дані з аналогічними даними першої таблиці, то можна припустити, що схильність звинувачувати Порошенка корелює з інтернальним локусом контролю, а прихильність до нього з екстернальним. Останнє вочевидь суперечить уявленню цієї соціальної групи про себе самих.

Важче порівняно з першим фактором піддається логічній інтерпретації зміст другого фактору (17,2%): звинуваченням на адресу місцевих керівників (,752) та правоохоронних органів (,624) протиставлено звинувачення в бік

колишньої української влади від Кравчука до Януковича (-,574). Можливо, має місце оцінка таких собі «другорядних» керівників – колишніх, від яких сьогодні вже мало що залежить, але які, на думку респондентів, заклали основи теперішньої корупції, і сьогоднішніх функціонерів, які не приймають найбільш принципових рішень, але справляють вплив на перебіг справ.

Розподіл звинувачів місцевої і колишньої влади серед опитаних виявився таким: 177 осіб звинувачували владу місцеву, але не колишню; 378 – навпаки; 44 – звинувачували їх обох; 600 – їх обох не звинувачували. Значущі відмінності в оцінках противників однієї і другої влади спостережено в 21 випадку. Вислови, оцінки яких мають найбільшу різницю, наведено в табл. 4.

Таблиця 4

Вислови, що отримали найбільш відмінні оцінки в групах респондентів, які звинувачують місцеву і колишню владу

№№ пор.	Вислови	Середній бал у групі тих, хто звинувачує		Значущість відмінностей (p ≤)
		місцеву владу	колишню владу	
1.	Українсько-російську двомовність треба закріпити в Конституції	1.68	1.88	0.012
2.	Нас переконують, що конфлікт на сході України не має військового вирішення, насправді ж він не має іншого вирішення, крім військового	2.1	1.82	0.000
3.	Зеленський виявився нічим не кращим за Порошенка, тому чим швидше він пішов би у відставку, тим було б краще	1.88	2.07	0.008
4.	В Україні не знайшлося гідних керівників, здатних очолити державу і відстоювати її справжні інтереси	2.14	2.41	0.000
5.	Дозвіл на продаж землі призведе до того, що її скуплять свої та іноземні багатії, а нам залишаться тільки тротуари	2.2	2.44	0.001
6.	Інші люди і зовнішні обставини впливають (досі впливали) на моє життя більше, ніж я сам (-а)*	3.28	2.91	0.000

Примітка: * – вислів оцінювано за 5-бальною шкалою

Отримані відмінності показують, що противники колишньої влади є більш проросійськими: очевидно, у своєму ставленні вони втілюють загальну

критичну оцінку українських реалій періоду незалежності. Водночас вони активніше звинувачують і теперішню владу, зокрема й Зеленського, та висловлюються проти продажу землі – важливого елемента економічного реформування. Натомість меншою мірою прихильні вони до воєнного розв’язання конфлікту на Донбасі. Їм також менше властивий екстернальний локус контролю.

У третьому факторі (14%) знову актуалізувалася альтернатива «усі громадяни України» (,379) як протилежність відповіді «важко сказати» (-,92). Це можна розглядати як протиставлення «схильності до колективних самозвинувачень і небажання визнавати власні колективні провини».

Відповідно до цих оцінок утворилися такі групи: відмовилися від чіткої відповіді та водночас не звинуватили громадян 62 особи; звинуватили громадян, не обираючи варіанту без чіткої відповіді, 93 респонденти; лише дві особи одночасно звинуватили самих громадян і відмовилися від більш конкретної відповіді; 761 опитаний дав інші варіанти відповіді. Значущі відмінності між тими, хто не відповів, і тими, хто звинуватив громадян, мали місце в 46 випадках. Найбільш по-різному оцінені вислови містить табл. 5.

Таблиця 5

Вислови, що отримали найбільш відмінні оцінки в групах респондентів, які не дали відповіді про звинувачення або звинуватили громадян

№№ пор.	Вислови	Середній бал у групі тих, хто		Значущість відмінностей ($p \leq$)
		не дав відповіді	звинуватив громадян	
1.	Необхідно якнайшвидше провести референдум і відновити союз братніх радянських народів	1.71	1.34	0.000
2.	Якби в Україну прийшов російський капітал, ожила б економіка, люди мали б роботу й зарплату – як у Росії	1.87	1.42	0.000
3.	Якби Путін увів війська в Україну, вона б зустріла їх із квітами	1.53	1.3	0.002
4.	Мирні ініціативи президента Зеленського – надійна основа для припинення війни на Донбасі, збереження територіальної цілісності держави	2.16	1.93	0.022

5.	Надалі треба підтримувати не фермерів, а передусім великі колективні господарства, бо тільки вони можуть прогодувати народ України	1.95	1.68	0.003
----	--	-------------	------	-------

Тут викликає інтерес позиція тих респондентів, які не змогли або не захотіли визначитися з приводу винуватців корупції. Як показують інші наші дослідження, ухиляння від конкретних відповідей часто-густо маскує постави, що є протилежними тим, із якими брак відповіді корелює негативно. Отже, відмова від відповіді з певною ймовірністю означає проросійські і прорадянські постави та прихильність до влади Зеленського.

Оцінка вини всіх громадян України (-,44) проявилася також у четвертому факторі (12,9%), де їй протистоять звинувачення на адресу українських олігархів (.889). Таке відношення можна узагальнити у формулі «ми, народ, – вони, олігархи».

Звинувачення в бік олігархів висловили 453 респонденти; на адресу самих громадян – 239; звинуватили тих і тих – 137 осіб; не звинувачували ні тих, ні тих – 379 осіб. Значущі відмінності в оцінках перших двох груп проявилися в 16 випадках. Найбільш відповідні вислови та їхні оцінки відображено в табл. 6.

Таблиця 6

Вислови, що отримали найбільш відмінні оцінки в групах респондентів, які звинувачують олігархів або громадян України

№№ пор.	Вислови	Середній бал у групі тих, хто звинувачує		Значущість відмінностей (p ≤)
		олігархів	громадян	
1.	Необхідно якнайшвидше провести референдум і відновити союз братніх радянських народів	1.51	1.34	0.005
2.	Дозвіл на продаж землі призведе до того, що її скуплять свої та іноземні багатії, а нам залишаться тільки тротуари	2.41	2.28	0.019
3.	Жодні реформи в економіці неприпустимі, якщо вони породжують безробіття	2.49	2.26	0.000
4.	Яких би економічних успіхів не досягла влада, я її нізащо не підтримуватиму, якщо вона діятиме недемократично	2.12	2.3	0.003
5.	Людина не владна розпоряджатися власною долею*	3.38	3.61	0.006

Примітка: * – вислів оцінювано за 5-бальною шкалою

Такі відмінності дають підстави вважати, що антиолігархічна позиція насамперед пов'язана з прорадянськими, антиреформаторськими та недемократичними поглядами її носіїв. Водночас звинувачу олігархів мають менш екстернальну позицію, ніж ті, хто звинувачує самих громадян.

Оцінка всього контексту аналізованих даних привертає увагу до тієї особливості, що в трьох факторах із чотирьох істотне навантаження випало на альтернативу «усі громадяни України». Схоже, що за притаманним громадській думці активним пошуком винуватців у корупції криється бажання уникнути самозвинувачень: винні не ми, бо винними є влада, олігархи, навіть невідомо хто, але важливо, що не ми.

Висновки. Узагальнення описаних показників дає підстави говорити про те, що ціннісний контекст пошуку винуватців корупції в Україні зосереджується на поділі респондентів за проукраїнськими і проросійськими цінностями, реформаторськими і антиреформаторськими поставами, рівнем протестних настроїв, локусом контролю поведінки в соціальній сфері.

Респонденти, які обстоюють проукраїнські цінності, активніше звинувачують владу Зеленського, ніж громадян України та владу Порошенка, громадян України, ніж владу Порошенка. Навпаки, проросійські особи більш схильні звинувачувати владу Порошенка, ніж громадян України та владу Зеленського, громадян України, ніж владу Порошенка, а також колишню українську владу або уникають відвертих відповідей на запитання про винуватців.

Реформаторськи налаштовані респонденти сильніше звинувачують громадян України, ніж владу Зеленського та владу Порошенка. Натомість ті, хто перебуває на антиреформаторських позиціях, покладають більшу провину на владу Зеленського та владу Порошенка, ніж на громадян України, а також на колишню українську владу,

Носії протестних настроїв активніше звинувачують владу Зеленського, ніж громадян України,

Інтернальні респонденти активніше звинувачують владу Порошенка, ніж владу Зеленського та громадян України, владу Зеленського, ніж громадян України. Звинувачення з боку екстернальних осіб мають обернений порядок: більш винними є громадяни України, ніж влада Зеленського та влада Порошенка, влада Зеленського, ніж влада Порошенка.

У таких залежностях можна простежити своєрідну ціннісну іррадіацію: прихильність до базальних світоглядних цінностей зумовлює спрямування оцінних ставлень щодо різних суб'єктів громадсько-політичного життя. Ті з них, чії цінності видаються «своїми», правильними, заслуговують на позитивну або поблажливу оцінку. Натомість ціннісні опоненти ледь не автоматично виявляються винуватцями навіть у тих випадках, коли їхні провини не є очевидними.

Істотним в оцінці корупційних провин у сучасному українському суспільстві є владно-олігархічний контекст. Олігархам і майже кожній владі (якщо вона не зовсім «своя») громадяни легко й швидко приписують провину за корупцію, не вдаючись до бодай поверхового аналізу дій та обставин.

Виразно простежуються намагання респондентів протиставити себе та загалом пересічних громадян іншим суб'єктам імовірної корупції. Найчастіше такі намагання мають вигляд захисних самовиправдань.

Своєрідною емоційною домінантою описуваного контексту є ставлення до Петра Порошенка, в образі якого для багатьох респондентів сконцентровано ознаки українського політика-корупціонера.

РОЗДІЛ 2. ОЦІНКА МІЖСОБОВИХ, МІЖГРУПОВИХ ТА МІЖЕТНІЧНИХ ПРОВИН

2.1. Психологічна структура атрибуції молоддю міжособових провин

Актуальність дослідження зумовлено потребою виявлення змісту колективних провин, які набувають відображення у свідомості української молоді. Метою одного з етапів було з'ясування психологічного змісту уявлень студентів про провини, що мають місце в їхніх міжособових стосунках із найближчим оточенням.

Було опитано 582 студентів віком від 17 до 28 років (середній вік 18,6), особи жіночої статі склали 66,8%. Респондентами були студенти Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (104 особи), Київського національного університету імені Тараса Шевченка (111), Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (м. Луцьк, 110), Львівського національного університету імені Івана Франка (136), Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка (121).

Для оцінки студентам було запропоновано 41 пару суб'єктів, які взаємодіють тепер або взаємодіяли раніше одні з одними і в стосунках між якими виникали певні проблеми. Цей набір було визначено шляхом експертної оцінки даних попередніх досліджень – визначено взаємодійні пари, взаємини між якими містять вагомні підстави для дво- або однобічних звинувачень та істотно визначають соціально-комунікативний простір студентства. Питальник було подано у вигляді 5-бального семантичного диференціала (зі шкалою 1, 2, 3, 4, 5). Респонденти мали оцінити, хто в кожній парі більше винен у проблемах, що мали місце в їхніх взаєминах.

Перелік пар суб'єктів складався з трьох частин. У першій респондент оцінював ступінь провини себе самого і 12 таких суб'єктів спілкування, як мати (зразок шкали: «Я 1 2 3 4 5 Моя мати»), батько, брат, сестра, сім'я,

друг або подруга дитинства, теперішній друг або подруга, дівчина або хлопець, дружина або чоловік, учитель, який найбільше вплинув, викладач, із яким студент найбільше спілкується, особа з оточення, яка має протилежні політичні погляди.

Другу частину склали 17 таких пар групових суб'єктів: «Моя сім'я – Наша родина», «Моя сім'я – Наші сусіди», «Особа моєї статі – Особи іншої статі», «Молодь – Старше покоління», «Студенти – Викладачі», «Молодь, яка навчається – Молодь, яка працює», «Моя соціальна група – Українське суспільство», «Моя соціальна група – Українська влада», «Україномовні громадяни України – Російськомовні громадяни України», а також «Українське суспільство» – на одному полюсі – і «Дотеперішня влада на чолі з Порошенком» (дослідження проходило наприкінці каденції цього президента), «Попередня влада на чолі з Януковичем», «Колишня влада на чолі з Кравчуком, Кучмою, Ющенком», «Колишня радянська влада», «Олігархи, мафія», «Правоохоронні органи», «Мешканці Криму та Донбасу», «Теперішня російська влада на чолі з Путіним» – на другому полюсі.

У третій частині респонденти оцінювали співвідношення провин між українцями і 12 сусідніми народами, такими як росіяни, білоруси, поляки, словаки і чехи, угорці, румуни, молдовани, болгары, турки, німці, кримські татари, євреї.

Оцінюючи міжособові провини, більшість респондентів обирала бал 3, що, відповідно до обраної шкали, означає середній, компромісний варіант: взаємні провини є приблизно однаковими, рівноважними. Найбільш критично було оцінено особу з протилежними політичними поглядами (3,4 бала: перевищення показника 3 тут і далі означає, що респонденти більшою мірою звинувачують іншу особу, а не себе). Далі йдуть оцінки провин друга або подруги дитинства (3,2), брата (3,2), сестри (3,1), дівчини чи хлопця (3,1), теперішнього друга або подруги (3,1), дружини або чоловіка (3,1), батька (3 бали). Наступні порівняння провин виявилися більш самокритичними:

учитель, який найбільше вплинув (2,9), сім'я (2,8), викладач, із яким студент найбільше спілкується (2,7), мати (2,6).

У просторі перелічених ознак було проведено факторний аналіз із varimax-обертанням, у результаті якого виділилися три однополюсні фактори із загальною дисперсією 56,3%.

У межах першого фактору (вклад у дисперсію 23,6%) об'єднався розподіл звинувачень на адресу сестри (.763), брата (.739), загалом сім'ї (.607), викладача (.556) теперішнього друга/подруги (.534). Тут найпевніше йдеться про атрибуцію провин у відносно рівноправних партнерських взаєминах із помірним емоційним навантаженням.

Зміст другого фактору (18,3%) відображає приписування провин у просторі взаємодії з матір'ю (.852), батьком (.838), дівчиною або хлопцем (.478), дружиною або чоловіком (.477). У цьому разі оцінки, очевидно, стосуються до взаємин з істотною емоційною залежністю – як набутою раніше, так і відчуваною тепер.

У третьому факторі (14,4%) найвиразніше звинувачують друга/подругу дитинства (.849) та вчителя (.468). Складові цього фактору відображають позиції респондентів щодо актуалізації змісту позасімейних стосунків дитинства.

Висновки. Узагальнення описаних відношень дало підстави для формулювання таких положень.

Переживання та оцінка взаємних провин у спілкуванні молоді з близьким оточенням розташовується за інтенсивністю в діапазоні між матір'ю (найменш звинувачувана особа) і особою з протилежними політичними поглядами (найбільш звинувачувана).

Уявлення молоді про міжособові провини структуруються на основі таких характеристик стосунків з оточенням, як соціальна та емоційна близькість/залежність, рівноправність/партнерство, часовий зв'язок із минулим/теперішнім. Найвиразніше приписування провин актуалізується в контексті взаємин із більш-менш рівноправними партнерами без надмірної

емоційної залежності. Важче усвідомлюються взаємні провини в стосунках з емоційно найближчими людьми. Провини у взаєминах із соціально віддаленими особами відносно легше констатувати, але водночас вони мають найменше суб'єктивне значення.

2.2. Структура уявлень студентської молоді про соціально-міжгрупові провини

Одним із завдань опитування 582 студентів було з'ясування психологічної структури їхніх уявлень про провини, що мають місце у відносинах між значущими для них соціальними групами – як малими або первинними, так і великими або вторинними.

В оцінці між групових провин отримано такі середні бали: «Моя сім'я – Наша родина» (3,3), «Моя сім'я – Наші сусіди» (3,7), «Особи моєї статі – Особи іншої статі» (3,2), «Молодь – Старше покоління» (3,1), «Студенти – Викладачі» (2,9), «Молодь, яка навчається – Молодь, яка працює» (3), «Моя соціальна група – Українське суспільство» (3,3), «Моя соціальна група – Українська влада» (4), «Українське суспільство – Дотеперішня влада на чолі з Порошенком» (дослідження проходило наприкінці каденції цього президента; 3,7), «Українське суспільство – Попередня влада на чолі з Януковичем» (4,1), «Українське суспільство – Колишня влада на чолі з Кравчуком, Кучмою, Ющенком» (3,6), «Українське суспільство – Колишня радянська влада» (4,3), «Українське суспільство – Олігархи, мафія» (4,4), «Українське суспільство – Правоохоронні органи» (3,5), «Україномовні громадяни України – Російськомовні громадяни України» (3,4), «Українське суспільство – Мешканці Криму та Донбасу» (3,3), «Українське суспільство – Теперішня російська влада на чолі з Путіним» (4,4).

Як бачимо, найвищий рівень звинувачень зафіксовано за ознаками соціально-політичного змісту. Це насамперед російська влада на чолі з Путіним, олігархи й мафія, радянська влада, влада на чолі з Януковичем, українська влада загалом. Найменш схильними приписувати провину респонденти були щодо професійних та демографічних груп:

«невинуватими» виявилися викладачі, молодь, що працює, представники старшого покоління, особи протилежної статі. Помірні звинувачення спрямовано на владу на чолі з Порошенком, на сусідів, на колишню владу на чолі з Кравчуком, Кучмою, Ющенком, на правоохоронні органи, на російськомовних громадян України, на мешканців Криму та Донбасу, на ширшу родину в стосунках із сім'єю, на українське суспільство щодо власної соціальної групи респондента.

У просторі описаних ознак проведено факторний аналіз із varimax-обертанням, у результаті якого виділилися шість однополюсних факторів із загальною дисперсією 59,6%.

У межах першого фактору (вклад у дисперсію 21,8%) об'єдналися звинувачення в контексті загальнополітичних процесів: на адресу влади на чолі з Януковичем (,815), радянської влади (.763), російської влади на чолі з Путіним (.595), олігархів і мафії (.574), влади на чолі з Кравчуком, Кучмою, Ющенком (.536).

Зміст другого фактору (9,5%) відображає приписування провин у просторі взаємодії первинних груп, до яких належать респонденти: найбільше навантаження припало на оцінку провин українського суспільства перед своєю соціальною групою (.697), сусідів (.676) і родини (.572) – перед сім'єю респондента.

У третьому факторі (9%) увиразнилися актуальні внутрішньополітичні суперечності: звинувачувано правоохоронні органи (.696), владу на чолі з Порошенком (.693), українську владу в протидії власній соціальній групі (.426).

Складові четвертого фактору (6,8%) відображають позиції респондентів щодо політико-ідеологічних провин громадян України: ідеться про звинувачення мешканців Криму та Донбасу (.785) і російськомовних громадян України (.726).

П'ятий фактор (6,6%) стосується до статусно-вікових взаємин – молоді зі старшим поколінням (.867) та студентів із викладачами (.73).

Шостий фактор (5,9%) утворили характеристики звинувачень у середовищі ровесників – молоді, яка працює (,754) та осіб протилежної статі (,62).

Узагальнення описаних відношень дало підстави для формулювання таких висновків.

У змісті уявлень студентської молоді про соціально-міжгрупові провини в сучасному українському суспільстві можна виділити такі основні складові. Це, по-перше, провини соціально-політичного характеру, до яких належать загальнополітичні, актуальні внутрішньополітичні та політико-ідеологічні провини. По-друге, це провини соціально-комунікативного типу, що студенти приписують їх членам первинних груп, представникам статусно-вікових груп та своїм ровесникам.

Кореляційні зв'язки між уявленнями про провини цих двох рівнів найвиразніше простежуються за параметрами «сім'я – соціальна група – суспільство» та «соціальна група – влада – суспільство». Відтак стосунки із сім'єю та ставлення до влади можна розглядати як базові психологічні чинники визначення соціально-міжгрупових провин в уявленнях українських студентів.

2.3. Окреслення провин референтних груп у міжгруповій взаємодії

У контексті дослідження колективної провини було поставлено завдання з'ясувати психологічний зміст і структуру уявлень студентів про провини, що мають місце у відносинах їхніх референтних груп з іншими соціально-політичними спільнотами та угрупованнями.

Оцінюючи авколо сім провини, респонденти часто-густо обирали бал 3, що, відповідно до даної їм шкали, означає середній, компромісний варіант, коли взаємні провини розглядають як приблизно однакові й рівноважні. Таку позицію найчастіше проявили в оцінці провин молоді, яка навчається і яка працює (58,9%), україно- і російськомовних громадян (55,3%), осіб своєї та іншої статі (51,2%). Найменш компромісними виявилися оцінки російської

влади на чолі з Путіним (максимальне звинувачення на 5 балів тут обрали 55,3% опитаних), олігархів і мафії (52,7%), радянської влади (47,3%), попередньої влади на чолі з Януковичем (46,4%).

Ще один прояв нейтральної позиції, але з більш вираженим захисним ухилом полягав у відмові давати оцінку (таку можливість було передбачено в анкеті). Із цієї можливості скористалися по 16% студентів, оцінюючи провини своєї сім'ї і сусідів та своєї соціальної групи і українського суспільства, а також 15,6% – в оцінці українського суспільства і мешканців Криму та Донбасу.

Загальну картину розподілу звинувачень чіткіше відображають середні бали (наведено за порядком зниження звинувачень на адресу «не своєї» групи): російська влада на чолі з Путіним (4,4), олігархи та мафія (4,4), радянська влада (4,3), попередня влада на чолі з Януковичем (4,1), українська влада порівняно з власною соціальною групою респондента (4), тодішня влада на чолі з Порошенком (3,7), сусіди порівняно зі своєю сім'єю (3,7), колишня влада на чолі з Кравчуком, Кучмою, Ющенком (3,6), правоохоронні органи (3,5), російськомовні громадяни порівняно з україномовними (3,4), мешканці Криму та Донбасу (3,3), родина (як ширше коло родичів) порівняно із сім'єю (3,3), українське суспільство порівняно з власною соціальною групою респондента (3,3), особи іншої статі (3,2), старше покоління (3,1), молодь, яка працює (3), викладачі порівняно зі студентами (2,9).

Для з'ясування психологічної структури звинувачень у просторі перелічених ознак було проведено факторний аналіз із varimax-обертанням, у результаті якого виділилися шість однополюсних факторів із загальною дисперсією 59,6%.

У межах першого фактору (вклад у дисперсію 21,8%) об'єднався розподіл звинувачень на адресу влади Януковича (.815), радянської влади (.763), російської влади і Путіна (.595), олігархів і мафії (.574), влади трьох колишніх президентів (.536). Тут найпевніше йдеться про атрибуцію *провин владних суб'єктів перед суспільством*.

Зміст другого фактору (9,5%) відображає приписування провин у просторі взаємодії соціальної групи респондента і всього суспільства (,697), сім'ї і сусідів (,676), сім'ї і родини (,572). У цьому разі оцінки, очевидно, стосуються до *провин у взаєминах власної групи респондента і груп «суміжних»*.

У третьому факторі (9%) найвиразніше звинувачують правоохоронні органи (,696), владу Порошенка (,693) та українську владу порівняно з власною соціальною групою респондента (,426). Складові цього фактору відображають позиції респондентів щодо актуалізації *провин сучасної української влади перед громадянами у зв'язку з поточними політичними подіями*.

Четвертий фактор (6,8%) містить звинувачення на адресу мешканців Криму і Донбасу (,785) та україно- і російськомовних громадян (,726). Такий зміст показує атрибуцію *провин у контексті протистояння українських і російських цінностей*.

П'ятий фактор (6,6%) об'єднав оцінки провин старшого покоління порівняно з молоддю (,867) та викладачів у взаємодії зі студентами (,73). Тут вочевидь ідеться про оцінку *авколо сімейн провин*.

До шостого фактору (5,9%) ввійшли порівняння молоді, яка працює, і молоді, яка навчається (,754), осіб своєї та іншої статі (,62). Дані респондентами оцінки віддзеркалюють приписування *провин представникам різних демографічних груп молоді*.

Як бачимо, фактори, що виділилися, можна поділити на дві групи: перший, третій і четвертий відображають політичні аспекти взаємодії великих груп у сучасному українському суспільстві; другий, п'ятий і шостий фактори розкривають зміст ближчих до респондентів та, очевидно, більш референтних груп – сімейних, вікових, статевих, професійних.

Узагальнення описаних відношень дало підстави для формулювання таких висновків.

Переживання та оцінка молоддю взаємних провипин у авколо сімей спілкуванні найбільшою мірою зосереджується навколо політичних або неполітичних питань, що вочевидь є типовим для сучасного українського політизованого суспільства. У політичному контексті найвиразнішими є, поперше, протистояння влади і більшості громадян або великих груп населення (владу майже безальтернативно визнають за винуватицю всіх проблем), подруге, самовизначення в просторі між проукраїнськими і проросійськими позиціями (зовнішніх – російських – носіїв проросійськості звинувачують активніше, ніж авколо сімейнимських).

Звинувачення у сфері неполітичних взаємодій виразніше проявляються в оцінках стосунків респондента із соціумом та його сім'ї з авколо сімейним оточенням. Менш інтенсивно звинувачувальні тенденції простежуються щодо вікових, статевих або соціально-професійних груп.

2.4. Ставлення студентів до вчителів і викладачів у контексті приписування взаємних провипин

Багатогранну роль педагогів – учителів шкіл і викладачів вишів – у вихованні молоді вивчено ґрунтовно й докладно. Проте є важливі аспекти, здебільшого дуже особистісного штибу, що залишилися поза увагою дослідників. До таких належить проблема атрибуції взаємних провипин: кому і за що їх приписують, кого охочіше звинувачують, а кого виправдовують, у чому шукають шляхи до порозуміння. Водночас про потребу актуалізувати питання провипини у вищій освіті говорять, наприклад, на сторінках солідного наукового видання [Herzig van Wees, 2020].

Як зазначає О. Кутова, у взаємодії зі студентами викладач постає як просвітник і як етична особа – носій моральних цінностей. Через свій професійний обов'язок педагог удосконалює стосунки зі студентом, спрямовує і розвиває їх. Якщо ж ці стосунки напружені, то головна провипина за це лягає на викладача як головного в цій системі. Етичні стосунки системи

«викладач–студент» залежно від їхнього вмісту можуть як сприяти педагогічному процесові, так і утруднювати його [Кутова, 2015, с. 19].

Г. Микитюк доводить, що для студентів ситуація взаємин із викладачами є складною. Зокрема, може йтися про різного роду «взаємозвинувачення». При цьому більшість студентів переконана, що труднощі у взаєминах породжують викладачі, а більшість викладачів, навпаки, покладає провину на студентів [Микитюк, 2005].

Прояви звинувачувально-номінативних характеристик як показника зовнішнього локус-контролю і нерозвиненості самокритики М. Кідалова називає серед головних емоційних бар'єрів студентів-першокурсників під час адаптаційного періоду навчання у закладах вищої освіти [Кідалова, 2018].

Провина і сором не конче відіграють негативну роль в академічному спілкуванні. Моделюючи майбутню професійну діяльність студентів, Н. Волкова і О. Тарнопольський застосовували діалог-мовчання з використанням невербальних прийомів спілкування, за допомогою яких давали студентові зрозуміти, що він перебуває у сфері підвищеної педагогічної уваги. Таке «діалогічне мовчання» актуалізувало механізм рефлексії, а почуття провини й сорому, що виникало при цьому, було ефективнішим, ніж педагогічні нотації [Волкова, Тарнопольський, 2013, с. 70].

Отже, актуальність аналізу джерел почуття провини та його місця в просторі спілкування студентів і педагогів видається цілком очевидною. Досліджуючи соціально-психологічний контекст оцінки та переживання провин, що мали або мають місце в просторі міжособових та міжгрупових взаємодій, ми поставили завдання з'ясувати змістові кореляції між приписуванням студентською молоддю провин різним індивідуальним і колективним суб'єктам із близького та широкого кола спілкування. Окрему увагу ми приділили оцінкам респондентами провин у парах «Я – Учитель, який найбільше на мене вплинув», «Я – Викладач, із яким я найбільше спілкуюся», «Студенти – Викладачі». Розподіл позицій за балами від 1 до 5

набув, відповідно, такого вигляду: 7% – 25.4 – 28.4 – 17.4 – 7.6% ($\bar{x} = 2.9$), а ще 14.2% не дали відповіді; 6.7% – 22.9 – 37.8 – 6.7 – 2.6% ($\bar{x} = 2.7$), а 23.3% – без відповіді; 4.3% – 25.3 – 45 – 15.6 – 5.2% ($\bar{x} = 2.9$), 4.6% не відповіли.

За середнім балом три описані категорії належать до тих, у спілкуванні з якими респонденти схильні радше брати вину на себе (нижчий від 3 балів показник означає, що респонденти більшою мірою звинувачують себе чи свою групу, а не іншу особу або групу). Рівень звинувачення вчителя, викладача або загалом викладачів виявився близьким до оцінки таких категорій, як мати ($\bar{x} = 2.6$) і моя сім'я ($\bar{x} = 2.8$). Усіх решту партнерів із спілкування звинувачувано сильніше, ніж себе або свою групу.

Кореляційний аналіз показав наявність значущих зв'язків між звинуваченнями в бік цих трьох категорій і більшістю інших, які було включено до анкети. Найвищу кореляцію зафіксовано між оцінкою провин у стосунках респондента з учителем і з батьком ($r = .19$), між провинами викладачів щодо студентів і старшого покоління щодо молоді ($r = .38$), між взаємними провинами респондента і викладача, з одного боку, та українців і білорусів – із другого ($r = .27$; в усіх трьох випадках $p \leq 0.01$). Якщо перші дві кореляції здаються доволі очевидними, то для пояснення третьої потрібні додаткові дослідження.

Для чіткішого структурування кореляцій було проведено факторний аналіз, за результатами якого виділилися п'ять факторів із загальною дисперсією 54.2%. Оцінки трьох описуваних категорій увійшли зі значущим навантаженням до першого (24.5%), третього (8.1%) та четвертого (5.4%) факторів.

Зміст першого, однополюсного, фактору можна трактувати як загальну схильність звинувачувати. Сюди увійшли оцінки викладачів як групи (із факторним навантаженням .46) і викладача, із яким студент найбільше спілкується (.44). А найбільше навантаження припало на провини сусідніх народів перед українцями: молдован (.89), словаків і чехів (.82), румунів (.81), болгар (.8). Очевидно, у цьому випадку категорії викладача і викладачів

із національними групами пов'язує психологічний зміст спрямування провини на когось, а не на себе, пошук об'єкта для звинувачення (це почасти пояснює вищезазначений показник провин білорусів). При цьому викладач і викладачі не стають найбільш придатними для такої функції об'єктами.

У третьому факторі оцінки провин викладача (.43) і вчителя (.4) об'єдналися на одному полюсі з оцінками своєї сім'ї (.61) і сестри (.59), протиставившись оцінкам російської влади на чолі з Путіним (.54), олігархів і мафії (.53). Тут ці дві категорії наставників у галузі освіти постають як психологічно близькі респондентів особи, принципово свої за духом – на противагу ворожим особам і групам.

До четвертого фактору ввійшла категорія вчителя (.33) разом із працюючою молоддю (.57) і матір'ю (.4) – на одному полюсі, правоохоронними органами (.38), дотодішньою (на час опитування) владою на чолі з Порошенком (.37), попередньою українською владою на чолі з Кравчуком, Кучмою, Ющенком (.31) – на другому. У цьому контексті можна говорити про бачення вчителя як частини приватного середовища, на відміну від офіційно-відчуженого.

Узагальнюючи описані залежності, можна стверджувати, що приписування провин має лише відносне значення в оцінці студентською молоддю своїх стосунків з учителями та викладачами. За наявності сильної потреби звинувачувати самих себе або будь-кого іншого учителі й викладачі можуть ставати відповідними об'єктами. При цьому дещо частіше студенти беруть провину на себе, ніж наділяють нею педагогів.

Розподіляючи провини між собою і вчителями або викладачами, студенти ставляться до них як до психологічно близьких осіб, подібних до членів своєї сім'ї або референтної групи. Психологічними антиподами вчителів і викладачів є офіційна влада та політико-ідеологічні супротивники.

2.5. Психологічний зміст спрямування міжетнічних провин українськими студентами

Очевидний, здавалося б, зв'язок категорій толерантності і колективної провини доволі нечасто ставав предметом вітчизняних науково-гуманітарних досліджень. Нечисленні праці стосувалися до особистісних проблем світоглядно-ціннісно-духовного самовизначення особи [Мельничук, 2015; Пилипушко, 2018, с. 34–69; Сабадуха, 2015] або формування сучасного освітнього середовища [Бех, 2013; Шевлюкова, Чабанова, Боєчко, 2019]. Назагал переважає увага до толерантності як характеристики особистісних ставлень, міжособових та міжгрупових стосунків. Натомість почуття колективної провини здебільшого опиняється на периферії наукового розгляду.

У процесі дослідження змісту колективних провин у свідомості української молоді було поставлено завдання з'ясувати психологічний зміст уявлень студентів про провини, що мають місце в їхніх міжособових стосунках із найближчим оточенням, у взаєминах між значущими для них малими і великими соціальними групами та у відносинах між українцями і представниками сусідніх націй.

Зазначимо, що, оцінюючи міжнаціональні провини, більшість респондентів обирала бал 3, що, відповідно до обраної шкали, означає виважений, компромісний варіант. Відтак і середній бал оцінки в кожній парі (за винятком росіян) виявився близьким до 3: оцінка провин росіян порівняно з українцями становила 3.76 бала, угорців – 3.21, поляків – 3.18, румунів, турків і євреїв – по 3.14, білорусів – 3.12, німців – 3.11, молдован – 3.09, болгар – 3.06, кримських татар і словаків/чехів – по 3.04. (Перевищення 3 балів тут означає більший чи менший ухил у бік звинувачення іншої нації, а не українців).

У просторі ознак із третьої частини проведено факторний аналіз із varimax-обертанням, у результаті якого виділилися п'ять однополюсних факторів із загальною дисперсією 81.9%.

У межах першого, найпотужнішого, фактору (вклад у дисперсію 55%) об'єднався розподіл звинувачень між українцями, з одного боку, і поляками

(0.8), словаками й чехами (0.8), угорцями (0.74), білорусами (0.72) та румунами (0.71) – із другого. Тут найпевніше йдеться про ставлення до «традиційних сусідів». Цьому почасти сприяло те, що опитування проходило в регіонах, які історично та етнічно є найбільш «українськими».

Зміст другого фактору (8.5%) відображає приписування провин у просторі взаємодії українців із кримськими татарами (0.77), турками (0.66) болгарами (0.65) та молдованами (0.61). У цьому разі оцінки, очевидно, стосувалися до «південних сусідів». (Молдовани й болгар з дещо меншим навантаженням увійшли також до першого фактору).

У третьому факторі (7.3%) найвиразніше звинувачувано німців (0.8; до них примикали оцінки турків та угорців). Складові четвертого фактору (6%) відображають позиції респондентів щодо взаємних провин українців і євреїв (0.91; почасти також кримських татар). П'ятий фактор (5.1%) стосується до взаємин українців і росіян (0.96; сюди частково увійшли й оцінки білорусів).

Отже, можна виділити п'ять «ключових» національних груп, провини яких щодо українців та українців щодо них видаються респондентам найбільш типовими: це поляки, кримські татари, німці, євреї та росіяни. Зрозуміло, що характер відносин із кожною такою групою зумовлено тривалим історичним розвитком та впливом сучасних політичних і психологічних чинників.

У контексті дослідження доречно зосередитися на чинниках психологічних. Розкриттю такого аспекту має посприяти пошук кореляцій між оцінками міжнаціональних провин і провин у просторі міжособових стосунків та міжгрупових взаємин.

Статистично значущі зв'язки між показниками третьої і першої (міжособової) частин питальника були нечисленними, а найвиразніше проявилися щодо оцінок стосунків із двома категоріями суб'єктів із найближчого оточення респондентів. По-перше, це викладач, із яким студент найбільше спілкується: кореляція з оцінкою провин німців за коефіцієнтом Пірсона $r = 0.2$, росіян – 0.18, кримських татарів і євреїв – по 0.17 (в усіх цих

випадках $p \leq 0.01$), поляків – 0.1 ($p \leq 0.05$). По-друге, це взаємини зі своїми теперішніми друзями чи подругами: кореляція між цим показником і оцінкою провин поляків становила 0.19, німців – 0.17, росіян – 0.14 (в усіх трьох випадках $p \leq 0.01$), а щодо кримських татар і євреїв зв'язок проявився на рівні тенденції.

Щодо другої (міжгрупової) частини простежено більшу кількість кореляцій, серед яких своїм соціально-психологічним змістом привертають увагу два типи зв'язків. Перший являє собою аналогію із стосунками респондента з викладачем, бо йдеться про провини у взаємодії студентів як соціальної групи з викладачами. Тут кореляції мають місце щодо оцінки провин росіян – 0.18, поляків, кримських татар та євреїв – по 0.12 (в усіх випадках $p \leq 0.01$), а щодо німців – на рівні тенденції.

Другий тип має більш виразний політичний зміст: ідеться про кореляції з провинами мешканців Криму та Донбасу, російськомовних громадян України та колишньої радянської влади. Їхня оцінка значуще (в усіх випадках $p \leq 0.01$) пов'язана з оцінками провин усіх п'ятьох національних груп, про які тут іде мова: росіян – 0.35, 0.43 та 0.25, відповідно; поляків – 0.28, 0.18 та 0.16; кримських татар – 0.25, 0.12 та 0.13; німців – 0.2, 0.21 та 0.16; євреїв – 0.18, 0.22 та 0.15. До цих оцінок тяжіє й ставлення респондентів до теперішньої російської влади на чолі з Путіним: значуща кореляція має тут місце з оцінками провин росіян (0.39), поляків (0.18), німців (0.16; у цих трьох випадках $p \leq 0.01$) та кримських татар (0.11; $p \leq 0.05$). Тільки щодо євреїв такого зв'язку немає.

Ще один параметр, за яким можна було б визначати психологічні чинники оцінки міжнаціональних провин, найбільш безпосередньо пов'язаний із толерантністю. Ми виділили дві групи респондентів – тих, які за всіма 11 шкалами міжнаціональних провин обрали середній бал 3 (таких виявилось 147, або 25.3%), і тих, які в усіх цих випадках зовсім не дали відповіді (їх було 39, або 6.7%). Представників першої групи можна характеризувати як носіїв свідомої толерантності, які намагаються

розглядати взаємні провину як приблизно однакові й рівноважні, а це полегшує пошук компромісних розв'язань. Натомість належність до другої групи є радше ознакою захисної толерантності: такі респонденти найбільше схильні уникати наявних проблем, не займаючи з них чіткої позиції.

Порівняння оцінок, що їх дали представники цих двох груп, показало брак значущих відмінностей між ними. Водночас належить зазначити, що в більшості випадків ці респонденти відносно (але не значуще) сильніше звинувачували когось, а не себе та представників інших груп, а не своєї. Проте це питання залишається відкритим для подальшого розв'язання.

Узагальнення описаних даних дає підстави вважати, що проблема міжнаціональних провин для українських студентів є малоактуальною. (Виняток становить оцінка взаємин українців із росіянами, що вочевидь пояснюється їхньою політичною актуальністю). Молодь радше неохоче висловлює свою позицію з цих питань, а якщо робить це, то на її ставлення істотно впливають загальносуспільні стереотипи.

В основі атрибуції молоддю міжнаціональних провин лежать психологічні залежності трьох типів. Перший тип стосується до спілкування з рівними (за віком, статусом тощо) партнерами. Визначальним стає власний емоційно-комунікативний досвід взаємодії в референтних групах.

Другий тип більшою мірою складається під впливом авторитетних осіб (у нашому випадку викладачів) як носіїв колективно-нормативних цінностей і критеріїв соціального самовизначення молоді.

Третій тип ґрунтується на актуалізації етнополітичної ідентичності, коли оцінка різних соціальних груп спирається на їхнє місце в спектрі політико-ідеологічних уподобань суспільства та молоді як його частини. Отримані результати можуть, зокрема, бути свідченням досить високого рівня відчуженості, що утворився в ставленні студентів до представників таких частин українських територій, як російськомовні громадяни та мешканці Криму й Донбасу. Молодь почасти сприймає їх як окрему, майже «національну» групу, що має провину перед українським суспільством.

Якщо формування залежностей двох перших типів сприяє поширенню в молодіжному середовищі позицій толерантності, то в межах третього типу простору для відповідного формування є вкрай замало через політико-психологічну поляризацію суспільства в умовах загострення загальнополітичної ситуації.

РОЗДІЛ 3. ЗНАЧЕННЯ ОСОБИСТІСНИХ РИС ТА КОМУНІКАТИВНИХ ВЛАСТИВОСТЕЙ

3.1. Місце особистісних диспозицій у соціальному просторі атрибуції провин

Атрибуція провин учасникам соціальних взаємодій виявляється тісно пов'язаною з оцінкою власних ціннісних та ідентифікаційних характеристик суб'єктів звинувачення. Ці характеристики функціонують у різних сферах взаємодії та на різних рівнях усвідомлення їх їхніми носіями. Проте відповідні зв'язки залишаються недослідженими. Особливий інтерес становлять цінності та постави молоді.

Для розкриття якомога ширшого спектра зв'язків особистісних та соціально-комунікативних параметрів у межах вищеописаного опитування 582 студентів спільну для всіх них анкету було доповнено специфічним набором питальників у кожному з п'яти університетів. Це дало змогу зібрати додаткові показники, що характеризують різні соціально-психологічні аспекти самовизначення особи у сфері провин і звинувачень.

У дослідженні руппуо-психологічного контексту оцінки та переживання провин, що мали або мають місце в просторі руппуових, руппуових та міжнаціональних взаємодій, було поставлено завдання з'ясувати змістові кореляції між атрибуцією провин різним суб'єктам із близького та широкого кола спілкування студентської молоді і низкою диспозиційних властивостей особистості. Із цією метою опитано 121 студента Національного університету «Чернігівський колегіум» імени Т. Г. Шевченка віком від 17 до 29 років (середній вік 19,1; особи жіночої статі склали 69,4%).

До загальної анкети було додано чотири методики на діагностику особистісної постави «альтруїзм – егоїзм», схильності до невмотивованої тривожності В. Бойка, схильності до афективної поведінки В. Бойка, типологій психологічного захисту Р. Плутчика (Фетискин, Козлов,

Мануйлов, 2002). Кореляційний аналіз показав наявність низки істотних зв'язків між показниками цих методик і приписуванням провин у руппуових взаєминах, руппуових стосунках та міжнаціональних відносинах.

В атрибуції провин у міжособових взаєминах можна простежити три найбільш показові залежності. По-перше, увиразнюється значення оцінок респондентами їхніх стосунків із сім'ями: звинувачення на адресу членів сім'ї загалом негативно корелюють із такими механізмами психологічного захисту, як утворення реакції ($r = -0,33, p \leq 0,01$), проєкція ($r = -0,24, p \leq 0,05$) та компенсація ($r = -0,19, p \leq 0,01$). Виходить, що наділяння членів сім'ї провинами знижує інтенсивність формування та прояву захисних механізмів.

По-друге, механізм утворення реакції спрацьовував по-різному щодо сім'ї і щодо вчителя, який найбільше вплинув на респондента ($r = 0,22, p \leq 0,05$). Звинувачення на адресу вчителя сприяли формуванню реакцій, протилежних тим, що були внутрішньо притаманними особі. Схоже, що тут проявилася різниця стилів сімейного і шкільного виховання: удома дитина розвивається більш природно, відповідно до власних бажань, а в школі їй належить сильніше підпорядковуватися зовнішнім вимогам.

По-третє, увиразнилося значення механізму інтелектуалізації у зв'язку зі звинуваченнями на адресу батька ($r = 0,19, p \leq 0,05$) та викладача, із яким респондент найбільше спілкується ($r = 0,22, p \leq 0,05$). Може йтися як про перенесення ставлення до батька на іншу авторитетну особу в дорослому житті, так і про намагання раціонально пояснити власну позицію в соціально значущих стосунках.

У сфері міжгрупових взаємодій найвиразніше проявилася роль механізмів компенсації та проєкції. Компенсація негативно пов'язана зі звинуваченнями на адресу ширшої родини порівняно зі своєю сім'єю ($r = -0,25, p \leq 0,05$) та старшого покоління порівняно з молоддю ($r = -0,21, p \leq 0,05$) і позитивно – із приписуванням провин колишній владі на чолі з Януковичем ($r = 0,28, p \leq 0,01$) та теперішній російській владі на чолі з Путіним ($r = 0,21, p \leq 0,05$). Можна відтак стверджувати, що молодь використовує

звинувачення як компенсацію в просторі близьких і референтних для неї рупп, а на більш широкому суспільному рівні застосовує їх до суб'єктів, яких сприймає відчужено чи навіть руппу.

Проекція має позитивну кореляцію з атрибуцією провини сусідам ($r = 0,21$, $p \leq 0,05$), мешканцям Криму та Донбасу ($r = 0,22$, $p \leq 0,05$), російській владі на чолі з Путіним ($r = 0,22$, $p \leq 0,05$). Такий зв'язок видається доволі прозорим: звичайно «чужих» охочіше звинувачують і водночас приписують їм негативні риси, яких не хочеться бачити в собі.

У такому контексті слід звернути увагу на специфічне місце російської влади та Путіна. Звинувачення на їхню адресу розширюють простір для компенсацій і проєкцій, а водночас спрямовують інтелектуалізацію ($r = -0,2$, $p \leq 0,05$) в протилежному напрямі – на українське суспільство. Останній факт, найімовірніше, відображає прагнення молоді визначитися щодо актуальної громадсько-політичної ситуації.

На рівні міжнаціональних взаємодій найбільшою мірою актуалізувався альтруїзм. Тут зафіксовано негативну кореляцію зі звинуваченням росіян ($r = -0,23$, $p \leq 0,05$) і позитивну – щодо білорусів ($r = 0,25$, $p \leq 0,05$), молдован ($r = 0,33$, $p \leq 0,01$), кримських татар ($r = 0,23$, $p \leq 0,05$) і турків ($r = 0,26$, $p \leq 0,05$). Очевидно, у випадку з росіянами в оцінках респондентів сильніше проявилися протилежні альтруїстичні тенденції, спрямовані руппу зазіхань на українців як етнонаціональну руппу. Натомість в оцінці інших народів функція альтруїзму полягає радше у виправданні українців.

З-поміж захисних механізмів виділилися компенсація у звинуваченнях на адресу угорців ($r = 0,31$, $p \leq 0,01$) і молдован ($r = 0,23$, $p \leq 0,05$) та інтелектуалізація – щодо провин молдован ($r = -0,21$, $p \leq 0,05$) і кримських татар ($r = -0,24$, $p \leq 0,05$). Виходить, що компенсація спонукає шукати винних серед інших, а інтелектуалізація – намагатися раціонально тлумачити власні провини українців.

Загалом можемо стверджувати, що в просторі атрибуції міжособових, міжгрупових та міжнаціональних провин на провідні місця виступають такі

диспозиційні властивості особистості, як альтруїзм/егоїзм та захисні механізми – компенсація, проєкція, інтелектуалізація, утворення реакції.

3.2. Ціннісно-ідентифікаційні підстави атрибуції молоддю провин учасникам соціальних взаємодій

У вітчизняній соціології почуття провини здебільшого розглядають у контексті відповідальності. Як зазначає О. Безрукова, провина і відповідальність тісно пов'язані, відповідальність припускає можливість провини. На перших етапах дії ця провина перебуває в потенції, у знятому вигляді як складова відповідальності. Потім провина або актуалізується в разі неуспіху, недосягнення мети чи неналежного її досягнення, або залишається в знятому неактуалізованому вигляді – у разі успіху. Альтернативою провини є задоволення від виконаної справи, реалізованої відповідальності [Безрукова, 2015 с. 56–57, 111–112]. Отже, переживання або непереживання провини залежить від успішності виконаної діяльності.

Дослідження власне психологічного контексту соціальних явищ, як правило, передбачає пошук структурно-змістових зв'язків між особистісними або соціально-комунікативними характеристиками залучених до контексту індивідів та груп і поведінково-взаємодійно-дискурсивними ефектами, що з них випливають, але також справляють на них зворотний вплив.

Один із таких зв'язків у відповідному контексті зафіксувала І. Ананова. Вона встановила, що емпірично виявлені кількісні характеристики почуття провини – тривалість, інтенсивність, частота і легкість виникнення, значущість переживання, суб'єктивна важкість, звичність переживання – найбільшою мірою пов'язані із зацікавленістю в інших [Ананова, 2019]. Така зацікавленість фіксує інтерперсональний характер почуття провини – як на глибинно-особистісному, так і комунікативному рівні.

Важливою характеристикою соціальних взаємодій є почуття колективної провини, що його активно розробляють у західній психології. Швейцарська дослідниця А. Концельман-Зив виводить почуття провини з

його переживань ще в батьківській сім'ї, де воно пов'язане з як з об'єктивною виною, так і з Я дитини. Колективне почуття провини поєднує в собі індивідуалізм суб'єкта почуття з колективізмом почуття Ми, а це забезпечує йому доконечну моральну силу. Особливо важливим у контексті цього дослідження є питання про емоційну реакцію на колективні правопорушення. Авторка вважає, що в такому випадку почуття жалю як мінімально доконечний емоційний відгук є кращим за почуття провини [Konzelmann Ziv, 2007].

Група американських дослідників зазначає, що в аналізі різного роду міжгрупових взаємодій психологи традиційно більше уваги приділяють негативним рисам, таким, наприклад, як етноцентризм. Як альтернативу вони пропонують вивчати ідентифікацію з усім людством. Така ідентифікація корелює з турботою про глобальні права людини, гуманітарними потребами і знаннями, близькістю до інших людей, однаковою оцінкою ін- і автгрупи, готовністю брати участь у міжнародному гуманітарному сприянні [McFarland, Webb, & Brown, 2012].

Польські психологи проаналізували вплив національної та загальнолюдської ідентифікації (поляків) на міжгрупове прощення (щодо німців та росіян). З'ясовано, що національна ідентифікація негативно корелює з готовністю прощати, тоді як загальнолюдська – навпаки. Водночас результати дослідження показали двоїстий характер національної ідентифікації: по-перше, вона містить, загальне почуття належності та відкритості до інших, що зближує її із загальнолюдською ідентифікацією і спонукає до прощення; по-друге, їй властиве більш конкретне почуття внутрішньогрупової самотності та вищості, споріднене з колективним нарцисизмом і негативно пов'язане з готовністю до примирення [Hamer, Penczek, Bilewicz, 2017, 2018].

Аналізуючи процес групових зустрічей єврейських і палестинських громадян Ізраїлю, ізраїльські дослідники вивчали розвиток за шкалою від нижчої точки «етноцентричної розмови» до вищої – «діалогічного моменту».

Прогрес – це перехід від дискурсу, що ґрунтується на сприйманні іншого як об'єкта для переконання, до намагання збагнути реальність із погляду іншого та спільних зусиль із побудови сенсу. Одним з етапів такого переходу є «атака», що відображає монолітне сприймання себе та інших. Атакуючи, одна сторона намагається донести повідомлення про те, що вона має рацію, вона є жертвою, а інший – винен. Проте в такій поставі автори вбачають позитив – спробу зв'язатися з іншим [Steinberg, Bar-On, 2002]. Висловлювання звинувачень, таким чином, дає змогу виявити взаємні, нехай і негативні, позиції, що в певних обставинах може бути кращим від мовчазної ворожнечі.

Цікавий висновок про ще одну роль звинувачень можна зробити на основі аналізу наративів у ситуації конфлікту, виконаному Д. Еллісом. Він стверджує, що наративи – це не лише суб'єктивно-емоційні версії реальності чи механізми комунікації. Історії, розказані під час досвіду розв'язання конфлікту, стають доказами для обґрунтування позицій. Елліс наводить дані про взаємодію ізраїльсько-палестинських груп діалогу, що ілюструють функціонування наративів як аргументів під час обговорення політичних подій. Особисті історії правлять, зокрема, за підставу для покладання вини на другу сторону конфлікту [Ellis, 2014].

Зі сказаного можна висувати положення про специфічну роль переживання суб'єктами соціальних взаємодій почуття власної провини перед представниками автгруп, як і про психологічну корисність і доцільність вироблення та висловлення звинувачень на адресу опонентів у соціально значущому контексті.

Мета дослідження полягає у висвітленні й інтерпретації результатів емпіричного дослідження ціннісно-ідентифікаційних підстав атрибуції українськими студентами провин учасникам міжособових, міжгрупових та міжнаціональних взаємодій.

Задля цього опитано 111 студентів Київського національного університету імені Тараса Шевченка (середній вік 19.1 року; особи жіночої

статі склали 42.3%). До переліку 41 пари суб'єктів, які взаємодіють або взаємодіяли одні з одними і в стосунках між якими виникали певні проблеми, було додано чотири особистісні питальники: на діагностику рівня суб'єктивного контролю Дж. Роттера [Фетискин, Козлов, Мануйлов, 2002, с. 14–18], колективного нарцисизму (як психологічної основи патріотизму в сучасній західній парадигмі) [Golec de Zavala et al., 2009], ідентифікації з усім людством [McFarland, Webb, & Brown, 2012], тестом цінностей Ш. Шварца [Карандашев, 2004]. Ці питальники сукупно містили 178 індикаторів, що об'єднувалися в 15 шкал.

Кореляційний аналіз показав наявність зв'язків між частиною оцінюваних провин учасників соціальних взаємодій і ціннісно-ідентифікаційними властивостями особи, відображеними в шкалах перелічених методик.

У сфері міжособових взаємодій найбільш критично було оцінено політичного опонента ($\bar{x} = 3.3$ бала; перевищення показника 3 тут і далі означає, що респонденти більшою мірою звинувачують іншу особу, а не себе), а найменше звинувачень було спрямовано на адресу викладача ($\bar{x} = 2.6$). Найістотніші від'ємні кореляції зафіксовано між показниками інтернальності, конформності та традицій, з одного боку, і звинуваченнями на адресу батька, сім'ї, матері, почасти вчителя та друга/подруги дитинства або теперішнього друга/подруги – із другого (табл. 1). Такі залежності видаються доволі зрозумілими: спілкуючись із найближчими авторитетними особами, ті, хто схильний до інтернального локусу контролю, є конформним та прихильним до традицій, воліють звертати можливі звинувачення у свій власний бік, а не в бік близького оточення. Натомість виявилось, що гедоністам у взаєминах із теперішнім другом/подругою властиво звинувачувати не себе, а його/її.

Таблиця

Значущі кореляції між показниками особистісних методик

і атрибуцією провин у міжособовій взаємодії

Методики	Шкали	Суб'єкти міжособової взаємодії							
		Мати ($\bar{x} = 2.7$)	Батько ($\bar{x} = 3.1$)	Брат ($\bar{x} = 3.2$)	Сім'я ($\bar{x} = 2.9$)	Друг/подруга литинства ($\bar{x} = 3.3$)	Теперішній друг/подруга ($\bar{x} = 3.2$)	Учитель ($\bar{x} = 2.8$)	Політичний опонент ($\bar{x} = 3.3$)
Інтернальність		-.21*	-.29**					-.23*	-.24*
Тест цінностей Шварца	Конформність	-.24*	-.22*		-.32**				
	Традиції		-.2*			-.24*	-.3**		
	Гедонізм						.25*		
	Влада								.24*
	Безпека								.25*
Ідентифікація	з громадою				-.36**				
	з українцями				-.25*				
	з ЛЮДСТВОМ			-.26*					

Примітки: * – $p \leq 0,05$; ** – $p \leq 0,01$

Проявилися від'ємні зв'язки між ідентифікацією зі спільнотами різного рівня і звинуваченнями окремих суб'єктів взаємодії. Ті, хто ідентифікується з громадою або з українцями як спільнотою, уникає звинувачувати свою сім'ю. Це вочевидь відображає істотні ідентифікаційні аналогії між сім'єю як значущою малою групою і більш численними референтними групами. Ще один цікавий (теж від'ємний) зв'язок – між ідентифікацією з усім людством і звинуваченнями на адресу брата, що може правити за психологічну ілюстрацію гасла «всі люди – брати».

Привертає увагу специфічна роль політичного опонента. Його активніше звинувачують ті, для кого більше важать цінності влади і безпеки. Тобто опонент – це той, хто може бути небезпечним і кого треба подолати. Звинуваченню опонента сприяє й особистісна екстернальність: причина проблем є назовні, в інших людях. Натомість інтернальні особи,

протиставляючись опонентів, більшою мірою беруть відповідальність на себе.

В оцінці міжгрупових взаємодій звинувачувальні тенденції проявлялися удвічі частіше. Найвищу звинувачувальну оцінку дістала російська влада на чолі з Путіним ($\bar{x} = 4.6$), а найменше звинувачувано викладачів ($\bar{x} = 2.9$). Найвагомішого значення набули такі особливості, як колективний нарцисизм, ідентифікація з українцями та громадою, прихильність до цінностей доброти, традицій, конформності та безпеки. Найчастішими об'єктами звинувачення виявилися російська влада на чолі з Путіним (найвищі показники кореляції з колективним нарцисизмом та ідентифікацією з українцями і громадою), радянська влада, олігархи і мафія, українська влада різних періодів – на чолі з Кравчуком, Кучмою, Ющенком, на чолі з Януковичем та на чолі з Порошенком (табл. 2). В усіх цих випадках зв'язок має додатне спрямування, що означає, що посідання перелічених рис та обстоювання названих цінностей спонукає звинувачувати зазначених групових суб'єктів. Виходить, що в просторі міжгрупових звинувачень виразно домінує політичний контекст, у якому поєднуються ідеологічні преференції та оцінки владних суб'єктів.

Таблиця

Значущі кореляції між показниками особистісних методик і атрибуцією провин у міжгруповій взаємодії

Методики	Шкали	Суб'єкти міжгрупової взаємодії														
		Ролина ($\bar{x} = 3.3$)	Особи іншої статі ($\bar{x} =$	Викладачі ($\bar{x} = 2.9$)	Молодь, яка прагне ($\bar{x} =$	Укр. суспільство ($\bar{x} =$	Укр. влада ($\bar{x} = 4$)	Влада з Порошенком (\bar{x}	Влада з Януковичем (\bar{x}	Влада з Кравчуком, \bar{x}	Радянська влада ($\bar{x} =$	Олігархи, мафія ($\bar{x} = 4.4$)	Правоохор. органи ($\bar{x} =$	Російськомовні \bar{x}	Мешканці Криму та \bar{x}	Російська влада на чолі \bar{x}
Колективний нарцисизм			-.24*						.24*	.31**		.24*		.38**	.28**	.51**

такого собі симпатичного антипода антипатичним ідеологічним противникам та носіям владних повноважень.

Що ж до викладачів, то в спілкуванні з ними воліють звинувачувати себе, а не їх ті студенти, які виразніше обстоюють цінності конформності та безпеки: звинувачення викладачів, отже, постає як недоречне порушення ustalених норм, що може призводити до невиправданих проблем.

За результатами третьої частини анкети з оцінкою міжнаціональних провин за найбільш винних щодо українців визнано росіян ($\bar{x} = 3.9$), до певної міри – угорців ($\bar{x} = 3.4$; очевидно, далось взнаки актуальне на час опитування загострення суперечностей навколо проблеми закарпатських угорців), а за найменш винних – словаків/чехів ($\bar{x} = 3$). Провини решти народів оцінено на 3.1 – 3.2 бала.

У цьому блоці відповідей утворилося несподівано мало значущих кореляційних зв'язків. Щонайменше дивує недостатня кореляція між звинуваченнями росіян, що досягають високого рівня, і такими «патріотичними» показниками, як колективний нарцисизм та ідентифікація з українцями. З одного боку, спрацював, мабуть, ефект розрізнення російської державної влади і власне росіян як звичайних людей. (Належить зазначити, що в опитуванні студентів у чотирьох інших містах за іншими методиками такого чіткого розрізнення не було). Але, із другого боку, незрозуміло, чому ці самі патріотичні складові ідентичності виразніше вплинули на ставлення до російськомовних громадян та мешканців Криму і Донбасу, яких, проте, звинувачувано менше.

Можна також відзначити певну особливість оцінки взаємин українців і кримських татар: тут має місце кореляція $r = -.23$ ($p \leq 0,05$) з орієнтацією на самостійність як цінність та на ідентифікацією з українцями. Такий зв'язок відображає помірно прихильне ставлення респондентів до кримських татар аж до готовності брати провину на себе, а не приписувати їм.

Висновки. Узагальнення отриманих даних дає підстави стверджувати, що найбільш істотними ціннісно-ідентифікаційними характеристиками, які

визначають напрям і зміст атрибуції молоддю провин учасникам міжособових та міжгрупових взаємодій, є колективний нарцисизм, ідентифікація з українцями як спільнотою, ідентифікація з громадою, прихильність до цінностей конформності, традицій, доброти та безпеки.

У міжособових стосунках найбільш чутливими щодо атрибуції провин є взаємини з батьками та батьківською сім'єю. Значуща сімейна взаємодія закладає основи подальших звинувачувальних ставлень у широкому соціальному середовищі на рівні громад і спільнот.

В українському політизованому суспільстві психологічно важливою постаттю виявляється політичний опонент із близького оточення, звинувачення на адресу якого допомагають особі самовизначатися як активному суб'єктові соціальної поведінки.

Політичний контекст актуального суспільного життя справляє істотний вплив на оцінку міжгрупових провин. Найвагомішими чинниками виявляються політико-ідеологічні позиції в просторі українсько-російських ціннісних протистоянь та ставлення до офіційної влади як найбільш імовірного призвідника наявних проблем.

З-поміж трьох оцінених сфер соціальних взаємодій найменше звинувачувального змісту виявилось у відносинах українців із сусідніми народами.

3.3. Колективний нарцисизм, ідентифікація зі спільнотою і почуття провини

Почуття провини – індивідуальної чи колективної – становить важливу характеристику соціального співжиття. Приписування провини собі, своїй групі або іншим учасникам міжособових та міжгрупових взаємодій виявляється тісно пов'язаною з ціннісними та ідентифікаційними характеристиками суб'єктів звинувачення. Ці характеристики функціують у різних сферах взаємодії та на різних рівнях усвідомлення їх їхніми носіями

(див., напр., [Nelissen, 2014]). Особливий інтерес становлять цінності та постави молоді.

Кореляційний аналіз зв'язків між колективним нарцисизмом та ідентифікацією з людством показав істотні зв'язки між колективним нарцисизмом та ідентифікацією з громадою ($r = .3$), колективним нарцисизмом та ідентифікацією з українцями ($r = .45$), ідентифікацією з громадою та ідентифікацією з українцями ($r = .76$), ідентифікацією з громадою та ідентифікацією з усім людством ($r = .31$), ідентифікацією з українцями та ідентифікацією з усім людством ($r = .45$; в усіх випадках $p \leq .01$). Не було значущої кореляції між колективним нарцисизмом та ідентифікацією з усім людством.

За результатами факторного аналізу, проведеного в просторі 45 ознак, виділилися чотири фактори із загальною дисперсією 78.6%. Шкали, які нас тут цікавлять, увійшли до трьох факторів. У першому факторі (вклад у дисперсію 36.4%) об'єдналися ідентифікація з громадою (.8) та ідентифікація з українцями (.69); до другого фактору (18.8%) увійшов колективний нарцисизм (.69); у межах четвертого фактору (10.8%) ідентифікація з українцями (.51) поєдналася з ідентифікацією з усім людством (.58). Такі дані наводять на думку про двоїстий характер ідентифікації української молоді зі своєю етнонаціональною спільнотою: з одного боку, українці – це психологічно близька, референтна група, а з другого – більш абстрактна група належності як частина загальнолюдської спільноти.

Кореляційний аналіз показав наявність психологічно важливих зв'язків між частиною оцінюваних провин учасників соціальних взаємодій і ціннісно-ідентифікаційними властивостями особи, відображеними в названих шкалах.

Найвиразніше колективний нарцисизм, ідентифікація з громадою та українцями, почасти – ідентифікація з людством – корелюють зі звинуваченнями в бік російської влади на чолі з Путіним ($r = .45 \div .53$, $p \leq .01$), радянської влади ($r = .38 \div .44$, $p \leq .01$), української влади від

Кравчука до Януковича ($r = .22 \div .36$, $p \leq .05 \div .01$), олігархів ($r = .24 \div .39$, $p \leq .05 \div .01$).

Високий рівень колективного нарцисизму зумовлює наділення провиною російськомовних жителів України, мешканців Криму та Донбасу ($r = .38$ і $r = .28$, $p \leq .01$). Водночас має місце сильніше звинувачення представників своєї статі порівняно зі статтю протилежною ($r = -.24$, $p \leq .05$). Патріотична атрибуція провин політико-ідеологічним конкурентам водночас «допомагає» бути самокритичними в міжстатевих взаєминах.

Ідентифікація з громадою позитивно корелює зі взяттям провини на себе в стосунках зі своєю сім'єю ($r = -.36$, $p \leq .01$): громада – це велика родина.

Такий самий зв'язок простежується між ідентифікацією з українцями і ставленням до сім'ї ($r = -.25$, $p \leq .05$), але також до українського суспільства, де вину частіше приписують своїй соціальній групі (її респонденти визначали на власний розсуд; $r = -.22$, $p \leq .05$), і до кримських татар, у стосунках із якими за винних більше вважають самих українців ($r = -.23$, $p \leq .05$). Отже, ідентифікація українських студентів з українською етнонаціональною спільнотою спонукає шукати психологічно близьких собі суб'єктів та вибачати їм їхні провини.

Ідентифікація з усім людством видається найбільш абстрактною, бо має найменше значущих кореляцій. Вона пов'язана, як і решта характеристик, зі звинуваченнями в бік влади, а в стосунках із братом – із самозвинуваченнями ($r = -.26$, $p \leq .05$). Останнє психологічно підтверджує тезу «усі люди – брати».

3.4. Оцінка міжособових і міжгрупових провин у змісті соціально-психологічної адаптації молоді

У дослідженні соціально-психологічного контексту оцінки та переживання провин, що мали або мають місце в просторі міжособових та міжгрупових взаємодій, було поставлено завдання з'ясувати змістові кореляції між атрибуцією провин різним суб'єктам із близького та широкого кола спілкування студентської молоді і складовими її соціально-

психологічної адаптації. Із цією метою опитано 104 студенти Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського віком від 19 до 25 років (середній вік 19,7; особи жіночої статі склали 64,4%).

До загальної анкети було додано дві методики на діагностику соціально-психологічної адаптації К. Роджерса і Р. Даймонд та комунікативної толерантності В. Бойка. Кореляційний аналіз показав наявність низки істотних зв'язків між показниками цих методик і приписуванням провин у міжособових взаєминах, рідше – у міжгрупових стосунках (табл. 1). Натомість серед етнополітичних звинувачень виділився лише один значущий зв'язок: оцінка провин болгар щодо українців ($\bar{x} = 3,1$) негативно корелює з ескапізмом ($r = -.26$, $p \leq 0,05$), що узгоджується з невиразним образом болгар як об'єкта звинувачень (аж 27,9% студентів не змогли оцінити їхніх провин).

Що ж до інших рівнів взаємодії, то на соціально-психологічну адаптацію особи істотно впливає оцінка взаємних провин у стосунках із близьким оточенням у дитинстві. Найбільш значущою постаттю виявляється батько, звинувачення на адресу якого підсичують такі показники, як загальна дезадаптивність, емоційний дискомфорт, неприйняття інших, екстернальність та ескапізм. Цікаву роль такого собі компенсаторного громовідводу відіграє друг або подруга дитинства: приписування провин йому або їй сприяє підвищенню емоційного комфорту та прийняттю інших, але, як і в стосунках із батьком, посилює ескапізм.

Таблиця

Значущі кореляції між показниками методик

Соці		Атрибуція провин у міжособовій взаємодії						Атрибуція провин у міжгруповій взаємодії			
		Мати ($\bar{x} = 2,6$)	Батько ($\bar{x} = 3,2$)	Сім'я ($\bar{x} = 2,8$)	Друг/подруга дитинства ($\bar{x} =$	Дівчина/хлопець ($\bar{x} =$	Політичний опонент ($\bar{x} =$	Влада Януковича ($\bar{x} =$	Радянська влада	Правоохоронні	Російська влада і Путін ($\bar{x} = 4,4$)
	Адаптивність		-.27**								
	Прийняття себе							.25			.22*

ально-психологічна адаптація	Прийняття інших	-.21*	-.3**	-.25*	.21*				*		
	Емоційний комфорт		-.37***	-.24*	.23*						
	Інтернальність		-.23*								
	Домінування								.24*		
	Ескапізм		.21*		.23*						
Комуникативна толерантність					.26*	.23*	.23*		.23*		

Примітки: * – $p \leq 0,05$; ** – $p \leq 0,01$; *** – $p \leq 0,000$

Привертає увагу вплив комунікативної толерантності на соціальні контакти дорослого життя респондентів. Позитивну кореляцію цієї риси зі звинуваченнями дівчини чи хлопця, а також політичного опонента з близького оточення можна трактувати як прояв своєрідного комунікативного тренування, набуття досвіду побудови стосунків. Натомість приписування провин колишній владі на чолі з Януковичем та правоохоронним органам більше схоже на спосіб адаптації молоді до норм широкого соціального оточення. Водночас зв'язок прийняття себе та домінування зі звинуваченням радянської влади може означати певний спосіб самоствердження в громадсько-політичному просторі.

3.5. Комуникативні властивості особи в контексті атрибуції провин

У різноманітних обставинах міжособового, міжгрупового та широкого соціального спілкування час від часу має місце актуалізація взаємних звинувачень його учасників. Цей процес має більш чи менш свідомий або несвідомий характер та надає спілкуванню відповідної модальності. В основі переживання власної провини або приписування вини іншим суб'єктам лежать як особистісні риси, так і комуникативно-міжособові характеристики.

Переживання почуття провини та його «дзеркальне» відтворення – приписування провини – не є популярними питаннями сучасної теоретичної психології, яка більшою мірою зосереджується на над- і позаособистісних аспектах. Дещо виразнішим є їхнє значення у сферах практичної психології.

О. Чаркіна наголошує на істотних розходженнях у розумінні природи почуття провини представниками різних методологічних напрямів – психоаналізу, гуманістичної та когнітивної психології [Чаркіна, 2018]. Є. Ільїн виділяє три функції провини, яка: постає як моральний регулятор для підтримання норм просоціальної поведінки, бере участь у формуванні самоставлення, сприяє профілактиці психічних розладів [Ильин, 2013, с. 158]. Провина, отже, має дуже широкий діапазон функціонування на таких різних рівнях психічного буття, як соціально-комунікативний, особистісно-рефлексивний та психопрофілактичний.

О. Чаркіна говорить про переважно деструктивний характер переживання провини студентами, яке потенціює конфронтацію між свідомим прагненням до успішності в професійному навчанні та спілкуванні з викладачами і неусвідомлюваною заборонаю на досягнення успіху через сімейну лояльність [Чаркіна, 2018]. Власне про впливи сімейного виховання доволі часто йдеться в контексті більш загальних звинувачень і самозвинувачень. Так, негативну роль виховних впливів, що домінують у суспільстві, відзначають ізраїльські психологи, які вивчають соціально-психологічні бар'єри досягнення миру на Близькому Сході. Людям із раннього віку прищеплюють чіткі національні цілі та водночас привчають ігнорувати цілі іншої сторони, дегуманізувати й ненавидіти суперника. Відтак власну групу належить розглядати в глорифікованому вигляді та водночас як жертву конфлікту, натомість слід заперечувати й придушувати страждання іншої групи [Bar-Tal, Halperin, Oren, 2010].

Про всебічний і сильний вплив провини на міжособові стосунки пише Л. Мічо. Почуття провини виникає тоді, коли людина відчуває, що не змогла жити відповідно до якоїсь моральної чи соціальної норми. Воно функціює як засіб впливу на ставлення та поведінку партнерів зі спілкування. Викликання почуття провини – це така собі загальна комунікаційна стратегія, яку використовують для поліпшення й підтримання стосунків [Miczko, 2015]. Безпосередньо міжособові аспекти переживання провини та звинувачень

досліджено в експерименті з дилеми в'язня у зв'язку з попереднім спілкуванням. Автори вважають, що почуття провини виникає лише в разі одностороннього порушення і що воно сильніше, якщо раніше гравці взаємно погодилися співпрацювати [Miettinen, Suetens, 2008].

Дослідження міжособових ефектів стратегічної і спонтанної комунікації з приводу провини показало важливість відповідної інформації про мотиви та наміри соціального партнера. Люди можуть знецінити таку інформацію, якщо вони вважають, що партнер мав стратегічний намір справляти соціальний вплив. Повідомлена провина пом'якшує негативний вплив порушень довіри на міжособові судження та поведінку [Shore, Parkinson, 2018]. Загалом можна говорити про взаємне зумовлення міжособових стосунків і переживання та проявів провини.

У дослідженні групи американських науковців виявлено зв'язок між очікуваними почуттями гордості або провини і прийманням екологічних рішень. Ці почуття було актуалізовано безпосередньо перед тим, як попросити учасників прийняти низку рішень такого роду. Виявлено, що передбачення емоційного стану на майбутнє від природоохоронних дій безпосередньо перед прийняттям рішення приводить до більш високих проекологічних поведінкових намірів порівняно з передбаченням негативного емоційного стану від бездіяльності. Автори доходять висновку, що антиципація позитивних або негативних почуттів є ефективнішою за традиційне викликання негативних емоцій у сфері екологічної поведінки [Schneider et al., 2017]. Отже, у такому контексті викликання почуття провини, попри його негативне емоційне забарвлення, може бути доречним і навіть бажаним.

Як зазначає група дослідників рекламного впливу, проблема провини посідає центральне місце в гуманітарних та соціальних науках. Породжуючи назагал негативні емоції, у практичному використанні вона може справляти й позитивний вплив. Емоції, породжені подразниками, що викликають почуття провини або роздратування, відіграють ключову посередницьку роль у

процесах переконання: провина може позитивно впливати на поведінкові наміри. Важливим є й інший варіант впливу, який полягає у звільненні від почуття провини: реклама, яка виправдовує придбання товару, допомагає споживачам позбутися цього почуття. Відтак автори визначають дві основні комунікаційні стратегії: або розвивати ідею поведінки, що викликає провину, і пропонувати рішення для пом'якшення цього почуття, або протидіяти йому, викликаючи задоволення, яке має більшу вагу, ніж наслідки провини [Chédotal et al., 2017]. Описані положення відображають практичні можливості маніпулятивного використання звинувачувальних і самозвинувачувальних складових людської свідомості та поведінки, що є типовим для сучасних психологічних інтервенцій.

Мета дослідження полягає у висвітленні результатів емпіричного дослідження особливостей атрибуції провин у сфері міжособових, міжгрупових та міжнаціональних взаємодій і залежності їх від комунікативних властивостей особи.

Із цією метою опитано 110 студентів Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки в м. Луцьку (середній вік 18.1; особи жіночої статі склали 89.1%). Загальну анкету було доповнено чотирма особистісними питальниками на діагностику рольових позицій (дитини, дорослого та родителя) у міжособових стосунках Е. Берна, мотивів афіліації (прагнення прийняття та страх знехтування) А. Меграбіана, перцептивно-інтерактивної компетентності (взаємопізнання, взаєморозуміння, взаємовплив, соціальна автономність, соціальна адаптивність, соціальна активність) Н. Фетискіна, маніпулятивного ставлення Т. Банта [Фетискин, Козлов, Мануйлов, сс. 19–20, 95–98, 235–237, 275–276]. Ці питальники сукупно містили 134 індикатори, що об'єднувалися у 12 зазначених шкал.

Кореляційний аналіз показав наявність зв'язків між частиною оцінюваних провин і соціально-комунікативних властивостей особи, відображених у перелічених шкалах.

Найбільш істотні від'ємні кореляції зафіксовано між показником соціальної активності і звинуваченнями на адресу батька, викладачів та сусідніх з українцями народів, за винятком кримських татар. (Це водночас означає схильність звинувачувати, відповідно, самого себе, студентів, українців). Натомість додатну кореляцію простежено між деякими іншими шкалами перцептивно-комунікативної компетентності і атрибуцією провин: взаєморозумінням і покладанням провин на широку родину (порівняно із сім'єю), українську владу (порівняно з усім українським суспільством), турків, болгар, кримських татар, молдован та німців; взаємопізнанням і звинуваченнями на адресу друга/подруги дитинства, політичного опонента, родини, колишньої української влади, радянської влади, олігархів і мафії; взаємовпливом і приписуванням провин особам іншої статі, викладачам, тодішній українській владі на чолі з Порошенком, угорцям (табл. 1–3).

Таблиця

Значущі кореляції між показниками особистісних методик і атрибуцією провин у міжособовій взаємодії

Методики	Шкали	Суб'єкти міжособової взаємодії					
		Мати ($\bar{x} = 2,5$)	Батько ($\bar{x} = 2,8$)	Брат ($\bar{x} = 3,2$)	Друг/подруга дитинства ($\bar{x} = 3,3$)	Викладач, із яким найбільше спілкується ($\bar{x} = 2,8$)	Політичний опонент ($\bar{x} = 3,3$)
Мотиви афіліації	Прагнення прийняття				.2*		
Перцептивно-інтерактивна компетентність	Взаємопізнання				.21*		.25*
	Соціальна адаптивність			-.22*			
	Соціальна активність		-.27**				
Ролі	Дитина					.26*	
	Дорослий			.28**			

	Родитель	- .19*								.22*
--	----------	--------	--	--	--	--	--	--	--	------

Примітки: * – $p \leq 0,05$; ** – $p \leq 0,01$

Виявлені відношення розкривають дещо парадоксальні відмінності у функціях різних складових перцептивно-інтерактивної компетентности, що проявляються в ставленні до самого себе та «своїх», з одного боку, і до інших, «чужих» – із другого.

Таблиця

Значущі кореляції між показниками особистісних методик і атрибуцією провин у міжгруповій взаємодії

Методики	Шкали	Суб'єкти міжгрупової взаємодії									
		Наша родина ($\bar{x} = 3,4$)	Особи іншої стагі ($\bar{x} = 2,1$)	Старше покоління ($\bar{x} = 2,0$)	Викладачі ($\bar{x} = 2,9$)	Українська влада ($\bar{x} = 4,1$)	Влада на чолі з Порошенком ($\bar{x} = 4$)	Колишня влада на чолі з Кравчуком, Кучмою, Ющенком ($\bar{x} = 3,6$)	Радянська влада ($\bar{x} = 4,2$)	Олігархи, мафія ($\bar{x} = 4,4$)	Російськомовні громадяни ($\bar{x} = 3,5$)
Мотиви афіліації	Страх знехтування							.22*			.25*
Перцептивно-інтерактивна	Взаємопізнання	.3**						.26**	.24*	.19*	
	Взаєморозуміння	.23*				.26**					
	Взаємовплив		-.22*		-.21*		.29**				
	Соціальна активність				-.26*						
Маніпулятивне ставлення		.28**									
Ролі	Дорослий		-.2*								
	Родитель			-.3*			.23*				

Примітки: * – $p \leq 0,05$; ** – $p \leq 0,01$

Соціальна активність, яка, на суто функційний погляд, мала б спонукати до переважного звинувачення інших, насправді спрямовує звинувачувальний запал суб'єкта на нього самого і на ті групи, до яких він

належить. Очевидно, зміст соціальної активності більшою мірою зосереджується навколо проблем близького оточення, тим самим актуалізуючи щодо нього звинувачувальні потреби та відповідний потенціал. Окремо слід сказати про роль батька: переживання почуття провини перед ним як сильною соціалізаційною постаттю сприяє формування підвищеної соціальної активності в дорослому віці.

Такі властивості, як взаєморозуміння, взаємопізнання та взаємовплив, що, відповідно до свого змісту, могли б послаблювати звинувачення на адресу «не своїх», навпаки, посилюють їх. Виходить, отже, що ці риси теж «спрацьовують» радше у вузькому середовищі, а на взаємодію з більш віддаленими суб'єктами їхній вплив поширюється менше.

Таблиця

Значущі кореляції між показниками особистісних методик і атрибуцією провин у міжнаціональній взаємодії

Методики	Шкали	Суб'єкти міжнаціональної взаємодії											
		Росіяни ($\bar{x} = 3,8$)	Білоруси ($\bar{x} = 3,1$)	Поляки ($\bar{x} = 3,2$)	Словаки, чехи ($\bar{x} = 3,1$)	Угорці ($\bar{x} = 3,2$)	Румуни ($\bar{x} = 3,2$)	Молдовани ($\bar{x} = 3,2$)	Болгари ($\bar{x} = 3,1$)	Турки ($\bar{x} = 3,3$)	Німці ($\bar{x} = 3,2$)	Кримські татари ($\bar{x} = 3,2$)	Євреї ($\bar{x} = 3,2$)
Перцептивно-інтерактивна компетентність	Взаєморозуміння							.22*	.26**	.28**	.21*	.23*	
	Взаємовплив					-.23*							
	Соціальна адаптивність		-.24*										
	Соціальна активність	-.22*	-.42**	-.29**	-.3**	-.38**	-.35**	-.26**	-.31**	-.27**	-.29**		-.27**
Маніпулятивне ставлення							.23*						

Ролі	Дитина										.22*			
	Дорослий						-.23*	-.22*						
	Родитель			-.2*										

Примітки: * – $p \leq 0,05$; ** – $p \leq 0,01$

Рольова позиція родителя негативно корелює з наділянням провинами матері і представників старшого покоління, а також поляків, але позитивно – із баченням провин політичного опонента та влади на чолі з Порошенком. Ролі дорослого більше пасує звинувачувати брата і не звинувачувати осіб іншої статі, а також угорців та румунів (див. табл. 1–3).

«Самовпевнена» батьківська позиція постає як прояв почуття провини, навіяного в процесі виховання матір'ю та загалом старшими за віком особами, а в дорослому житті вона втілюється у звинуваченнях на адресу соціально-політичних антагоністів. Роль дорослого, як і належить, видається більш зрілою та виваженою. У цьому контексті звинувачення на адресу трьох сусідніх народів поки що залишають великий простір для інтерпретацій.

Такі показники, як прагнення прийняття, страх знехтування, соціальна автономність, соціальна адаптивність, маніпулятивне ставлення та роль дитини виявилися не досить інформативними, тут мали місце лише окремі кореляційні зв'язки.

Якщо звернути увагу на частоту значущих кореляцій зі звинуваченнями конкретних суб'єктів, то тут відносним лідером виявилася «наша родина», провини якої оцінювано щодо сім'ї респондента. Цю обставину можна трактувати в той спосіб, що саме сімейно-родинні зв'язки й контакти справляють визначальний вплив на формування звинувачувальних потреб і готовності особи.

Висновки. Істотний вплив на атрибуцію провин у міжособовій, міжгруповій та міжнаціональній взаємодії справляють перцептивно-інтерактивні властивості і рольові позиції особи. Соціальна активність спрямовує звинувачення суб'єкта на самого себе і на його референтні групи. Взаєморозуміння, взаємопізнання та взаємовплив підсилюють звинувачення на адресу інших осіб і груп. Позиція родителя впливає з дитячих uzалежнень і в дорослому житті трансформується у звинувачення на адресу опонентів. Роль дорослого виявляється більш асертивною щодо звинувачень. Визначальними щодо змісту й спрямованості звинувачувальних постав особи є її сімейно-родинні стосунки в дитинстві та соціально значущі контакти дорослого життя.

3.6. Щастя і почуття провини: особистісні та іапазонію точки перетину

Проблематика щастя набуває дедалі більшого поширення в сучасних психологічних дослідженнях. Вона почасти узагальнює, а почасти заступає більш популярні дотепер теми психологічного благополуччя, добробуту, іапазонію, задоволеності з життя тощо. М. Хрустальова і О. Сікора трактують щастя як категорію моральної свідомості особи, що являє собою особливий стан задоволеності від життя, радості буття, наближення до ідеалу. Щастя – це невід'ємна складова афективної, когнітивної та поведінкової сфер життя людини, що проявляється у відображенні світу та короткотривалої перспективи і є прямо протилежним спрямованій у майбутнє тривожності та пов'язаній із теперішнім депресії. Уявлення про щастя містять почуття потреби й належності, позитивний емоційний стан, здоров'я, брак іапазонію проблем, самореалізацію, духовне багатство, наявність родини і друзів, гармонійні взаємини з ними [Хрустальова, Сікора, 2019].

В особистісному та іапазонію контекстах розуміння щастя посилюється увага до переживання людиною провини як важливої характеристики суб'єктивного відчуття своєї щасливості/нещасливості (див., напр.,

[Данильченко, 2016; Ракурси психологічного, 2017]). М. Хрустальова розглянула проблему провини крізь призму гештальттерапії. За одиницю аналізу було взято ситуацію провини, у якій вина «спливає» та оформляється як сенс того, що відбувається тут і тепер. Суб'єктивно почуття провини виявляє потребу в іапа людині і є завданням на відновлення зв'язку з нею. Автор заперечує проти однозначного трактування почуття провини як шкідливого для людини, її щастя та благополуччя, проти закликів позбавлятися цього почуття всіма можливими способами [Хрустальова, 2019].

Група дослідників вивчала почуття щастя в мешканців скандинавських країн, які за багатьма показниками є найщасливішими на світі. Проте щастя не конче є домінантною емоційною характеристикою скандинавів. Зокрема, його «темною» стороною є почуття провини. Багато хто з опитаних осіб не відчувається щасливим через те, що поруч або десь на світі є чимало нещасних людей, що їхнього власного щастя, можливо, було досягнуто коштом страждань іапа, або що вони самі не можуть допомогти стражденним стати більш щасливими. З одного боку, відверте обговорення цих питань може сприяти іапазоні змінам, а з другого – приховування їх має забезпечувати індивідові і нації почуття благополуччя та безневинности [Oxfeldt, 2018].

На одному з етапів дослідження іапазоні-психологічних чинників колективної провини, яку переживають українці, ми опитали 63 студентів економічного факультету Київського національного університету імени Тараса Шевченка (68.3% склали особи жіночої статі; середній вік 19.1 року).

Респондентам було запропоновано заповнити анкету, яка містила, зокрема, такі пункти: «Я відчуваюся винним/ою перед ___ за те, що ___. Аби позбутися почуття провини, мені треба ___»; «Думаю, що ___ відчуває/ю/ться винним/ою/ими переді мною за те, що ___. Аби позбутися почуття провини, йому/їй/ім треба ___»; «Ми, ___, відчуваємося винними перед ___ за те, що ___. Аби позбутися почуття провини, нам треба ___» та «Думаю, що ___

почуваються винними перед нами, ____, за те, що ____. Аби позбутися почуття провини, їм треба ____».

Заповнення відповідних пропусків мало на меті з'ясувати, по-перше, коло осіб, щодо яких проблематика провини, на думку респондента, є актуальною як для суб'єктів провини (коли він сам, він та іап особа / інші особи, він і його група, іап особа / інші особи, іап група почувають провину); по-друге, хто є об'єктом провини (переживання провини перед ним самим, перед ним та іапа особою / іапаз особами, перед ним і його групою, перед іапа особою / іапаз особами, перед іапа групою); по-третьє, у чому полягає зміст провини; по-четверте, яким може або має бути спосіб розв'язання ситуації провини, аби позбутися цього почуття.

Кожний із наведених висловів було подано в анкеті тричі, але респондент міг відповісти як на всі три пункти, так і на один або два з них. На перший вислів (про власне почуття провини) 71.4% опитаних відповіли тричі, 23.8 – двічі, 4.8 – один раз; на другий вислів (про почуття провини іапа щодо себе), відповідно, – 39.7, 25.4 та 31.7, а 3.2 не відповіли зовсім; щодо третього вислову («ми» як суб'єкт провини) ці показники склали 27.8, 50, 22.2; щодо четвертого (хто і в чому винен перед «нами») – 47.2, 33.3, 13.9, а 5.6% не дали відповіді. Отже, найбільш охоче респонденти висловлювалися про власні провини, а найменш – про чийсь провини перед собою.

За результатами контент-аналізу отриманих відповідей було виділено: 26 категорій носіїв почуття провини (крім самого респондента як заданої категорії) – батько, мати, батьки, брат, сестра, дідусь/бабуся, хлопець/дівчина, друзі/друг/подруга, знайомі, однокласники/одногрупники, інші особи з оточення, я і мати, я і брат, я і сестра, я та інші члени сім'ї, я і друзі, я та однокласники/одногрупники, діти/молодь, студенти, українці/громадяни, представники іапа іапазоні груп, люди загалом, інші члени сім'ї, викладачі/учителі, інші особи, представники влади (тут і далі наведено ті значення, які траплялися у відповідях не менш як шістьох осіб, тобто близько 10% вибірки); 25 семантичних одиниць, які описують об'єктів

провини (крім заданої категорії «переді мною») – перед самим/самими собою, перед батьком, перед матір'ю, перед батьками, перед братом, перед сестрою, перед дідусем/бабусею, перед сім'єю, перед моїм хлопцем / моєю дівчиною, перед другом/подругою, перед друзями, перед іапаз особами з оточення, перед викладачем/учителем, перед нащадками, перед знедоленими, переді мною і братом, переді мною і сестрою, переді мною та іапаз членами сім'ї, переді мною і другом/подругою, переді мною і моїм хлопцем / моєю дівчиною, перед дітьми, перед студентами, перед українцями/громадянами, перед іапаз людьми, перед природою); 17 одиниць стосовно до змісту провин – за брак спілкування, за погану поведінку, за неефективність, за брак допомоги, за утриманство, за обман, за погане ставлення, за невиправданість сподівань, за конфліктність, за образи, за тиск, за зраду, за руйнування стосунків, за іапазонію збиток, за завдання шкоди, за невиконання обов'язків, за недбальство; 14 таких, що містять пропозиції з усунення почуття провини (що треба зробити) – вибачитись, більше спілкуватися, порозумітись, змінити поведінку, змінити ставлення, позбутися негативних рис, підвищити ефективність, підвищити самооцінку, допомогти, психологічно відшкодувати, іапазонію відшкодувати, усвідомити провину, забути про провину, нічого робити не треба.

Ще один пункт анкети мав вигляд запитання «Наскільки ти відчуваєшся щасливим порівняно з більшістю людей навколо тебе?». Відповідь слід було дати за 10-бальною шкалою – від 1 бала («зовсім нещасний») до 10 («надзвичайно щасливий»). Оцінки розподілилися в іапазоні від 3 до 10 балів ($\bar{x} = 7.5$, $M_o = 8$ (20 осіб), $M_e = 7.5$). Відтак респондентів було поділено на дві групи – менш щасливих (тих, які вибрали бали від 3 до 7, усього 27 осіб) і більш щасливих (від 8 до 10 балів, 36 осіб).

Розподіл відповідей, отриманих від респондентів цих двох груп, порівняно за критерієм Фішера. Виявлено такі статистично значущі відмінності.

Оцінюючи власні провини, менш щасливі респонденти частіше за більш щасливих говорили про переживання провини перед самим собою (63 і 33.3% відповідно, $p \leq 0.01$; тут і далі відсотки з обох груп наведено в такому самому порядку), натомість рідше визнавали свою провину перед матір'ю (14.8 і 38.9%, $p \leq 0.05$). Вони частіше картали себе за своє утриманство (14.8 і 2.8%, $p \leq 0.05$), але менш охоче – за брак допомоги від себе (3.7 і 19.4%, $p \leq 0.05$) та за обман (7.4 і 27.8%, $p \leq 0.05$). З-поміж способів позбутися почуття провини менш щасливі частіше обирали іапазо забути про неї (44.4 і 8.3%, $p \leq 0.01$) або не робити нічого (14.8 і 2.8%, $p \leq 0.05$), на відміну від більш щасливих, які активніше вважали, що треба вибачатися (14.8 і 33.3%, $p \leq 0.05$).

У просторі провин іапа осіб щодо самого респондента відмінності проявилися в оцінці друзів, яких більш щасливі респонденти звинувачували активніше (29.6 і 52.8%, $p \leq 0.05$). На думку менш щасливих респондентів, особи з їхнього оточення частіше мають почуватися винними через брак спілкування з ними (48.1 і 19.4%, $p \leq 0.01$). Натомість більш щасливі респонденти більшого значення надають обманові як причині провини іапа осіб (11.1 і 27.8%, $p \leq 0.05$). За способами зараджування почуттю провини значущих відмінностей не виявлено.

В оцінці провин себе разом з іапаз особами або зі своєю групою менш щасливі респонденти відносно частіше згадували себе і сестру (7 і 1%, $p \leq 0.01$), але рідше – дітей та молодь (3 і 11%, $p \leq 0.05$). У змісті провини проявилася лише одна, але вагома відмінність: на погану поведінку активніше звертали увагу більш щасливі респонденти (2 і 11%, $p \leq 0.01$). Найбільше відмінностей стосувалося до можливих способів розв'язання ситуації провини: менш щасливі респонденти надавали перевагу тому, щоб позбутися негативних рис (7 і 2%, $p \leq 0.01$) або психологічно відшкодувати завдану кривду (13 і 8%, $p \leq 0.05$), натомість їхні опоненти зі щастя більше думали про підвищення ефективності (1 і 6%, $p \leq 0.05$).

Приписування респондентами іапа суб'єктам провини щодо себе разом з іапаз особами або групою показало, що найчастіше звинувачуваними тут є батьки (16 і 13%, $p \leq 0.05$) та представники влади (7 і 3%, $p \leq 0.05$). Як об'єкти провини менш щасливі респонденти частіше об'єднувалися із сестрою (6 і 1%, $p \leq 0.01$). Серед причин провини їх більше турбувало невиконання обов'язків (12 і 4%, $p \leq 0.01$), тоді як більш щасливі респонденти більшого значення надавали обманові (1 і 6%, $p \leq 0.05$). Виявлено відмінності й у баченні перспектив залагодження ситуації: менш щасливі наполягають на зміні винуватцями поведінки (13 і 9%, $p \leq 0.05$), а більш щасливі – на зміні їхнього ставлення (5 і 15%, $p \leq 0.05$).

Узагальнення описаних відношень дає підстави охарактеризувати певні типові риси, що відрізняють позиції більш і менш щасливих респондентів у просторі переживання та приписування почуття провини.

Отже, менш щасливі особи відносно частіше: звинувачують батьків і представників влади; об'єднують себе із сестрою як суб'єктів та об'єктів провини; говорять про провини перед самими собою; нарікають на своє утриманство, на брак спілкування з ними та невиконання обов'язків щодо них; пропонують іапа змінювати поведінку, а собі та «своїм» – позбуватися негативних рис, психологічно відшкодовувати іапа особам свої провини перед ними, забути про свої провини або нічого з приводу їх не робити.

Ті, хто визначив себе як більш щасливих, порівняно виразніше: помічають провини друзів, однокласників/одногрупників, загалом дітей і молоді; усвідомлюють свої провини перед матір'ю; негативно оцінюють брак допомоги зі свого боку та спільну з іапаз погану поведінку; особливого значення надають обманові як причині провини; задля виправлення ситуації загадують собі вибачатися, собі разом зі «своїми» – підвищувати ефективність, а іапа особам – змінювати ставлення до себе та своєї групи.

Наведені особливості можна поєднати в такі характеристики свідомості й поведінки менш і більш щасливих респондентів: перші актуалізують провини в просторі залежностей від авторитетів, тоді як другі

– у просторі стосунків із рівними собі партнерами; перші схильні вдаватися до невротичних самозвинувачень, а другі – до конструктивного самоаналізу; перші виявляють щодо іапа осіб більш чи менш виражену претензійність, натомість другі – готовність до компромісу; першим більш властиве пасивне нарікання, другим – активне зараджування.

Залишилася нез'ясованою роль гендерно-статевого чинника – впливу стосунків із матір'ю та сестрою на формування почуття провини. Це питання може становити одну з можливих перспектив подальших досліджень у широкому діапазоні між психоаналітичними і конструктивістськими тлумаченнями. Проте не менш важливою видається розробка засобів комплексного психологічного впливу на осіб, для яких частий або постійний стан нещасливості корелює з переживаннями почуття провини та неспроможністю адекватно виходити із психологічно складних життєвих ситуацій.

РОЗДІЛ 4. ТРУДНОЩІ УСВІДОМЛЕННЯ ІСТОРИЧНИХ ТА ЕТНІЧНИХ ПРОВИН УКРАЇНЦІВ

4.1. Семантична структура уявлень студентів про історичні провини українців

Процеси відновлення й утвердження політичної суб'єктності української нації, що відбуваються протягом трьох останніх десятиріч, актуалізують питання історичної відповідальності українців за події, які мали місце в минулому, насамперед у відносинах із сусідніми народами. Плекання історичної тяглості повинно не лише спиратися на гордість за героїзм і досягнення предків, а й зважати на скоєні ними помилки, переступи та злочини. Неусвідомлені і невизнані масштабні негативні вчинки не минають безслідно, а породжують тяжкі психологічні наслідки, які гальмують позитивний розвиток етнонаціональної свідомості.

Дослідження відповідних явищ має лише невелику наукову традицію в українській соціальній психології. Відносно більшої ваги набуло вивчення аналогічних почуттів, оцінок, ставлень у сфері міжетнічної взаємодії, зокрема відносин українців із сусідніми народами. Численні історичні факти разом із подіями сьогодення різною мірою стають об'єктом громадської уваги і викликають соціально-психологічний резонанс, який певним чином визначає стан і тенденції розвитку масової свідомості та поведінки.

Особливо важливим для сучасної України є національне самовизначення молоді, зміст і напрями якого зумовлюватимуть майбутній розвиток суспільства. Залучаючись до його розбудови, молоді люди мають знати етнічні, історичні, світоглядні джерела відповідних процесів, а зокрема і їхні складні й проблемні аспекти.

Як показують сучасні соціально-психологічні дослідження, українська молодь має доволі невиразні уявлення про негідні вчинки представників українського етносу/нації в минулому. Це може мати принаймні дві причини. По-перше, швидке зростання української національної свідомості, якому

найбільше підлягає молодь, передбачає стійку орієнтацію на позитивні сторони історичного буття українців. По-друге, негативна інформація про український етнос/націю надходить здебільшого з боку недругів українства, через що її сприймають як неправдиву або упереджену, а відтак не варту уваги й довіри.

Отже, можемо говорити про наявність певної суперечності між двома актуальними потребами української молоді – утвердженням її національної самосвідомості і здобуттям об'єктивних знань про історію свого народу. За головний результат розв'язання цієї суперечності належить уважати здатність асертивно сприймати різноманітну, у т. ч. й негативну інформацію про минуле та адекватно узгоджувати її з позитивним напрямом національного самоусвідомлення.

У дослідженні М. Воля та ін. підкреслено важливу роль самокатегоризації членів групи, яка несе відповідальність за завдані іншій групі кривди, у виникненні та прийнятті почуття колективної провини, з одного боку, або перенесенні її на членів інших соціальних груп [Wohl, Branscombe, & Klar, 2006]. В іншому експерименті цього самого колективу авторів виявлено вплив згадування історичної віктимізації на емоційні реакції на нинішнього противника. Представники різних етнічних груп, яким нагадували про завдані їм у минулому кривди, відчували меншу колективну провину за теперішні агресивні дії своїх одноплемінників, ніж ті, яким не нагадували про колишню віктимізацію їхньої групи [Wohl, Branscombe, & Klar, 2008]. Ці дослідження показали значущий вплив оцінок колишніх драстичних подій на ставлення до теперішніх конфліктних ситуацій та визначення винуватців.

Натомість у праці Н. Соляк та ін. зазначено, що в контексті етнічних і расових конфліктів дослідження переважно зосереджувалися на вивченні емоційного досвіду, але замало уваги приділялося поточному вираженню почуттів. На прикладі ізраїльсько-палестинських відносин та міжрасових проблем у США автори доводять, що інформація про розчарування членів

аут-групи посилює почуття колективної провини і спонукає виступати проти групових дій, спрямованих на шкоду цій групі. Щоправда, це мало місце серед тих, хто й раніше вважав відносини між групами за несправедливі [Solak et al., 2017]. Очевидно, більш ґрунтовне розв'язання проблеми співвідношення оцінок колишніх подій і нинішніх процесів залишається на порядку денному.

Є дані про те, що оцінка конфліктного минулого і проблемного теперішнього може мати різне психологічне підґрунтя. Вивчаючи колективну провину та сором як чинники відшкодування історичних переступів, Р. Браун та ін. зазначають, що принциповим є питання про форму переживання групової винуватості – сорому або провини. В аналізі наслідків подій у Боснії вони виявили, що ключовою передумовою почуття колективної провини є визнання відповідальності за неправомірні дії своєї групи, тоді як оцінка того, якою мірою злочини загрожують іміджу групи в очах інших людей, стимулює радше колективний сором. Водночас автори дослідження застерігають, що стимулювання колективної провини не може правити за універсальну панацею для виправлення міжгрупових нерівностей. По-перше, воно може негативно впливати на міжгрупові контакти, підвищуючи міжгрупову тривожність. По-друге, занадто часті нагадування про це можуть перетворити соціально прогресивну емоцію колективної провини на більш інтроспективну та потенційно шкідливу емоцію колективного сорому [Brown et al., 2008].

Група дослідників проблем порозуміння між потерпілими-виживанцями і винуватцями масового геноциду в Руанді вивчала психологічні наслідки участі одних і других у спеціально організованих традиційних громадських судових процесах. Вони виявили, що такі наслідки, з одного боку, наблизили членів двох груп одних до одних, але з другого – справили протилежний вплив. Очікуючи на майбутнє судове засідання, потерпілі повідомляли про менше почуття помсти, вищий рівень прощення і готовність контактувати з аут-групами. Слухання справи в присутності всієї

громади сприяло відновленню почуття контролю та зниженню особистої і колективної провини жертв. Водночас потерпілі пережили потужну реактивацію негативних емоцій і навіть загострення посттравматичних симптомів, ставали менш схильними прощати, сильніше схилилися до інгрупових, ніж міжгрупових контактів. Участь винуватців у процесі підвищила почуття їхньої особистої провини, тоді як почуття колективної провини вже було в них досить високим під час очікування на суд. Такі результати, на думку авторів, пояснює соціальний обмін емоціями: взаємна активація інтенсивних емоційних станів сприяла виникненню спільного емоційного стану. Відтак дослідники зробили висновок про відмінності між наслідками правосуддя на макро- і макрорівні: на макрорівні йдеться про потреби суспільства загалом, що сприяє зміні категоризації груп із «вони» на «ми» шляхом створення більш загальної групи; натомість на мікрорівні – про потреби та особисті взаємини окремої жертви, де набагато важче досягти відчутних переваг [Kanyangara et al., 2014].

Узагальнення наведених даних дає підстави говорити про такі основні параметри оцінювання історичних провин своєї етнонаціональної групи: їхнє визнання або заперечення; зосередження на емоційному досвіді минулого або на теперішніх переживаннях і ставленнях; увага до широких соціальних або до міжособових та особистісних процесів.

Не можна сказати, що таким питанням не приділяють уваги українські вчені. Є доволі численні історичні дослідження, а також зразки сучасної публіцистики, присвячені проблемам відносин і стосунків між українцями і поляками або євреями [Ільницький, 2015; Петровський-Штерн, 2014; Сергійчук, 2003; Україна–Польща..., 2013; Українці і євреї..., 2006; Хруслінська, Тима, 2011]. Поряд із намаганнями дати об'єктивні оцінки трагічним подіям минулого простежується прагнення знайти аргументи на виправдання українських учасників або знецінити значення того незугарного, що колись відбувалося.

Описані закономірності мають вияв, зокрема, у тому, як українська молодь сприймає й оцінює історичні провини свого етносу/нації, якого значення надає їм у сьогоденному дискурсі національного життя, яким чином зараджує психологічним проблемам і комплексам, що сформувалися на їхній основі. Проте відповідні процеси не дістали належного вивчення.

Мета дослідження полягає в з'ясуванні особливостей того, як українські студенти окреслюють ставлення до історичних провин українців перед сусідніми народами та якою мірою оцінюють їхню важливість, у визначенні семантичних параметрів і структури відповідних уявлень.

Такі показники виявлено за результатами опитування 78 студентів у трьох містах з основних політико-ідеологічних регіонів України – Центру, Заходу і Сходу. Було опитано, відповідно, 30 студентів Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 23 студенти Львівського національного університету імені Івана Франка та 25 студентів Запорізького національного університету. Особи жіночої статі становили 61,5%.

Опитування мало вигляд виконання письмового завдання із соціальної психології. Потрібно було розробити й описати психологічну типологію ставлення жителів України до (на вибір студента): одруження принца Гаррі і Меган Маркл; підвищення комунальних тарифів; українізації шкільної освіти; отримання Українською церквою автокефалії; визнання історичних провин українців перед іншими народами (поляками, євреями тощо). Розглянуто роботи студентів, у яких дано відповідь на останнє з перелічених питань. (Поляків і євреїв у цьому завданні було згадано, по-перше, для того, щоб чіткіше актуалізувати проблему в уявленнях студентів, а по друге, з огляду на те, що саме про провини українців перед цими двома народами говорили респонденти в попередніх опитуваннях на цю тему [Васютинський, 2018]).

У результаті контент-аналізу отриманих відповідей виділено 52 семантичні одиниці, які відображають бачення студентами ставлень громадян до історичних провин українців. За частотою згадування утворився

такий ряд (наведено одиниці, що мали місце в оцінках понад третини опитаних): виправдання історичними обставинами (60,3%), нейтрально-байдуже ставлення (53,9), потреба визнавати провини (51,3), психологічні пояснення того, чому не готові визнавати провини (51,3), потреба не визнавати провин (50), вплив правих політичних орієнтацій (48,7), психологічні пояснення того, чому готові визнавати провини (46,2), визнання провин українців перед поляками (46,2), згадування про провини поляків перед українцями (39,7), визнання провин українців перед євреями (38,5), важливість знання історії (37,2), значення міжпоколінних відмінностей (35,9%).

Потрібно підкреслити, що відповіді переважно стосувалися до проблемного спрямування оцінюваного явища, а не до його змісту як такого. Свідченням цього є значущі позитивні кореляції між констатаціями протилежного змісту: потребою визнавати провини і потребою не визнавати провин (0,56); психологічними поясненнями того, чому готові і чому не готові визнавати провини (0,49); знанням і незнанням історії (0,4); визнанням провин українців перед росіянами і росіян перед українцями (0,39); визнанням провин українців перед іншими народами та інших народів перед українцями (0,37); визнанням провин українців перед поляками і поляків перед українцями (0,35; в усіх цих випадках $p \leq 0,01$); визнанням провин українців перед євреями і євреїв перед українцями (0,27); ліберально-пацифістськими і правими політичними орієнтаціями (0,23); загальним визнанням і запереченням наявності провин (0,22; у трьох останніх випадках $p \leq 0,05$).

Описані характеристики можна умоглядно поділити на дві групи: констатувальні (згадування про конкретні історичні проблеми у відносинах з іншими етносами, конечність визнавати або не визнавати провини, наполягання на об'єктивності оцінок) та інтерпретаційні (пояснення історичними обставинами, впливом політичних орієнтацій, психологічними чинниками).

У просторі 43 ознак, які спостережено у відповідях не менш як 10% опитаних, було проведено конфірмаційний факторний аналіз на основі коваріації. Виділилися шість факторів із загальною дисперсією 55,5%.

Зміст першого фактору (вклад у дисперсію 12,6%) відображає «констатацію провин» українців перед іншими народами, зокрема перед кримськими татарами, євреями і поляками, а також інших народів – перед українцями.

У другому факторі (10,4%) об'єдналися ознаки, які позначають «вплив соціально-демографічних рис» громадян – освіти, віку, регіону проживання, до яких додалася ще й невизначена позиція із цього питання. Можливо, річ у намаганні пояснити незрозумілий зміст позицій громадян через посилення на більш-менш очевидні характеристики.

Третій фактор (10%) стосується до «конечності визнавати або не визнавати» провини. Ідеться про саме визнання як проблему: протилежні за змістом ознаки – треба чи не треба визнавати – опинилися на одному полюсі. На другому полюсі тут – визнання провин українців перед поляками, що може правити за показник особливого емоційно-змістового навантаження стосунків із поляками в просторі відповідних оцінок.

У двополюсному четвертому факторі (8,3%) «психологічним поясненням» того, чому українці готові визнавати «свої» провини, протиставилися ознаки, яким важко дати спільне тлумачення: значення релігії, констатація провин українців перед євреями та вплив радянського минулого. Очевидно, може йтися про «пояснення непсихологічні, зовнішні», а зокрема й про те, що провини перед євреями мають за собою не суб'єктивно-психологічні, а радше ментально-ідеологічні джерела.

П'ятий фактор (7,6%) містить ознаки «бажання об'єктивної оцінки»: тут поєдналися констатація взаємних (а не односторонніх) провин українців і поляків, психологічні пояснення того, чому українці готові або не готові визнавати провини, намагання давати об'єктивні оцінки.

У шостому факторі (6,6%) протиставилися, на одному полюсі, «історична обізнаність» – знання і незнання історії, а на другому – «власна оцінна активність» – заперечення провин та значення активності-пасивності залучених до питання суб'єктів.

Такі результати факторного аналізу дали змогу конкретизувати семантичний зміст бачення студентами проблеми історичних провин українців порівняно з вищенаведеним умоглядним його описом. Констатувальна сторона цього змісту проявилася цілком виразно: згадування про проблемні відносини українців із кримськими татарами, євреями, поляками; актуалізація питання про визнання або невизнання провин українців; пошук об'єктивних оцінок історичних подій.

Складнішою виявилася структура інтерпретаційної сторони. Насамперед потрібно звернути увагу на те, що найчастотніша характеристика «виправдання історичними обставинами» набирала відносно невелике факторне навантаження і в процесі зниження розмірності простору ознак випала з переліку індикаторів. (Це може бути свідченням, з одного боку, її очевидності як аргументу, а з другого – логічної непереконливості). Місце цієї загальної характеристики зайняла низка «дрібніших» властивостей – соціально-демографічних ознак та зовнішніх щодо українців як етносу політико-ідеологічних впливів.

Подібним чином випав із переліку ознак і вплив правих та ліберально-пацифістських політичних орієнтацій самих українців. Натомість посилилася роль психологічних чинників: поряд із суто психологічними поясненнями визнання або невизнання провин та знанням чи незнанням історії актуалізувалося питання про власну активність/пасивність в оцінюванні проблеми. Постає цікавий парадокс: політичні орієнтації українців як гаданих суб'єктів історичних провин легше привертають увагу, але насправді психологічно вагомішими виявляються їхні суб'єктивні ставлення до визнання або невизнання таких провин.

Актуалізувалася також відмінність в оцінці провин перед поляками і євреями. На рівні простої констатації одні і другі ввійшли в спільний для них фактор, натомість психологічний зміст ставлення до переживання їх виявився неоднаковим. Визнання провин українців перед поляками протиставилося самій потребі визнавати або не визнавати історичні провини. Таке емоційно-змістове навантаження може бути відображенням актуалізованої в польському суспільстві проблеми конфліктних українсько-польських відносин у минулому, що не набуло достатнього усвідомлення в українському суспільстві. Натомість констатація провин українців перед євреями протистоїть психологічним поясненням історичних провин. Тому можна, мабуть, вести мову про захисне «виведення» провин перед євреями за межі суб'єктивно-психологічних оцінок і надання їм ментально-ідеологічного змісту, який легше визнати і виправдати.

Очевидними для українського суспільства є міжрегіональні відмінності, що в межах цього дослідження мали б проявитися в різниці між позиціями студентів із трьох міст. Різною мірою значущі відмінності між ними зафіксовано за 18 ознаками. У 12 випадках із 18 семантичні одиниці найчастіше траплялися у відповідях киян, по три показники переважали в оцінках львів'ян і запоріжців.

За допомогою факторного аналізу простір цих 18 ознак структуровано у вигляді п'яти факторів із загальною дисперсією 50,5%

Найвагоміше навантаження в межах першого фактору (вклад у дисперсію 14,7%) випало на знання історії (.74). Найбільше уваги цій характеристиці приділили київські респонденти (56,7%) порівняно із львівськими (26,1%; $p \leq 0,05$) та запорізькими (24%; $p \leq 0,01$). Можна припустити, що в цьому разі проявився такий собі «столичний» менталітет – готовність визначати цінності та претензія на приймання компетентних рішень від імені всього загалу.

Зміст другого фактору (10,2%) насамперед утілюється в думці про вплив радянських і німецько-фашистських провокацій на міжетнічні конфлікти в

Україні (.67). Таку думку частіше обстоювали львівські студенти (26,1%), на відміну від київських (3,3%) і запорізьких (4%; в обох випадках $p \leq 0,01$). Зрозуміло, що проблема провин перед поляками є найбільш дражливою для західних українців, через що вони активно шукають виправдувальних пояснень у вигляді зовнішніх впливів, а не власних агресивних мотивацій своїх предків.

Про потребу визнавати (.73) або не визнавати (.82) провини йдеться в показниках третього фактору (9,8%). Тут найактивнішими були кияни (73,3 та 70%, відповідно), відносно менше – львів'яни (60,9 та 47,8%), а найменше турбувалися із цього приводу запоріжці (16 і 28%; $p \leq 0,01$). Очевидно, мешканці східних регіонів, що слабше ідентифікувалися з українським етносом загалом, мають менше психологічних підстав перейматися проблемами історичних провин українців.

На провідне місце в четвертому факторі (8,1%) вийшла думка львівських студентів про те, що треба взаємно вибачатися (.68): про це з-поміж них писали 34,8%, тоді як серед київських студентів – 20%, а серед запорізьких – жодний ($p \leq 0,01$). Слід гадати, що наполягання на взаємних провинах, а відтак і на взаємних вибаченнях допомагає послабити переживання провини за переступи в минулому.

Нарешті, у п'ятому факторі (7,7%) домінувала думка про власну оцінку активність громадян (.64). Найбільшого значення їй надали респонденти із Запоріжжя (32%), меншого – із Києва (16,7%), а найменшого – зі Львова (8,7%; $p \leq 0,05$). Маючи відносно менше підстав відобразити колективні провини українців як свої власні, запоріжці частіше виносять їх на особистий розсуд громадян.

Для уточнення відмінностей між респондентами з різних регіонів було проведено кластерний аналіз за методом Варда. Виділилися чотири кластери. До першого кластера, який ми назвали «київський», увійшли 19 респондентів, переважно з Києва (14 осіб). Симетрично аналогічне співвідношення склалося в межах четвертого, «запорізького», кластера: тут

серед 19 осіб виявилось 14 із Запоріжжя. Основні характеристики відповідей представників цих двох кластерів збігалися з особливостями оцінок, що їх давали, відповідно, київські і запорізькі студенти.

Більш мішаними виявилися другий і третій кластери (по 20 осіб), між якими розподілилася більшість львівських студентів, але за істотної частки киян і запорожців. До другого («львівсько-київського») кластера ввійшли дев'ять представників Львова, вісім – Києва і три – Запоріжжя; до третього («львівського») – дев'ять, шість і п'ять осіб, відповідно.

Можна гадати, що розходження між цими двома кластерами відображають бачення провин українців, які мало пов'язані з власне регіональними особливостями ставлення до історичних реалій. Порівняння значущих відмінностей змісту відповідей представників двох груп показало, що може йтися про дві основні позиції.

Перша позиція стосується до раціонального намагання підкреслити конечність об'єктивно-неупереджених оцінок. Вона істотно переважає серед представників другого кластера порівняно з третім: потреба знати історію (55 і 20%, відповідно) та важливість нейтрального ставлення (80 і 35%; в обох випадках $p \leq 0,01$).

Друга позиція, навпаки, відображає емоційну заклопотаність через саму наявність історичних провин і потребу психологічно розв'язати цю проблему. Вона виразно домінує в оцінках осіб із третього кластера і найяскравіше проявляється у визнанні провин українців перед євреями: 85% проти 10% у респондентів із другого кластера ($p \leq 0,01$).

В аналізі студентами історичних провин українців перед іншими народами найчіткіше проявляються два семантичні вектори – констатація та інтерпретація. Констатація насамперед зосереджується навколо питань про саму наявність таких провин, конечність їхнього визнання або заперечення, потребу об'єктивності та емоційної незаангажованості даваних оцінок. За перехідну ланку між констатувальним та інтерпретаційним векторами можна

вважати знання/незнання історії: знання сприяє об'єктивізації проблеми, натомість незнання посилює значення суб'єктивних тлумачень.

В інтерпретаційному контексті основну роль відіграють: оцінка історичних обставин, політичні орієнтації та соціально-демографічні характеристики громадян, психологічні та ідеологічні пояснення причин визнання/невизнання історичних провин, власна оцінна активність інтерпретаторів.

Розгляд провин перед поляками і євреями показав певні психологічні відмінності в оцінці ставлень до цих двох народів. Визнання або заперечення провин перед поляками постає радше як реакція на політичну актуалізацію відповідних питань. Натомість ставлення до євреїв більшою мірою прив'язане до загальної світоглядної позиції громадян.

Зміст описуваних постав відображає три основні моделі психологічного захисту, що функціонують в історичній пам'яті українців про їхні провини перед поляками та євреями: знецінення проблеми; заперечення своїх провин; перенесення провини на самих поляків або євреїв.

Знецінення значення колишніх подій набуває вияву в таких поясненнях: це давноминулі події, яким не слід надавати надмірної ваги в сучасних умовах; посилення інтересу до тих подій є штучним через під'юджування з боку різного роду антиукраїнських сил; оцінювана кількість жертв є перебільшеною; самі українці постраждали не менше або й більше за поляків чи євреїв; свідчення про звірства українців є перебільшеними або неправдивими.

Заперечення провин українців спирається на те, що: із боку українських офіційних або військових структур не було чітких наказів і рішень про знищення польського або єврейського населення; каральні акції, погроми, якщо й мали місце, то не були втіленням загальноукраїнської політики, а відбувалися з ініціативи окремих локальних груп; каральні акції відбувалися внаслідок провокацій із боку радянської, німецької, польської влади.

Для звинувачення поляків або євреїв застосовують такі аргументи: протягом усієї спільної історії поляки та євреї були окупантами українських земель або визискувачами українців, а не навпаки; поляки та євреї першими ініціювали агресивні ставлення і дії; поляки та євреї провадили антиукраїнську діяльність; поляки та євреї могли уникнути трагедії, якби своєчасно виїхали з української території (до чого їх закликали), але не зробили цього.

Очевидним є факт, що ставлення до історичних провин українців є істотно відмінним у різних регіонах України. Регіональні відмінності проявилися почасти в оцінках студентів, а почасти – у їхніх власних позиціях щодо провин. Центральноукраїнські (київські) студенти відносно більшої ваги надають оцінкам, що спираються на знання історії. У такому ставленні можна вбачати прихильність до пошуку об'єктивних характеристик минулих подій. Для західноукраїнських (львівських) студентів важливішими видаються аргументи на виправдання винуватців-співвітчизників. Зрозуміло, що сильна в їхньому середовищі патріотична ідентифікація зі старшим поколінням спонукає до акцентування позитивних пояснень та нехтування негативних. Східноукраїнські (запорізькі) студенти виразніше орієнтуються на власну оцінку активності індивідів. Це може бути зумовлено, по-перше, слабшою ідентифікацією із загальноукраїнською спільнотою, а відтак і меншим інтересом до її історичних епізодів; по-друге, активнішим прагненням самовизначитися в просторі актуальних політичних та етнонаціональних питань.

Найактивніше шукають виправдання провин перед поляками західні українці, що має дві причини. По-перше, на Заході домінують патріотичні погляди, завдяки яким оцінку національно-визвольної боротьби дають крізь призму її політико-історичної доцільності. По-друге, західнякам психологічно найважче визнати провини, а тим паче злочини своїх дідів-прадідів.

У Центральній Україні, де протягом останніх десятиріч істотно зріс рівень національної свідомості, громадяни відчувають потребу знаходити історичний ґрунт для свого патріотизму. Недовірливо-насторожене або агресивне ставлення до «бандерівців», що переважало раніше через тотальний вплив радянської пропаганди, поступово змінюється на дедалі прихильніші оцінки та намагання узгодити зміст їхньої боротьби з патріотичними ідеалами.

Найважче прийняття такої боротьби відбувається на Сході (Південному Сході), особливо в умовах наявної політичної поляризації. Проросійські громадяни, що становлять у цьому регіоні істотну частину населення, безоглядно виступають проти «ґлорифікації бандерівців», позаяк політичний і моральний осуд національно-визвольної боротьби на Західній Україні є одним із стрижневих елементів ідеології «руського мира» в Україні.

Менш виразними є міжрегіональні відмінності в оцінці провин українців перед євреями. У цьому разі відчутнішим є доповнення етнополітичних суперечностей класово-соціальними домаганнями.

На Заході домінують етнополітичні мотиви у вигляді претензій до євреїв через їхню антиукраїнську позицію в історичних спорах українців із росіянами, поляками, австрійцями тощо. Відтак агресія по відношенню до євреїв набуває часткового історичного виправдання.

У Центральній Україні ставлення до євреїв має виразніше класове забарвлення як до експлуататорів, що визискували українське населення. Класова ненависть і наступне встановлення «справедливості» постають як здебільшого слухні намагання подолати майнові диспропорції.

Сильніший вплив ідей «руського мира» на Сході зумовлює специфічне поєднання етнічних і класових мотивів у єврейському питанні. В етнічних оцінках проявляються проросійські (малоросійські, східнослов'янські, православні) тенденції, а в класових – відтворювано дискурс колишнього радянського напівофіційного антисемітизму.

Утім, належить зазначити, що під впливом подій останніх років на всіх територіях України можемо спостерігати значне зниження рівня антисемітизму, по-перше, через послаблення його політичної актуальності, а по-друге, завдяки істотному переосмисленню єврейської участі в загальноукраїнському політичному контексті.

Перебуваючи в такому дискурсивному просторі, українська молодь сприймає й відтворює відповідні оцінки, на зміст яких істотний вплив справляють наявні в нашому суспільстві регіональні особливості. З'ясування того, як молоді люди ставляться до заявленої проблеми, що саме в ній привертає їхню увагу та які міжрегіональні відмінності даються взнаки в поставах молоді становило мету проведеного емпіричного дослідження.

4.2. Почуття провини у звинувачувальному контексті оцінки міжетнічних відносин

Проблемні міжетнічні відносини стають об'єктом соціально-психологічного інтересу як сфера потенційних або реальних етнічних суперечностей. Н. Семенів наголошує на значенні ідентичности, визнання якої є доконечною умовою успішного розв'язання етнічних конфліктів. Застосування такого принципу вимагає, зокрема, розуміння природи етнічності та культури як соціальних і соціально-психологічних феноменів [Семенів, 2018].

Характер міжетнічних відносин може коливатися між полюсами крайньої ворожості і вираженої доброзичливості. В. Євтух описує структуру міжетнічного конфлікту в діапазоні від етнічного дистанціювання через неприязнь, ворожість, напруження і конфронтацію аж до етнічного антагонізму [Євтух, 2006]. Можливе напруження має на увазі Н. Підбережник, говорячи про відносини між етнічною більшістю і меншинами. Проте, зазначає вона, науковці виділяють також посередні стани відносин, коли вони не є ворожими, а можуть бути індіферентними і

забезпечують міжетнічну співпрацю з огляду на потреби [Підбережник, 2017].

Розкриваючи зміст негативних етнічних стереотипів, М. Ларченко пише про значення звинувачень. Зокрема йдеться про формування стійкого уявлення, що одні етноси є потенційно «більш злочинними», ніж інші. За активного сприяння ЗМІ фактично відбувається своєрідне «навішування ярликів». Згодом у постійно звинувачуваної етнічної групи може виникнути бажання підтверджувати негативні стереотипи, коли вона сприймає навколишній соціум як агресивне, вороже середовище, у якому потрібно виживати [Ларченко, 2011].

Міжетнічні звинувачення звичайно мають сильне емоційне насичення, їх не можна просто знехтувати. Навпаки, будучи проігнорованими, вони набувають ще більшої дражливості і забарвлюють простір міжетнічної взаємодії негативними конотаціями. Тому зі звинуваченнями, які було висловлено і які стали частиною громадської думки, потрібно наполегливо, а водночас обачно працювати. Прикладом такого підходу може бути дослідження психологічних особливостей проявів ксенофобії в студентів, у якому І. Борейчук застосувала аналіз звинувачувального міжетнічного контексту соціально-психологічного тренінгу розвитку толерантності в студентському середовищі [Борейчук, 2018].

Водночас самі по собі міжетнічні звинувачення не мають самодостатнього змісту. Вони є тісно вплетеними в більш загальний контекст відносин, який поєднує і минуле, і теперішнє. Так, О. Стяжкіна заперечує схему лінійного протистояння в метанаративах трагічного минулого. До концепту жертв війни вона пропонує додати більш широкий контекст розуміння провини – не тільки «чужих», а й «своїх», що є очевидним із погляду пам'яті, «дрібного повсякдення» і мінливих ситуативностей. Націленість на подальше співжиття означає вищий рівень рефлексії як можливість жити завтра, дивитися в очі своїм і чужим. Негативні образи минулого можуть стати підґрунтям перетворення «уявної спільноти»,

«уявного простору», «уявної героїки» на роботу з виявлення більш реалістичних, прагматичних підходів для опису й аналізу життя людей [Стяжкіна, 2012].

Характеризуючи формування міжетнічної толерантності студентів у навчальній діяльності, Н. Сергієнко і А. Дудолад підкреслюють значення рефлексії та здатності заходити в діалог із представниками інших етнічних груп як складових ефективної міжетнічної комунікації [Сергієнко, Дудолад, 2014]. І толерантність, і рефлексування, і діалогування неможливі без достатнього рівня індивідуального і колективного самоаналізу, у межах якого повинні мати місце визнання власних провин та в міру відсторонена від емоційних крайнощів оцінка «своїх» і «чужих».

Мета дослідження полягає у висвітленні результатів емпіричного дослідження, спрямованого на актуалізацію звинувачувального контексту оцінки відносин українців із сусідніми народами, та виявленні місця в цьому процесі почуття провини порівняно з низкою інших психологічних рис.

У квітні-травні 2020 р. в режимі онлайн було опитано 1356 студентів (середній вік 19.9 року, особи жіночої статі склали 81.4%) 25 вишів із 19 міст України. Відповідно до історично-ментальної специфіки вибірку було розподілено по 4 регіонах: Київ – три виші (24% респондентів); Центр – сім (25.7%); Захід – сім (22.6%); Схід – вісім (27.7%).

Анкету було розроблено в трьох варіантах.

Першу частину в усіх варіантах склали 25 пунктів нашого власного питальника «Психологічне тяжіння до бідності» [Васютинський, 2013], доповнені трьома індикаторами інтернальності у сфері невдач із методики на діагностику парціальних позицій інтернальності-екстернальності особи Бажина, Голинкіної та Еткінда і по чотири індикатори вербальної агресії та почуття провини з методики самооцінки форм агресивної поведінки – модифікованого варіанту методики Басса – Даркі [Фетискин, Козлов, Мануйлов, 2002, с. 14–16, 387–388]. Респонденти висловлювали свою згоду

або незгоду зі змістом пропонованих висловів, відповідаючи «так» (2 бали) або «ні» (1 бал).

Тяжіння до бідності має універсальний характер і зумовлює загальну позицію особи в системі пояснення причин своєї важкої доли та пошуку винуватців. Методика дає змогу визначити високий, середній або низький рівень такого тяжіння. Інтернальність у сфері невдач, вербальна агресія та почуття провини по-різному відображають вплив екстра-, інтро- та імпульсивних нахилів особи. Відповідно до 2-бальної шкали показники інтернальності мали значення від 3 до 6 балів, а вербальної агресії та почуття провини – від 5 до 10. (Згідно з отриманим розподілом, ці значення було переведено в трирівневу шкалу, де 3 бали за інтернальністю означають низький рівень її вираження, 4 бали – середній, 5 і 6 – високий. Аналогічно на три рівні розподілено показники вербальної агресії та почуття провини: низький рівень – це 5 і 6 балів, середній – 7 і 8, високий – 9 і 10 балів).

Ми припускали, що визначені цими методиками показники можуть бути придатними для опису зв'язків між схильністю респондентів надавати ваги звинувачувальним і самозвинувачувальним мотивам у їхній оцінці явищ етнічного і міжетнічного характеру.

Друга частина анкети була різною в кожному з трьох варіантів. Вона містила дев'ять висловів, які показували оцінку відносин українців із сусідніми народами – євреями, поляками та росіянами, про історичні проблеми з якими громадяни України говорять найчастіше (зокрема, за даними наших попередніх досліджень). Респонденти висловлювали свою згоду з кожним висловом за 5-бальною шкалою, відтак респондент міг набрати від 9 до 45 балів. Проте кількість балів не мала принципового значення. Ішлося про експериментальний маніпулятивний вплив на респондентів із метою формування в них ситуативної поведінки для заповнення наступної частини анкети. Специфічне спрямування оцінки міжетнічних проблем і мало виконати цю функцію.

Ці вислови було побудовано за зразком методики на ідентифікацію з усім людством [McFarland, Webb, & Brown, 2012], але переформульовано, по-перше, відповідно до оцінюваного явища, по-друге, згідно з трьома можливими напрямками оцінки міжетнічних проблем: як екстрапунітивні щодо українців, «проукраїнські» (напр., «Я хочу, щоб євреї, поляки і росіяни визнавали авторитет українців»); інтропунітивні щодо українців, «антиукраїнські» («Я хочу, щоб українці активніше визнавали авторитет євреїв, поляків і росіян»); імпунітивні, нейтральні щодо всіх («Я хочу, щоб і українці, і євреї, і поляки, і росіяни активніше визнавали авторитет одні одних»).

Анкета містила й третю частину – з оцінками майбутнього України через п'ять років, проте її зміст служив виконанню наступного завдання, результати якого розглянуто нижче.

За першим варіантом анкети було опитано 293 особи (середній вік 20.3 року, особи жіночої статі склали 80.2%, розподіл по регіонах виявився таким: Київ – 29%, Центр – 22.2%, Захід – 29.7%, Схід – 19.1%); за другим варіантом – 498 осіб (19.8 року, 81.5%, 26.1%, 25.9%, 20.3%, 27.7%); за третім варіантом – 565 осіб (19.8 року, 81.9%, 19.5%, 27.4%, 20.9%, 32.2%).

Для порівняння трьох вибірок за показниками методик із першої частини анкети було використано критерій U Манна – Вітні, який показав, що відмінності є незначущими ($p > .1$). Відтак зроблено висновок про вихідну психологічну подібність трьох груп.

Далі в межах кожної з вибірок ми визначили середні оцінки міжетнічних відносин, що їх дали респонденти з низьким, середнім та високим рівнем за рисами, які нас цікавлять, – психологічним тяжінням до бідності, інтернальністю у сфері невдач, почуттям провини та вербальною агресією. Водночас за критерієм U Манна – Вітні було вираховано значущість відмінностей між показниками носіїв різних рівнів (табл.).

Таблиця

Оцінка міжетнічних відносин респондентами з різним рівнем досліджуваних психологічних рис

Психологічні риси	Рівні	Міжетнічні оцінки		
		екстрапунітивні	інтропунітивні	імпунітивні
Психологічне тяжіння до бідности	низький	29 (n = 80)	25.3 (n = 131)	33.2 (n = 158)
	середній	30 (n = 133)	23 (n = 240)	33.3 (n = 280)
	високий		27.3 (n = 80)	24.7 (n = 127)
Інтернальність у сфері невдач	низький	26.9 (n = 51)	23.3 (n = 71)	32.3 (n = 90)
	середній	28.1 (n = 137)	23.1 (n = 236)	33.1 (n = 260)
	високий	31.1 (n = 105)	25.4 (n = 191)	33.8 (n = 215)
Почуття провини	низький	26 (n = 37)	20.2 (n = 51)	30.5 (n = 80)
	середній	28.7 (n = 142)	23.8 (n = 266)	33.5 (n = 244)
	високий	30.2 (n = 114)	25.4 (n = 181)	33.8 (n = 241)
Вербальна агресія	низький	27.2 (n = 53)	23.8 (n = 91)	33.3 (n = 100)
	середній	29.7 (n = 163)	24 (n = 267)	32.8 (n = 317)
	високий	28.6 (n = 77)	24.2 (n = 140)	34.1 (n = 148)

Примітки: [- $p < 0,05$, [- $p < 0,01$, [- $p < 0,000$

Уже навіть побіжний погляд на висвітлені відношення показує, що серед оцінюваних рис найбільш чутливим до оцінок міжетнічних відносин є почуття провини, а з-поміж типів спрямованості оцінок найсильніше пов'язаним із переліченими рисами є інтропунітивний. Тобто на передній план у досліджуваному контексті виступає проблема самозвинувачення, яка певним чином проєкується на / трансформується в позицію респондентів з етнічного питання.

Найвиразніше ця залежність простежується «на перехресті» інтропунітивних оцінок і почуття провини, що до певної міри можна трактувати як такий собі артефакт, що проявився в межах дослідження. Посилення особистого почуття провини спонукає особу активніше вдаватися до самозвинувачувальних оцінок щодо власної етнічної спільноти.

Аналогічні, хоч і дещо слабші залежності мали місце й у групі, яка оцінювала вислови екстрапунітивного змісту. Усупереч строго логічним

засадам, згідно з якими посилення почуття провини мало б зумовлювати зниження тенденції до звинувачення інших спільнот, тут спостережено позитивні кореляції між цими двома показниками.

Більш логічним видається зв'язок у групі із заданою імпунітивною спрямованістю. Почуття провини підштовхує особу до уникання прямих звинувачень та вибору більш нейтральних і психологічно безпечних оцінок.

Інтернальність у сфері невдач виявилася пов'язаною як з екстрапунітивними (більш виразно), так і з інтропунітивними (менш явно) оцінками, але не далася взнаки у випадку імпунітивних оцінок.

Складніше склалися залежності між тяжінням до бідності і характером міжетнічних оцінок. Високому рівню тяжіння до бідності відповідає зниження екстрапунітивних тенденцій. Це нормально узгоджується з протилежною залежністю у випадку інтернальності у сфері невдач, адже схильність бути бідним сильніше властива носіям екстернального типу. Можна зробити висновок, що самостійна позиція впевненої в собі або навіть самовпевненої особи проявляється, зокрема, у схильності до звинувачень представників інших спільнот.

До інтропунітивних оцінок схиляються особи із середнім рівнем тяжіння до бідності. Можна припустити, що такий зв'язок почасти відображає позитивну властивість представників середнього класу, які більше здатні до об'єктивного самоаналізу порівняно з багатшими або біднішими громадянами.

Не виявлено ознак впливу тяжіння до бідності на рівень імпунітивних оцінок.

Найменше зв'язків з оцінками міжетнічних відносин зафіксовано щодо вербальної агресії. Єдина значуща кореляція відображає дещо дивну, суперечливу залежність між високим рівнем такої агресії і схильністю давати імпунітивні оцінки. Наскільки такий зв'язок не є випадковим, зможуть показати наступні дослідження.

Висновки. Почуття провини виявилось найбільш чутливим до оцінки міжетнічних відносин з-поміж досліджуваних психологічних рис. Водночас інтропунітивна спрямованість оцінок показала найсильніший зв'язок із досліджуваними рисами. Це дає підстави говорити про особливе значення проблеми самозвинувачення в психологічному змісті ставлення респондентів до міжетнічних відносин.

Почуття провини складно корелює зі спрямованістю міжетнічних оцінок. Залежно від контексту звинувачень воно, по-перше, «роз'ятрює» самозвинувачувальні оцінки щодо власної етнічної спільноти; по-друге, посилює звинувачення на адресу інших етнічних груп; по-третє, підштовхує до уникання прямих звинувачень та вибору більш нейтральних і психологічно безпечних оцінок. Такі суперечливі прояви потребують дальших психологічних пояснень.

4.3. Екстрапунітивні оцінки міжетнічних відносин як суперечливий чинник соціального оптимізму

Актуальність проведеного дослідження зумовлено потребою аналізу соціально-психологічних чинників розвитку суспільства в емоційно напруженому контексті орієнтацій на минуле, теперішнє і майбутнє. Зроблено спробу пов'язати оцінки майбутнього носіями різних поглядів на міжетнічні відносини і притаманний їм рівень соціального оптимізму.

Мета дослідження полягає у висвітленні результатів експериментального вивчення впливу оцінки міжетнічних проблем на рівень соціального оптимізму.

Соціальний оптимізм як віра в позитивне майбутнє відіграє важливу роль у національно-політичному самовизначенні громадян і суспільства загалом. За О. Вознесенською, соціальний оптимізм є доконечною умовою перебудови державного устрою, реформування різних сфер суспільного життя, виходу суспільства з кризи, а відтак актуальним є його вивчення [Вознесенська, 2018]. За такого розуміння соціальний оптимізм має

корелювати зі свідомою громадянською та, зокрема, патріотичною позицією особи, що набуває особливих відтінків у сфері міжетнічних відносин.

Громадський інтерес до відповідних явищ і процесів дістає вираження переважно в публіцистичному дискурсі. Науковий аналіз зосереджується в політологічних та соціологічних дослідженнях. При цьому домінує констатація істотних проблем у досягненні достатнього рівня соціального оптимізму в сучасному українському суспільстві [Новікова, Сидорчук, Панькова та ін., 2018; Степико, 2019].

Натомість психологічний зміст соціального оптимізму в контексті наявних у суспільстві міжетнічних оцінок і ставлень, як і явищ, що можуть лежати в їхній основі (етнічний фаворитизм, колективний нарцисизм тощо), не набув достатнього висвітлення в науковому просторі. Психологічне підґрунтя відносин і проблем у міжетнічній сфері – як тих, що мали місце в минулому, так і тих, що є натеper, залишається великою мірою непоясненим. Дразливим, зокрема, виявляється питання про те, чи завжди безоглядна підтримка і захист «своїх» підсилюють соціальний оптимізм, сприяють його поширенню й утвердженню, а головне – чи забезпечують продуктивну функцію поступального руху в майбутнє.

О. Вознесенська розглядає соціальний оптимізм як позитивні очікування людини, що поширюються на суспільне життя (віра в прогрес, розвиток суспільства) і підкріплені активною громадською позицією, готовністю діяти на благо суспільства, усвідомленням себе як суспільно значущої сили [Вознесенська, 2018]. О. Петрунко і О. Рафіков трактують соціальний оптимізм як психологічний механізм ціннісної взаємодії з референтним оточенням, як систему імпліцитних та експліцитних ціннісно-світоглядних уявлень і переконань, на основі яких особа сприймає та позитивно інтерпретує події власного і соціального життя [Петрунко, Рафіков, 2016]. Таке сприймання й розуміння дає людині підстави почуватися впевненою і здатною впливати на суспільні зміни та своє особисте життя.

Зарубіжні дослідження соціального оптимізму в міжетнічній сфері зосереджуються на питаннях становища і перспектив різних етнічних груп. Вивчаючи етнічні та імміграційні процеси в пострадянському Киргизстані, V. Agadjanian описує, зокрема, настрої представників етнічних меншин, пов'язані з баченням майбутнього. Ці настрої концентруються навколо власне етнічної належності та очікувань економічних змін. Корінна меншина, яка нещодавно зазнала етнічного насильства, найбільш негативно оцінює перспективи міжетнічних відносин. Натомість меншина відносно недавнього зовнішнього походження найменш оптимістично дивиться в майбутнє через економічні причини та схиляється до міграції [Agadjanian, 2019].

Багато досліджень етнічного контексту сприймання майбутнього проведено в США. Концепція етнічної ідентичності, як її описують A. Yancey, C. Aneshensel, & A. Driscoll, відображає включення етнічної належності в самосприймання та її істотний зв'язок із передбачуваними соціально-психологічними наслідками статусу меншини. Усупереч ідеологічним очікуванням серед американської міської молоді представники білої раси дістають набагато нижчі оцінки, ніж американці африканського, азійського та латиноамериканського походження [Yancey, Aneshensel, & Driscoll, 2001].

Як виявили C. Graham & S. Pinto, серед малозабезпечених верств населення США представники різних етнічних і расових груп по-різному оцінюють своє майбутнє. Найбільш песимістичними виявляються бідні й неосвічені білі. Натомість бідні афроамериканці та вихідці з Латинської Америки, чия життєва ситуація назагал поліпшується, мають більше життєвого оптимізму [Graham & Pinto, 2018]. Подібні результати отримали K. Webber & P. Smokowski: з-поміж чотирьох расових/етнічних груп США про найвищий рівень оптимізму повідомила афроамериканська молодь, тоді як найнижчим цей рівень виявився в молоді з груп європейського походження [Webber & Smokowski, 2018].

J. Reitz пише про мультикультуралізм як складову національної гордості канадців. Імміграційна програма стала частиною прогресивної державної політики, яку багато хто пов'язує з канадською ідентичністю. Особливо оптимістично оцінюють канадці роль іммігрантів у розвитку економіки – як на національному рівні, так і з погляду своєї особистої ситуації. Цей економічний оптимізм поширюється й на інші – соціально-культурні – сторони громадського життя [Reitz, 2012].

На тлі розлогої літератури про власні та взаємні оцінки майбутнього представниками різних етнічних груп бракує досліджень, які би безпосередньо пов'язували зміст таких оцінок і притаманний їхнім авторам рівень соціального оптимізму. Мета нашого дослідження полягала у висвітленні результатів експериментального вивчення впливу актуалізації певного типу оцінки міжетнічних відносин (екстра-, інтро- чи імпульсивного) на рівень соціального оптимізму.

В опитуванні 1356 студентів одна з гіпотез полягала в тому, що найбільш продуктивними для актуалізації позитивних оцінок майбутнього мають бути імпульсивно-нейтральні вислови, які відвертають увагу респондентів від наявності провин як психологічної проблеми, пов'язаної з минулим. Відтак це спрямовує оцінку активність у майбутнє і робить її більш оптимістичною. Натомість звинувачення в бік українців або інших етносів посилюють схильність до пригадування колишніх кривд і тим самим відвертають від позитивної уваги до майбутнього.

Третя частина анкети – однакова для всіх трьох варіантів – мала вигляд 18 висловів, зміст яких стосувався різних аспектів соціального оптимізму – оцінки майбутнього України через п'ять років. Їх було складено за результатами кількох попередніх опитувань та фокус-груп. Це вислови: «Стане краще, ніж тепер», «Виросте добробут населення», «Посилиться впевненість у завтрашньому дні», «Поліпшиться екологія», «Не буде війни», «Ефективніше працюватиме транспорт», «Поліпшиться стан здоров'я різних верств населення», «Знизиться рівень безробіття», «Влада діятиме

ефективніше», «Стане більше оптимізму», «Зросте рівень промислового виробництва», «Поліпшаться житлові умови більшості населення», «Буде більше можливостей для повноцінного відпочинку», «Посилиться безпека громадян», «Краще працюватиме медицина», «Поліпшиться благоустрій населених пунктів», «Стануть кращими стосунки між людьми», «Підвищиться загальний рівень культури». Ці вислови теж оцінювано за 5-бальною шкалою. Рівень соціального оптимізму визначала сума оцінок усіх 18 висловів (від 18 до 90).

Дослідницький прийом полягав у порівнянні показників третьої частини – соціального оптимізму. Наявність значущих відмінностей мала б означати ефективність маніпулятивного впливу другої частини анкети – актуалізації екстрапунітивних, інтропунітивних або імпунітивних ставлень до міжетнічних відносин.

Сумарний показник соціального оптимізму становив 55.8 бала в «екстрапунітивній» групі, 58.9 – в «інтропунітивній», 59.3 – в «імпунітивній» групі.

Оскільки за критерієм Колмогорова – Смирнова констатовано брак нормального розподілу в усіх трьох групах, то для дальшого порівняння між ними застосовано критерій U Манна – Вітні. Це порівняння показало наявність значущих відмінностей між показниками екстрапунітивної та інтропунітивної ($p = .027$) і екстрапунітивної та імпунітивної ($p = .007$) груп. Натомість різниця між групами інтропунітивною та імпунітивною ($p = .717$) виявилася статистично незначущою.

Для повнішої ілюстрації описаних відмінностей ми порівняли також 18 окремих індикаторів, оцінки яких становлять сумарний показник соціального оптимізму.

За результатами факторного аналізу в просторі цих індикаторів і по всій вибірці, і по окремих групах виділився один значущий фактор із загальною дисперсією, відповідно, 62.1% (факторне навантаження ознак коливалося від .682 до .852), 59.2% (.611 ÷ .851), 64.4% (.707 ÷ .875) та 61.3%

(.685 ÷ .85). Це стало свідченням високого рівня внутрішньої узгодженості індикаторів, включених до цієї шкали.

Порівняння відмінностей за окремими індикаторами підтвердило вищеописану більш загальну залежність. Не було виявлено жодних значущих відмінностей між даними інтропунітивної та імпунітивної груп ($p = .138 \div .994$). Натомість зафіксовано вищі показники соціального оптимізму в інтропунітивній та імпунітивній групах порівняно з екстрапунітивною: відмінності між екстрапунітивною та інтропунітивною групами досягли значущого рівня в 9 випадках із 18 ($p = .003 \div .035$) та ще у двох – на рівні тенденції; аналогічно й між екстрапунітивною та імпунітивною групами – в 11 випадках ($p = .001 \div .042$) та в трьох – на рівні тенденції.

Отже, наша гіпотеза про вплив зосередження на міжетнічних провинах на оцінку майбутнього справдилася наполовину. У показниках респондентів, які оцінювали провини інших етносів щодо українців («екстрапунітивно-проукраїнська» анкета) очікувана закономірність проявилася на достатньому статистичному рівні. Тобто актуалізація у свідомості респондентів умовно «патріотичної» постави знижує рівень соціального оптимізму.

Натомість збудження самозвинувачувальних тенденцій (чого ми намагалися досягти в «інтропунітивно-антиукраїнській» анкеті) не спричинило оцінок майбутнього, принципово відмінних від тих, що мали місце й у випадку нейтральних висловів.

Наступний аспект аналізу полягав у порівнянні соціального оптимізму тих підгруп респондентів, які показали високий або низький рівень згоди з оцінюваними висловами про міжетнічні відносини. Із цією метою ми поділили шкали етнічних оцінок (по 9 висловів за 5-бальними оцінками) на три рівні: низький – від 9 до 22 балів, середній – від 23 до 31 бала та високий – від 32 до 45 балів. Далі показників осіб із середнім рівнем до уваги ми не брали, а порівнювали лише підгрупи з високим і низьким рівнями в межах кожної з трьох експериментальних груп.

В екстрапунітивній групі низький рівень проукраїнських оцінок зафіксовано в 54 осіб, а високий – у 109. Розподіл сумарних показників соціального оптимізму в обох підгрупах виявився нормальним. Порівняння середніх (48.1 та 59.6 відповідно) за t-критерієм показало, що різниця є значущою на рівні $p = .000$.

Середні бали за всіма окремими показниками соціального оптимізму виявилися вищими в підгрупі з високим рівнем екстрапунітивних оцінок: відмінності за критерієм U Манна – Вітні показали рівень значущості $p = .000 \div .03$.

Аналогічну процедуру було проведено в інтропунітивній та імпунітивній групах.

В інтропунітивній групі низький рівень проукраїнських оцінок зафіксовано у 202 осіб, а високий – у 67. Показники соціального оптимізму в обох підгрупах теж вишикувалися згідно з нормальним розподілом. На відміну від попередньої групи, різниця між середніми сумарними балами (56.8 у підгрупі з низьким рівнем та 60.5 – із високим) за t-критерієм виявилася незначущою ($p = .156$).

Попарне порівняння всіх окремих показників соціального оптимізму за критерієм U Манна – Вітні показало, що вони є вищими в підгрупі з високим рівнем інтропунітивних оцінок. Проте лише у двох випадках із 18 різниця досягла значущого рівня ($p = .041$ і $p = .045$), а в решті випадків була неістотною ($p = .141 \div = .754$).

У групі з імпунітивним характером маніпуляції розподіл оцінок в одній із підгруп не відповідав вимогам нормальності, тому порівняння середніх було зроблено за критерієм U Манна – Вітні. Сумарний середній бал виявився вищим у підгрупі з високим рівнем оцінок: 60.8 бала проти 53.8 в підгрупі з низьким рівнем ($p = .017$).

Як і в обох попередніх групах, тут також середні показники за окремими складовими соціального оптимізму були вищими в підгрупі з високим рівнем оцінок характеру міжетнічних відносин. Проте достатнього

рівня значущості відмінності досягли лише в трьох випадках ($p = .01$, $p = .013$ та $p = .034$), а ще в трьох опинилися на рівні тенденції. Натомість у решті випадків різниця коливалася між $p = .105$ і $p = .625$.

Описані особливості наводять на думку, що відносно вищий рівень соціального оптимізму виявили респонденти, які мали змогу дати високу «екстрапунітивно-проукраїнську» оцінку міжетнічних відносин.

Висновки. Отримані дані показують істотну соціально-психологічну суперечливість етнічного фаворитизму та колективного нарцисизму як однозначно-безапеляційної позиції з погляду соціального оптимізму. Особи, схильні до відверто або вкрай патріотичної поведінки щодо міжетнічних відносин, виявляють відносно вищу готовність схвально оцінювати перспективи на майбутнє, що сильно мотивує їхню активність. Послідовно виправдувальна оцінка українців у міжетнічних відносинах може наснажувати і надавати цілеспрямованості.

Водночас у носіїв більш поміркованих або маловиразних патріотичних поглядів в умовах, коли їх спонукають до безумовної фаворизації українства на противагу іншим етносам чи націям, слабне соціальний оптимізм, що може справляти негативний вплив на їхнє бажання діяти в інтересах майбутнього. Тому ефективність пропаганди патріотизму в контексті міжетнічних відносин і його мотиваційна продуктивність залежать від складного й делікатного балансування в просторі оцінок і ставлень – на рівні як самостійних виробників власних переконань, так і громадської думки та широких суспільних ідей.

4.4. Ставлення українців до єврейських погромів 1918–1919 рр.

Опитування за методом напівстандартизованого інтерв'ю було проведено в червні-липні 2021 р. в малих містах/містечках Правобережної України, де, за різними даними, відбувалися найбільш криваві погроми в 1919-1920 рр. із жертвами від кількох сотень до кількох тисяч осіб: Брацлав, Погребище і Тульчин Вінницької обл., Радомишль Житомирської обл., Тетіїв

Київської обл. Вибір невеликих населених пунктів зумовлено потребою опитати корінних мешканців. У великих містах населення відносно більшою мірою є мішаним за місцем походження.

Загалом опитано 150 респондентів – по 30 осіб у кожному з названих населених пунктів. Статеві-вікові характеристики вибірки в основному відповідали структурі дорослого міського населення України.

Першим було запитання, чи є респондент корінним мешканцем/мешканкою цього міста/селища або навколишньої місцевості. За корінного вважався респондент, якщо він народився і виріс у цій місцевості і хоча б один із його батьків походив звідси (таких виявилось 75,3%). Некорінними (також і «не зовсім» корінними) були ті, хто переїхав сюди з віддаленої місцевості (24,7%).

Наступним було запитання про те, чи знає респондент про єврейські погроми, які мали місце в цьому місті сто років тому. Відповіді було поділено на три категорії: не знає (48,7%), знає трохи (39,3%), знає багато (12%). Обсяг наявних знань (трохи чи багато) оцінював сам респондент або його уточнювано шляхом розпитування про ті події. Як з'ясовувалося, частина респондентів плутала погроми сторічної давності зі знищенням єврейського населення під час Другої світової війни.

Якщо респондент не знав про погроми або давав неточну відповідь, йому давали коротку інформацію про те, що саме відбувалося в 1919 або 1920 рр. згідно з історичними джерелами: хто вчиняв погроми, хто їх очолював, якою була кількість жертв. Після цього остаточно вирішувалося про ступінь обізнаності респондента.

Наступні запитання передбачали відкриті відповіді, і їхній зміст було проаналізовано за допомогою контент-аналізу та, відповідно, надано йому вигляду переліку семантичних одиниць. У подальшому розгляді до уваги було взято ті варіанти відповідей, частка яких перевищувала 5%. (В окремих тематично значущих випадках ураховано відповіді кількістю від 4%).

Відповідаючи на запитання про ймовірні причини трагічних подій (тут і далі сума відсотків може перевищувати 100, оскільки окремі відповіді містили два або й три значення), 42% респондентів не змогли дати відповіді. Змістові варіанти розподілилися таким чином: антисемітизм, нелюбов до євреїв – 30,7%, людські вади, особливості того часу – 22, заможність євреїв, заздрість їхньому багатству – 12,7, негативні риси самих євреїв, які провокували агресію щодо них, – 12%.

На запитання про те, хто винен у тому, що тоді відбувалося, найчастішим також був брак відповіді (35,3%), за винних визнавали владу – (33,3), радянську владу – (7,3), українців, місцеве населення – (7,3), безпосередніх виконавців – (6,7%), українців і євреїв – (4,7), самих євреїв – (4,7)%.

Далі йшлося про значення, яке можуть мати ті події сьогодні. Щодо значення для міста найчастіше відзначали історичне значення, пам'ять про минуле (44,7%), заперечували таке значення (29,3), не давали відповіді (10,7), просто говорили про те, що події мають значення, але не могли уточнити, яке саме (9,3), зазначали потребу робити висновки, щоб подібне не повторилося (7,3%).

Особистого значення ті події найчастіше не мають (53,3%), вони варті осуду або жалю (17,3), шкода безневинних жертв (17,3), не було відповіді (7,3%).

Оцінюючи значення для всієї України, респонденти його заперечували (19,3%), говорили про те, що це наша історія (18), що це трагедія, ганьба (17,3), наполягали, що таке не повинно повторитися (14), не дали відповіді (13,3), стверджували, що ті події різним чином загальмували розвиток країни (10,7), що вони мають значення, але не пояснювали, яке саме (7,3), нарікали на теперішні важкі умови життя (5,3%).

Говорячи про загальмування розвитку, респонденти зазначали, що було знищено талановитих, активних людей, якби погромів не було, то суспільство досягло б вищого рівня. Частина респондентів важко

перемикалася на історичний контекст, будучи зануреною у свої повсякденні проблеми і наголошуючи на труднощах сьогоденного життя – жити важко, немає роботи, люди виїжджають, що теж можна трактувати як один із варіантів знецінення проблеми.

Абсолютна більшість опитаних – 90,7% – погодилася з тим, що про ті події треба згадувати. Навіщо згадувати: щоб знати і пам'ятати про них (41,3%), бо це історія (27,3), щоб таке не повторилося (24), щоб усвідомлювати помилки наших предків (18,7), щоб пам'ятати про загиблих (17,3%).

Переважна більшість (70,7%) респондентів погодилася з тим, що за ті події треба вибачатися, а 20,7% – не погодилися.

На запитання про те, хто саме має вибачатися, 42,7% не змогли відповісти, 21,3% сказали, що вибачатися мають українці, 15,3 – влада, 11,3 – нащадки тих, хто це коїв, або місцеве населення, 7,3 – усі люди одні перед одними, перед пам'яттю загиблих, перед Богом, 4,7% – українці і євреї взаємно.

Своєрідне занурення в самозвинувачення, коли людина готова визнавати свою провину за будь-що, або звинувачення нас усіх як загальну властивість, очевидно, означає приховане небажання або невміння визнавати справжні провини, заступаючи їх абстрактними.

Перед ким потрібно вибачатися: найчастіше відповідали, що перед євреями (42%), не могли дати відповіді (39,3), перед людьми загалом, перед Богом, кожний перед самим собою (14,7%). Останній варіант має виразно захисний характер: вибачення як така собі моральна повинність, яка фактично не зобов'язує до справжнього щирого каяття.

На запитання про те, за що слід вибачатися, 40,7% не відповіли. Решту відповідей було розподілено на дві групи: в одних (30%) ішлося про вибачення за вбивства, жорстокість, насильство, геноцид, а в других (28%) мало місце м'якше визначення провини – за неправильні дії, за те, що

робили, коли респонденти ніби визнавали провини своїх предків, але дещо неохоче, намагаючись применшити вагомість скоєного.

Ще одне запитання стосувалося до адміністративно-територіальної ідентифікації респондентів. Їм пропонували визначитися, ким вони найбільше почуваються: мешканцем міста чи селища, місцевості, жителем області, громадянином України. Отримані відповіді розподілилися в такий спосіб, що більшість (60,7%) назвала себе громадянами України, менше (32,7%) виявилось тих, хто проявив місцеву ідентичність, і найменше (2%) було носіїв регіональної ідентичності. Оскільки представників останньої групи було зовсім небагато, то надалі порівняння здійснювано між двома першими групами.

Мали місце відмінності за локалізацією ідентичності – між тими, хто волів називати себе місцевими мешканцями, і тими, хто насамперед визначав себе як громадянина України. Перші більшою мірою наполягали на тому, що вибачатися повинна влада (,01), вибачатися треба перед євреями (,032). Натомість другі наполягали на вині радянської влади (,061), а на запитання про те, хто має вибачатися, не давали відповіді (,057).

Далі ми зробили аналіз відмінностей між різними соціально-демографічними групами респондентів. Відмінності визначали за критерієм χ^2 . З огляду на відносно невелику кількість значущих показників ми розглядали й ті, де відмінності досягали лише рівня тенденції.

Різниця в оцінках між корінними і некорінними мешканцями проявилася невиразно і таким чином, що корінні частіше звинувачували безпосередніх виконавців погромів ($p \leq ,061$), а некорінні – не могли відповісти на запитання про особисте значення тих подій ($p \leq ,097$), нарікали на теперішнє погане становище ($p \leq ,088$), говорили про потребу вибачатися для всіх людей за все ($p \leq ,097$).

Досить численними виявилися вікові відмінності. Зокрема, молодь (18-29 років) дещо частіше не давала відповіді на запитання про те, хто має вибачатися (,001) і за що слід вибачатися (,008), але рідше говорила про те,

що шкода загиблих людей (,019) і що вибачатися треба за неправильні дії (,091). Особи молодого середнього віку (30-44 роки) частіше теж не давали відповіді, за що треба вибачатися (,008), і частіше відповідали на запитання проте, чому треба згадувати, що це історія (,004), але рідше – щоб не повторилося (,094). Особи середнього зрілого віку (45-59 років) частіше говорили про значення тих подій для України в тому, щоб вони не повторилися (,074), що вибачатися мають місцеві мешканці і нащадки тих, хто чинив насильство (,058) і що вибачатися треба за неправильні дії (,091). Нарешті, літні особи (60 років і старші) частіше вилловлювали шкодування за людьми (,019), але рідше підкреслювали значення знання історії (,004).

Можна висловити не надто категоричні твердження, що вікові різниці полягають у таких тенденціях. З віком посилюється співчуття до жертв насильства та зростає потреба вибачатися за неправильні дії. Натомість у молодшому віці менше розуміння того, за що саме належить вибачатися.

Більш виразними виявилися статеві відмінності. Чоловіки активніше звинувачують радянську владу (,003), самих євреїв (,037), підкреслюють, що ті події не мають значення для них особисто (,044), для міста (,003), для всієї України (,003), не мають відповіді на запитання про те, хто має вибачатися (,059). Жінки частіше наполягають на потребі вибачення (,012), висловлюють шкодування за загиблими людьми (,022), пояснюють, чому треба згадувати, – щоб знати і пам'ятати про те, що було (,035), гадають, що вибачатися мають усі (,008). У наведених особливостях можна вбачати традиційні статеві відмінності: більш політизовану позицію чоловіків та більш гуманістичні постави жінок.

Наступний аспект порівняння було зроблено за ознакою обізнаності про ті давні події. Найбільше протилежних ознак зафіксовано між зовсім не обізнаними і добре обізнаними респондентами. Обізнані частіше за причину погромів уважали антисемітизм і нелюбов до євреїв (,065) або негативні риси самих євреїв (,001), відзначали історичне значення тих подій для міста (,035), давали їм особисту негативну оцінку (,004), говорили про потребу всіх людей

вибачатися (,03); водночас вони менш охоче відповідали на запитання про те, хто винен (,069) і за що слід вибачатися (,035). Ті, хто не знав про погроми, частіше говорили про те, що ті події не мають для них особистого значення (,02), але відзначали значення для міста – без конкретизації змісту (,013) – і не знали, за що треба вибачатися (,035); натомість відносно рідше вони звинувачували українців або місцеве населення (,023), говорили про антисемітизм як причину погромів (,065), давали їм особисту негативну оцінку (,004), розглядали знання про ті події як підставу для того, щоб про них згадувати (,002), наполягали на вибаченні за неправильні дії (,062). Нарешті, проміжна група – ті, хто трохи знає про ті події, вирізнялася лише за однією ознакою: дали менше відповідей на запитання про значення подій для міста (,027).

Для уточнення психологічної структури оцінок, які прозвучали у відповідях респондентів, було здійснено кластерний аналіз за методом найближчого сусіда в просторі 51 оціненої ознаки.

Виділилися чотири змістові кластери. У першому з них об'єднався брак відповідей на різні запитання. Другий кластер відображає усвідомлення потреби вибачень українців перед євреями за вбивства. У третьому кластері зосередилися думки про доконечність знати й пам'ятати про ті події. Зміст четвертого кластера показує, чи треба згадувати про ті події і вибачатися за них.

Можна виділити п'ять позицій щодо оцінки розглядуваних подій. Перша позиція – це заперечно-захисна. Вона проявилася в змісті .. кластеру,

Друга позиція – унікально-захисне знецінення.

Третя позиція – протиставлення політичної і гуманістичної позиції в оцінці складних історичних подій. Згадувати про ті події потрібно, щоб пам'ятати загиблих людей. Цій гуманістичній позиції протистоїть позиція, основний зміст якої становить політико-історична спокута. Про такі трагічні події треба пам'ятати, щоб вони не повторилися, треба усвідомлювати помилки наших предків, і ці події дістають негативну оцінку.

Четверта позиція – осуд влади. Цікава особливість свідомості респондентів проявилася в тому, що третина їх у відповідях на запитання про винуватців трагедії майже автоматично, не замислюючись, звинувачувала владу. Цей феномен, найімовірніше, є відображенням актуального соціально-психологічного напруження, яке має місце в сучасному українському суспільстві і одним із проявів якогось напружено-звинувачувальне ставлення до влади. Владу розглядають як головного, часом єдиного винуватця всіх негараздів і бід. Це виразно проявилось у відповідях респондентів в інших дослідженнях, які стосувалися до поточних проблем життя суспільства, але, як виявляється, ця емоційна домінанта зберігає свою силу й в оцінці історичних подій. М'які намагання інтерв'юера уточнити зміст відповідь про провину влади (на той час влада мінялася багато разів, не дуже відомо, яка саме була влада під час погрому тощо) не могли похитнути їхньої впевненості в тому, що винна саме влада.

Окремо слід сказати про звинувачення на адресу радянської влади, Росії, росіян, червоної армії. Таких звинувачень було небагато, здебільшого від молоді. Вони відображають ще один захисний аспект: трактувати агресивні дії українців як результат провокацій третьої сторони. У цьому випадку – російсько-радянської. Такого роду тенденції сильніше проявляються в оцінках українсько-польської руханин 1943-1944 рр., як це було показано в іншому дослідженні.

П'ята позицію відображає емоційне зосередження респондентів на поточних, здебільшого матеріальних, проблемах їхнього життя.

4.5. Провини і вибачення в оцінках українсько-польського конфлікту 1943–1944 рр.

Дослідження закономірностей переживання українцями колективних провин спонукало звернути увагу на психологічний зміст пояснень причин і наслідків українсько-польського конфлікту 1943–1944 рр. на західноукраїнських землях. Протягом багатьох десятиріч їх принципово по-

різному тлумачено в українських і польських історичних джерелах та колективній пам'яті українців і поляків.

Основні незгоди стосуються до визначення загального характеру конфлікту, причин взаємного поборювання, кількості жертв з одного і другого боку, установлення ініціаторів взаємного винищення. Головна причина є доволі очевидною: ішлося про етнополітичну належність територій Західної Волині і Східної Галичини. Кожна сторона обстоювала власні територіальні інтереси і знаходила для цього аргументи, які видавалися їй достатніми й переконливими.

За радянських часів майже не було інформації про українсько-польські суперечності того часу. Радянська пропаганда засуджувала й компрометувала діяльність УПА та інших українських патріотичних сил, розповідала про їхні справжні і вигадані дії, що могли мати характер воєнних злочинів, проте ігнорувала факт, що йшлося про боротьбу українців і поляків за територію.

Після 1991 р. було принципово змінено оцінку УПА та українського національно-визвольного руху, його учасникам надано статус героїв боротьби за волю України. Каральні акції проти польського населення не викликають особливого інтересу, а якщо про них заходить мова, то їх інтерпретують як протистояння носіям польського реваншизму, які прагнули відновлення польської держави на етнічно та історично українських землях [Гудь, 2000; Мотика, 2013].

Як зазначає Н. Зубар, більша частина українського суспільства уникає цієї теми через її незнання і не розуміє конфлікту [Зубар, 2016]. Українці здебільшого не усвідомлюють масштабів тих трагічних подій, а претензії поляків видаються їм безпідставними. Навпаки, частина українського населення на Західній Україні – нащадки тих, хто був свідками й учасниками подій, має свою власну історичну пам'ять – про злочини поляків проти українців.

Натомість із польського боку посилюється прагнення відновити історичну справедливість, об'єктивно (в їхньому розумінні) оцінити події

1943–1944 рр., спонукати українців до каяття. У сучасному польському суспільстві події є дразливими для великої частини громадян, переважно старшого віку, які відчувають незадоволення через те, що численні безневинні жертви залишилися незаслужено забутими, а винуватці злочинів – не покараними ні юридично, ні в моральному та історичному плані.

Українські історики визнають, що масові вбивства поляків у Східній Галичині та Волині мали місце [Гудь, 2000; Мацієвський, 2017]. Водночас ситуація, яка склалася в Україні з невиразною пам'яттю про ті події, є комфортною для більшості українців. Проте непам'ятання їх у сучасних умовах не приводить до остаточного забуття, а радше дає ілюзію спокою, яку легко руйнує більш-менш гучна актуалізація болісного минулого. Н. Зубар пропонує визнати конфлікт і чітко його артикулювати на всіх рівнях [Зубар, 2016]. Передумовою визнання спільнотою колективної провини має стати її загальне усвідомлення.

Метою дослідження є не встановлення «історичної правди» з приводу українсько-польського конфлікту 1943–1944 рр., а з'ясування психологічного змісту оцінок тих трагічних подій у свідомості теперішнього українського населення Волині і Галичини.

Дослідники підкреслюють, що українсько-польський конфлікт 1943–1944 рр. продовжує впливати на українсько-польські відносини [Боляновський, 2013]. Проте якщо в міждержавних взаєминах можна простежити ознаки порозуміння, то на особистісному рівні ситуація є значно складнішою [Каліщук, 2012].

У цих питаннях, зазначає А. Боляновський, переважає емоційно забарвлена та вкрай тенденційна інформація. Хибні стереотипи вкарбувалися у свідомість учасників конфлікту і від них перейшли до дітей, що вплинуло на сприймання проблеми західними українцями та польськими «кресов'янами» і їхніми нащадками [Боляновський, 2013]. Польські історики часом підкреслюють, що «кресов'янам» ідеться про посилення одностороннього національного переказу про злочин [Ісаєв, 2021]. Проте як у

Польщі, так і в Україні історичну пам'ять підпорядковано сучасним політичним реаліям та потребам [Каліщук, 2012; Мотика, 2013, с. 287–292].

Дражливим є питання про кількість жертв з одного і другого боку. При цьому кожна сторона схильна перебільшувати число загиблих зі свого боку і применшувати втрати суперника. І. Патриляк називає баланс жертв однією з найскладніших і найспекулятивніших тем. І в українській, і в польській історіографії часто-густо наводять фантастичні числа загиблих, якими намагаються виставити власний народ в образі «постраждалої сторони» [Патриляк, 2018].

А. Боляновський пише про міфічну мартирологію або «еквілібристичну маніпуляцію» кількістю польських жертв. У Польщі активно роздувають обсяг утрат серед польського населення, максимально применшуючи кількість жертв українських [Боляновський, 2013]. Така гіперболізація числа жертв серед поляків, на думку О. Каліщук, є логічною в контексті двох тенденцій, характерних для польського суспільства: стереотипу жорстокості підрозділів УПА та українців загалом і сприймання себе як нації-жертви [Каліщук, 2021].

Попри відмінні оцінки загальне співвідношення визнають за таке, що кількість жертв із польського боку була удвічі або в кілька разів більшою, ніж з українського [Мотика, 2013, с. 276–277; Патриляк, 2018].

Суперечливість українсько-польських оцінок описуваних подій можна простежити в термінології. Ю. Мацієвський зазначає, що прийняте в Польщі означення польських акцій як відплатних у відповідь на напади українців є таким самим евфемізмом, як і українське формулювання «Волинська трагедія» [Мацієвський, 2017], що в польській версії має назву «Волинська різанина». Польські дослідники частіше зосереджуються на визначенні масових убивств поляків як етнічної чистки або геноциду, а також роблять акцент на прихильному в той період ставленні багатьох українців до знищення польського населення та їхніх намаганнях виправдати скоєні злочини [Мотика, 2013, с. 193–196, 279–292].

Принциповою є відмінність у баченні загального контексту подій. Погляд на міжетнічний конфлікт як ланцюг причинно-наслідкових зв'язків, який потопає в пітьмі віків і який слід простежувати в динаміці, О. Каліщук називає найумотивованішим та найоб'єктивнішим. Вона підкреслює, що українські автори наполягають на неможливості говорити про волинські події поза історичним контекстом, а за основну причину конфлікту вважають асиміляційну політику міжвоєнної Польщі щодо українців [Каліщук, 2021]. Про складне переплетіння історичних, соціальних, економічних, політичних, психологічних чинників пише Б. Гудь. Українські дослідники, зазначає він, особливої ваги надають тривалим історичним приниженням, яких зазнавали українці з боку поляків [Гудь, 2000, с. 98–103]. На подіях 1920–1939 рр. наголошує І. Патриляк, а водночас говорить про контекст історичних взаємин між двома народами впродовж шестисот років. Він характеризує українсько-польський конфлікт як типову антиколоніальну війну українців проти імперіалістичної держави, якою була міжвоєнна Польща і яку хотіло відродити польське населення Західної України. Такі війни завжди вирізняються особливою жорстокістю та безкомпромісністю з обох боків [Патриляк, 2018].

Натомість польські дослідники зосереджуються на подіях 1942–1944 рр. [Каліщук, 2021]. Водночас частина їх визнає, що фізичне насильство зі сторони українців було реакцією на структурне й фізичне насильство з боку поляків [Мацієвський, 2017].

Поширеним варіантом українських пояснень конфлікту є посилення на провокації третьої сторони: євреї, німці та росіяни завжди були тимчасовим і додатковим чинником розгортання подій у цих регіонах до 1945 р. [Боляновський, 2013], політика нацистів і радянської влади – один із головних каталізаторів конфлікту [Польова, 2013], напруження в українсько-польських відносинах штучно стимулювали СРСР і Німеччина [Патриляк, 2018], російський чинник продовжує відігравати негативну роль у сучасному українсько-польському діалозі [Ісаєв, 2021; Каліщук, 2021]. Не відкидаючи

наявності німецьких і радянських провокацій в українсько-польських відносинах, Г. Мотика зазначає, проте, що «серед сотень нападів на польські поселення не знайдено жодного, який би можна було приписати радянським партизанам» [Мотика, 2013, с. 108].

Дедалі гучнішими стають розмови про потребу змінити ракурс аналізу проблеми, спрямувавши погляд у майбутнє. Обміни взаємними звинуваченнями та вимірювання ваги кривд – це шлях у нікуди. Потрібно звести порахунки з минулим заради майбутнього [Каліщук, 2021]. Замість пошуку консенсусу про історію треба перейти до пошуку компромісу в галузі практичної політики, вести переговори про трансформацію конфлікту і запобігання його ескалації [Зубар, 2016].

У такому ракурсі бачення проблеми увиразнюється значення психологічних чинників розгортання конфлікту і його сучасних інтерпретацій. І якщо дорогу до порозуміння можна будувати лише через розуміння історичних образ і трагедій [Гудь, 2000, с. 105], то перенесення їх до теперішнього контексту неможливе без урахування актуального стану настроїв і думок у відповідних середовищах.

Було опитано 100 осіб – мешканців чотирьох провінційних місцевостей (по 25 осіб у кожній із них): села Звіздівка і Ставок Костопільського р-ну Рівненської обл., селище Іваничі Володимир-Волинського р-ну Волинської обл., місто Белз Червоноградського р-ну Львівської обл., село Боднарів Калуського р-ну Івано-Франківської обл.

Вибір саме таких місцевостей має два пояснення. По-перше, у цих населених пунктах або поблизу них відбувалися акції, спрямовані проти польського населення, що, згідно з польськими джерелами, призвели до найбільш численних жертв. По-друге, опитувано мешканців невеликих поселень із метою охопити якомога більше корінного населення, що безпосередньо пов'язане з цією територією і може бути найбільш обізнаним із колишніми подіями.

Статеві-вікова структура вибірки відповідала структурі дорослого населення України. По 50 осіб було опитано на території Західної Волині (Волинська і Рівненська області) та Східної Галичини (Івано-Франківська і Львівська області). Так само по 50 розподілилися мешканці поселень міського і сільського типу.

У процесі спілкування лице-в-лице з респондентами за методом напівстандартизованого інтерв'ю їм було поставлено низку запитань: дев'ять відкритих, одне напівзакрите та чотири закриті. Отримані відповіді на відкриті запитання було опрацьовано за процедурою контент-аналізу та узагальнено у вигляді набору семантичних одиниць. Для подальшого опрацювання відібрано одиниці, які дістали відображення у відповідях не менш як 5% респондентів (в окремих випадках аналізовано й відповіді 4%, якщо цього вимагала логіка наповнення семантичного простору). Відмінності між окремими групами респондентів оцінювано на основі критерію χ^2 , змінні структуровано за допомогою кластерного аналізу.

На початку розмови респондента запитувано про те, чи є він корінним мешканцем цієї місцевості. Респондента вважано за корінного, якщо він тут народився і виріс і хоча б один із його батьків походив звідси (таких виявився 91%). Решта 9% – це ті, хто переїхав сюди з віддаленої місцевості.

Наступним було запитання про те, чи знає респондент про знищення поляків, яке мало місце в цій місцевості в 1943 або 1944 р. Відповіді поділено на три категорії: не знає (22%), знає трохи (63%), знає багато (15%). Обсяг наявних знань (трохи чи багато) оцінював сам респондент і його уточнювано шляхом розпитування про ті події. Якщо респондент не знав про події або давав неточну відповідь, йому давали коротку інформацію про те, що тоді відбувалося, і після цього остаточно вирішувалося про ступінь обізнаності респондента.

Відповіді на запитання про причини тих подій розподілилися таким чином (тут і далі сума відсотків може перевищувати 100, оскільки окремі відповіді містили два або три значення): 48% опитаних не дали відповіді;

23% заявили, що це була боротьба за території; 15% назвали причиною провокації третьої сторони – радянської (частіше) або німецької чи якоїсь іншої – не названої; так само 15% говорили про різні варіанти взаємного нерозуміння, людської природи, впливу обставин того часу; 12% за причини визнавали негативні риси поляків – агресивність, захланність, антиукраїнськість тощо; 6% зазначали, що йдеться про «політику» як таку собі абстрактну силу, що вплинула на поведінку людей.

Відповідаючи на запитання про те, хто винен у тому, що сталося, 45% респондентів не змогли дати відповіді; радянську або російську владу звинуватили 19%; поляків – 13%; німців – 7%; разом українців і поляків – 6%; владу (без зазначення її історичного чи політичного статусу) – 6%; 4% поклали вину на українців.

Належить зробити роз'яснення щодо оцінки влади як винуватця тих подій. Як показують наші дослідження, у свідомості частини українців має місце емоційно-когнітивна домінанта у вигляді напруженого ставлення до влади. Образ влади постає як недиференційована інстанція, на яку спрямовано інтенсивні негативні оцінки, яка виконує роль незмінного винуватця негараздів та об'єкта звинувачень, – навіть незалежно від історичного контексту.

Наступним було запитання про те, яке значення з погляду сьогоденішнього дня мають ті події для мешканців села, селища, міста. Домінувала відповідь «не мають значення» – 40%; запитання залишилося без відповіді – 17%; сказано, що люди пам'ятають про ті події, – 11%; що ті події впливають на сучасні українсько-польські відносини (позитивно або негативно) – 10%; що події мають значення, але не пояснено, у чому воно полягає, – 9%; що це були трагічні події – 7%; що з тих подій треба робити уроки – 7%; що це було в історії – 6%.

Коли йшлося про особисте значення тих подій для респондентів, то від 61% їх отримано відповідь, що вони не мають значення; 10% дали їм власну негативну оцінку; також 10% говорили про уроки, які потрібно винести з

того, що відбувалося; жаль із приводу загибелі людей висловили 8%; 7% заявили про потребу знати історію; 6% не дали відповіді.

Чи мають сьогодні ті події значення для всіх українців та України? На таке запитання 26% відповіли, що не мають, а 18% не дали відповіді. Натомість 14% говорили, що події певним чином вплинули на розвиток України, здебільшого негативно; 13% говорили про вплив на українсько-польські відносини; 12% сказали про значення подій без його конкретизації; 12% зосередилися на негативній оцінці сучасного становища в Україні; 7% говорили про їхнє значення як історичного факту; 4% заявили, що таке не повинно повторитися.

Як видно зі змісту описаних відповідей, в оцінці подій 1943–1944 рр. домінують незнання і нерозуміння. Найчастіше запитання залишалися без відповіді. У змістових відповідях конкурують політична і гуманістична оцінка. У політичній акценти роблено на історико-політичному значенні: боротьбі за територію, за Україну, традиційній ворожнечі українців і поляків, впливах третіх сторін, здебільшого радянсько-російської. Гуманістичний аспект проявився в шкодуванні через загибель людей, у потребі пам'ятати про них, виносити уроки з трагічних подій минулого, прагнути того, щоб вони не повторилися. Проявився також суто пізнавальний аспект: треба знати історію.

Слід відзначити ще одну характеристику масової свідомості, що відвертає громадську увагу від конкретної оцінки подій, про які йдеться. Частина респондентів у відповідях воліла говорити про своє теперішнє нелегке становище, відхиляючись від змісту поставленого запитання. Реакція на скрутні обставини життя виявилася важливішою за підтримання контексту розмови.

На цьому тлі чималою одностайністю вирізнялася відповідь на запитання про те, чи треба згадувати про ті події: переважна більшість (75%) опитаних із цим погодилася, а 22% заперечили таку потребу.

Відповіді про те, чому треба згадувати, розподілилися таким чином: щоб знати, пам'ятати про те, що було, – 26%; бо це історія – 25%; щоб таке більше не повторилося – 13%; бо загинули люди – 13%; щоб робити висновки – 11%; бо це було заради України – 4%. Ті, хто вважав, що не треба згадувати, дали такі пояснення: це було давно, уже минуло – 18%; треба жити мирно, не ворушити минулого – 9%.

Переважна більшість (64%) респондентів погодилася з тим, що треба просити вибачення за ті події, а 21% не погодився. Проте коли йшлося про конкретизацію змісту вибачень, то одностайності вже не було: 41% не дав відповіді на запитання про те, хто і в кого має просити вибачення; 28% говорили про взаємні вибачення українців і поляків; порівну – по 12% – заявило про вибачення українців перед поляками і поляків перед українцями; 5% наполягали на тому, що всі люди мають вибачатися одні перед одними або перед Богом.

Виразну захисну позицію щодо усвідомлення трагічності тих подій та ймовірної винуватості українців можна вбачати у відповідях на запитання про те, за що слід просити вибачення. Багато хто (42%) не зміг відповісти, і майже стільки само (39%) висловлювалося обережно, говорячи радше про неправильну поведінку, ніж про злочини. Респонденти визнавали провини своїх предків, але неохоче, намагаючись пом'якшити суть скоєного. І лише 19% говорили про вибачення за вбивства, жорстокість, насильство, геноцид.

Ще одне запитання стосувалося до адміністративно-територіальної ідентифікації респондентів. Їм пропонували визначитися, ким вони найбільше почуваються: мешканцем міста чи села або місцевості, жителем області, громадянином України. Отримані відповіді розподілилися в такий спосіб, що більшість (64%) назвала себе громадянами України, менше (30%) виявилось тих, хто проявив місцеву ідентичність, і найменше (5%) було носіїв регіональної ідентичності. Оскільки представників останньої групи було небагато, то надалі порівняння здійснювано між двома першими групами.

Виявлено різницю між тими, хто волів називати себе місцевими мешканцями, і тими, хто насамперед визначав себе як громадянина України. Перші більшою мірою говорили про значення уроків із тих подій для міста/села (тут і далі за критерієм χ^2 $p \leq ,02$), потребу робити висновки як підставу для того, щоб згадувати про ті події ($,044$), вибачення українців перед поляками ($,036$). Натомість другі наполягали на вині самих поляків ($,044$), особистому значенні знання історії ($,083$; з огляду на відносно невелику кількість значущих показників розглянуто й ті, де відмінності досягали лише рівня тенденції), вибаченні поляків перед українцями ($,061$).

Привертає увагу спрямованість очікуваних вибачень: носії локальної ідентичності виявляють більшу схильність до вибачень перед поляками, натомість особи з переважанням загальноукраїнської ідентичності радше очікують на вибачення з боку поляків.

Далі зроблено порівняння груп респондентів за різними соціально-демографічними характеристиками. Проявилася різниця в оцінках між корінними і некорінними мешканцями, хоча надійність цих даних невисока через малу кількість некорінних. Останні частіше говорили про значення тих подій як історії для міста/села ($,032$), брак їхнього значення для України ($,061$), потребу не ворухити минулого ($,03$). Натомість корінні мешканці охочіше погоджувалися з потребою згадувати про ті події ($,054$).

Несподівано мізерними виявилися вікові відмінності. Лише у двох групах по-різному оцінено значення трагічного протистояння для місцевого населення: особи середнього зрілого віку (45-59 років) активніше, ніж представники інших груп, заперечували таке значення, а носії ранньої зрілості (30-44 роки) займали протилежну позицію ($,071$).

Більш виразно проявилися статеві відмінності. Чоловіки дужче заперечували значення подій для місцевого населення ($,005$), тоді як жінки частіше не мали відповіді на це запитання ($,092$) або відзначали значення їхнього впливу на українсько-польські відносини ($,062$), висловлювали негативну оцінку подій, говорячи про значення особисте ($,062$) або для

України (,089), наполягали на тому, що така трагедія не повинна повторитися, як на підставі згадувати про неї (,054).

Наступний аспект порівняння було зроблено за ознакою обізнаності про оцінювані події. Зовсім не обізнані респонденти, на відміну від добре обізнаних, не мали відповіді на запитання про причини тих подій (,033) і їхнє місцеве значення (,094). Обізнані частіше за причину взаємного знищення вважали боротьбу за територію (,061) або негативні риси та дії поляків (,000), звинувачували поляків (,04), давали негативну оцінку тих подій у їхньому значенні для України (,015).

Отже, інтерес до тих подій та обізнаність про них пов'язані з активною проукраїнською позицією в даваних оцінках.

Для уточнення психологічної структури оцінок, які прозвучали у відповідях респондентів, було здійснено кластерний аналіз у просторі 53 оцінних ознак за методом найближчого сусіда.

Виділилися шість кластерів. Три з них утворилися на основі пунктів, які відображають невизначеність позицій респондентів щодо оцінюваних питань: події не мають значення особистого або для мешканців міста/села; немає відповіді про причини або про винуватців тих подій; немає відповіді на запитання про те, хто має вибачатися і за що слід вибачатися.

Зміст іще двох кластерів відтворює психологічну проблемність оцінювання важкого минулого. До одного кластера ввійшли відповіді на запитання про те, чи треба згадувати про ті трагічні події і чи треба просити за них вибачення. Другий кластер склала лише одна ознака – потреба вибачатися за неправильні дії (а не за вбивства) як спосіб послабити можливе почуття провини.

Усі решта ознак утворили один великий кластер.

З огляду на істотну змістову нечіткість отриманої кластерної структури оцінок було проведено ще одну кластеризацію їх після вилучення тих респондентів, які не дали відповідей на чотири та більше запитань

(залишилося 69 осіб), та пунктів анкети, що відображають брак відповідей на запитання (залишилося 45 ознак).

За результатами такого аналізу виділилися п'ять кластерів. У першому об'єдналися два показники – чи треба просити вибачення і якщо вибачатися, то за неправильні дії (а не за вбивства). Другий кластер склали обстоювання взаємних вибачень українців і поляків та відповідь «не має» на запитання про особисте значення тих подій. До третього кластера ввійшли відповіді про брак значення для мешканців села, селища або міста та для всієї України. Лише одна ознака утворила четвертий кластер – історичний характер тих подій як причина того, що про них треба згадувати. Решта ознак поєдналася в один п'ятий кластер.

Оскільки в просторі ознак вагоме місце посіли малозмістовні індикатори – ті, що відображають брак відповіді, відповідь про брак значення подій або про їхнє значення без пояснення його суті, то ці пункти було вилучено і виконано ще один етап кластерного аналізу в просторі 40 ознак. Утворилися чотири кластери. Перший із них був аналогічний кластерові з попереднього етапу: чи треба просити вибачення і якщо вибачатися, то за неправильні дії. Зміст другого кластера стосувався до таких підстав згадувати про ті події, як їхній історичний характер та потребу знати про них і пам'ятати. У третьому кластері поєдналися такі різноманітні ознаки, як боротьба за територію – причина ворожнечі, потреба взаємних вибачень українців і поляків, убивства – предмет вибачень. Четвертий кластер об'єднав решту ознак.

У результаті проведених процедур невизначеність і психологічна проблемність, що початково переважали в змісті кластерів, поступово конкретизувалися за трьома напрямками: прийняття або заперечення потреби вибачатися; зосередження на історичному характері подій; акцент на боротьбі за територію як головному змісті українсько-польських суперечностей тодішнього часу.

Узагальнення отриманих результатів показує, що в оцінках мешканцями Волині і Галичини провин і вибачень за українсько-польський конфлікт 1943–1944 років істотно переважають необізнаність і невизначеність позицій. Аналіз ознак, які мають більшу змістову вираженість, дає підстави описати найбільш типові позиції респондентів. За їхнім психологічним змістом ці позиції можна назвати уникливо-захисною, компромісно-захисною, заперечно-захисною, гуманістично-співчутливою, політично-звинувачувальною, самозвинувачувальною.

Домінує захисна позиція, насамперед в *уникливо-захисному* варіанті, у якому найвиразніше проявляється небажання дізнаватися про болісне й непривабливе минуле. Якщо інформація про трагічні події тим чи тим чином доходить до респондентів, то частина їх ухиляється від некомфортних роздумів. Визнаючи провини своїх, застосовують для їхньої оцінки відносно «м'яку» термінологію. Частина респондентів говорить про складнощі людської природи або обставини того часу. Звинувачують владу або «політику» як абстрактну підступну силу. Окремі особи наполягають на тотальній провині всіх перед усіма або перед Богом.

Компромісно-захисна позиція полягає в зосередженні уваги на об'єктивно-історичному змісті подій та їхніх дотеперішніх наслідків з одночасним абстрагуванням від їхньої трагічності, визнанні обопільних провин українців і поляків та потреби взаємних вибачень, пропозиціях жити мирно, «не ворушити» минулого.

Свідченням *заперечно-захисної* позиції є намагання знецінити значення тих тяжких подій через заперечення їхньої важливості в минулому та актуальності в теперішньому. Зручним і поширеним варіантом захисних пояснень стають посилення на провокації третьої сторони.

За ознаки *гуманістично-співчутливої* позиції можна вважати підкреслення трагічного характеру подій, висловлення жалю за загиблими людьми, наголошування на важливості пам'ятати про них, увиразнення

потреби робити правильні висновки з минулого, наполягання на тому, щоб такі трагічні події більше не повторилися.

Політично-звинувачувальну позицію втілено в негативних оцінках поляків, односторонніх звинуваченнях на їхню адресу, безапеляційному виправданні українців, використанні патріотичної риторики.

Порівняно незначними є прояви *самозвинувачувальних* тенденцій, коли йшлося про більшу провину українців та потребу просити вибачення в поляків.

Отже, рівень усвідомлення мешканцями Волині і Галичини змісту і ступеня провини учасників/сторін українсько-польського конфлікту 1943–1944 рр. є помірно невисоким. Більшості їх бракує мотивації до пізнання причин і наслідків тих подій. Властивий частині респондентів інтерес до них звичайно корелює з проукраїнськими поставами, а відтак і зумовленими ними упередженнями.

Позаяк мешканці решти українських регіонів набагато слабше заангажовані у відповідну проблематику, то загалом можна стверджувати, що в масовій свідомості українців наразі немає соціально-психологічних передумов для посідання виваженої, асертивної позиції в оцінках трагічних подій 1943–1944 рр.

РОЗДІЛ 5. ПРОВИНИ, ЗВИНУВАЧЕННЯ І ВИБАЧЕННЯ ЗА ВІЙНУ НА ДОНБАСІ

5.1. Ціннісний контекст пошуку українцями винуватців тривання війни на Донбасі

Напружені очікування більшістю громадян на закінчення війни на Донбасі становлять важливу психоемоційну характеристику загального стану масової свідомості в Україні. Умови, способи й терміни досягнення миру є предметом публічних дискусій, програмних засад і передвиборних гасел, політичних спекуляцій і маніпуляцій.

Воєнні події неминуче підживлюють звинувачувальний контекст громадсько-політичного життя. Згідно з давніми психологічними поясненнями в його основі лежить базальне почуття провини, яке під впливом соціалізаційних чинників дитинства і ціннісного самовизначення в дорослому житті часто-густо трансформується у звинувачувальні постави щодо інших осіб, груп, суспільних інституцій тощо.

Тлумачення психологічного змісту провини (почуття провини) і звинувачення мають багату традицію. І. Белик виділяє: онтологічну провину як незадоволення із себе та навколишньої дійсності, конфлікт бажаного і дійсного; почуття провини (провину-рису) як емоційної постави, що формується в процесі соціалізації та пов'язаної з відповідальністю за порушення особистісних моральних засад; емоцію провини (провину-стан) як реакцію на конкретну поведінку, яка суперечить цим засадам [Белик, 2006].

Можна гадати, що вплив онтологічної провини на повсякденне життя людей та їхні стосунки є постійним, проте він важко або й зовсім не піддається особистісній чи колективній рефлексії. Натомість почуття та емоції, які збурує спрямування провини на того чи того суб'єкта, виявляються доволі очевидними та легше стають предметом обговорення й осмислення.

Визначаючи емоції як переживання характеристик потоку інформації, К. Lidin зазначає, що емоціям групи «сумління та почуття провини» відповідає «ламінальний» потік, якого характеризують упорядкованість і гармонія [Lidin, 2021]. Можливо, такі привабливі характеристики можуть проявитися за якогось оптимального рівня переживання провини, проте, як зазначає І. Белик, особи з неадекватним переживанням провини – вищим або нижчим за оптимальні значення – є схильними, зокрема, до непрямой агресії, дратівливості, ворожості [Белик, 2006], а це може різною мірою спричиняти міжособові та міжгрупові звинувачення, зокрема й у ціннісних сферах життєдіяльності.

Без сумніву, абсолютній більшості людей комфортніше почуватися невинуватими, а в разі потреби звертати провину на когось, а не на себе. Н. Xu et al. розглянули конструкцію невинуватості на міжособовому та міжгруповому рівні. Міжособова провинна є просоціальною та інтроспективною. Колективна провинна – це замісне прийняття переступів групи. Проте якщо терпіти провину стає надто боляче або шкідливо, люди намагаються не почуватися винними. Обирана ними власна невинуватість – це відмова від важкого психічного розладу випереджувальної провини. Така безневинність вимагає великих зусиль для захисту та виправдання. Вона може бути руйнівною, коли, наприклад, під час масштабних конфліктів звичайні «безневинні» люди схильні ставати нещадними [Xu, Vegue, & Shankland, 2011].

Нешадність істотно посилюється, коли в її основі лежить ціннісна ідентифікація з референтною групою, яка протистоїть групі-недругові. N. Hollander інтерпретує травму в умовах тривалого середовища насильства та війни як ідеологію, що виключає можливості для миротворення. Психологічний досвід двох ворогуючих народів поглинає особливості історії, ідентичності великих груп, ідеологічну гегемонію та владну ієрархію, і все це формує складні системні асиметрії, що перешкоджають можливостям справедливого примирення [Hollander, 2016]. Подібним чином у дослідженні

J. Dresler-Hawke & H. Liu сором негативно корелює з показниками національної ідентичності та колективної самооцінки. Саме ці останні, а не колективний сором є рушійною силою всієї моделі взаємозв'язків між змінними – історичним становищем національної ідентичності, колективною самооцінкою та колективною ганьбою [Dresler-Hawke, Liu, 2006]. K. Sharvit et al. підкреслюють важливість уникання колективної провини на основі ідентифікації з групою та консервативної ідеологічної спрямованості. Проте колективна провина може посилюватися в разі виснаження психічних ресурсів когнітивним навантаженням [Sharvit et al., 2015].

M. Wohl et al. показують важливу роль, яку виконує категоризація членів групи, коли настає відповідальність за заподіяння шкоди іншій групі. Може йтися як про прийняття колективної провини, так і про покладання її на членів інших соціальних груп, які, на думку суб'єктів категоризації, завдали шкоди їхній групі [Wohl, Branscombe, & Klar, 2006]. Отже, ідентифікація зі своєю групою може ставати підставою для переживання почуття (колективної) провини або сорому за її дії. Як зазначають N. Solak et al., у контексті міжгрупових конфліктів вияв членами автгрупи незадоволення щодо інгрупи посилює почуття колективної провини в тих членів інгрупи, які й раніше розглядали міжгрупову ситуацію як нелегітимну [Solak et al., 2017]. Про складні зв'язки між почуттям групової гідності і колективної провини пишуть N. Schori-Eyal et al. Посилення почуття гідності приводить до сильнішого почуття провини лише в тих членів групи, які пишуться зі своєї групи і вважають її за вищу від інших [Schori-Eyal et al., 2015].

У просторі вивчення ціннісних ідентифікацій і колективних провин однієї з найпопулярніших соціально-психологічних тем є аналіз національної ідентичності. Наприклад, V. Vonnot et al. показали, що студенти французького походження (на відміну від алжирського) підтримують норму заборони на каяття за війну та колишню колонізацію Алжиру і виявляють дуже низький рівень колективної провини та емоцій морального обурення.

Особливо це характерно для студентів із правою політичною орієнтацією та національною ідентифікацією у формі прославляння своєї країни [Bonnot et al., 2016].

К. Hamer et al. зазначають, що звичайно національна ідентифікація негативно пов'язана з міжгруповим прощенням. Вони дослідили два способи, за якими національна ідентифікація співвідноситься з примиренням: загальне почуття належності та відкритість до інших (наприклад, ідентифікація з усім людством) позитивно зумовлюють міжгрупове прощення; більш конкретне почуття особливостей та переваг інгрупи (колективний нарцисизм та інші захисні форми ідентифікації) негативно впливають на готовність прощати. Отримані результати підтвердили двоїстий і неоднозначний характер такого зв'язку: сліпий патріотизм (на основі колективного нарцисизму) відігравав лише незначну роль у взаємозв'язку між національною ідентифікацією і міжгруповим прощенням, а конструктивний патріотизм (що ґрунтується на ідентифікації з людством) не був пов'язаний із міжгруповим прощенням [Hamer, Penczek, & Bilewicz, 2018].

Відносно невелику традицію має психологічне вивчення колективної провини та способів запобігання або зараджування йому в Україні. Л. Найдьонова підкреслює таку властивість українського менталітету, як психологію жертви. Суспільство інфіковане соціальними страхами, політичним нігілізмом та браком довіри до влади. В основі цих рис лежать глибоко заховані негативні емоції та почуття. Найбільш патогенні серед них – ірраціональні фонові, до яких належить і почуття провини [Найдьонова, 2012, с. 161].

Війна на Донбасі посилила соціально-психологічний інтерес науковців до ціннісного контексту суспільного розвитку. С. Гарькавець і Л. Волченко пишуть про психологічну роль жертв і втрат, яких зазнають конфліктуючі сторони в непримиренному протистоянні. Підвищена віктимність мешканців Донбасу стала однією з причин того, що політичний конфлікт переріс у збройний: якщо «ми жертви», то можемо робити все що завгодно, а головне,

не нести відповідальності за скоєні аморальні та протиправні дії. «Жертви» з обох боків демонструють власну жертовність, прагнуть закріпити й посилити відчуття того, що їхня війна справедлива, а отже, вони можуть дозволити собі більше, ніж співчуття. Натомість можливість розв'язання збройного конфлікту має ґрунтуватися на конструктивному ставленні одних до одних із метою примирення та прощення [Гарькавець, Волченко, 2018].

На жаль, на масовому рівні (не лише на ньому, але тут ідеться саме про масовий) ми є далекими від порозуміння. З одного боку, в українських медіа та соціальних мережах мають поширення донбасофобські тексти, що стигматизують регіон і його мешканців, перекладають на них однозначну відповідальність за те, що відбувається. Для масової свідомості стає прийнятною ідея колективної відповідальності населення Донбасу [Масова свідомість..., 2018, с. 22]. Із другого боку, чимала частина мешканців регіону, особливо на його окупованій території, безапеляційно покладає вину за людські та матеріальні втрати на українську армію та добровольчі батальйони. У декого з них це навіть призвело до кардинальної зміни політичних поглядів та відмови від української ідентичності [Чи потрібні..., 2020].

Зрозуміло, що в таких масштабних бойових діях, які мали і досі мають місце на Донбасі, годі сподіватися на цілковито гармонійну поведінку принаймні однієї зі сторін. Завжди знайдуться факти, які спонукають звинувачувати противника. А коли навіть фактів немає, то досить самого суб'єктивного бажання погано думати про ворогів, аби бути переконаним у їхній винуватості. Говорячи про неприглядні події історичного минулого українців, В. Бабка застерігає, що не треба боятися чи соромитися кривавих сторінок власної історії, а визнавати й спокутувати їх. Така позиція – це своєрідний тест на європридатність [Бабка, 2015]. Очевидно, що й війна на Донбасі – наше ще не минуле, а теперішнє – має підлягати максимально об'єктивній, а водночас емоційно виваженій оцінці. Без такої оцінки шлях до примирення буде набагато довшим.

Мета дослідження полягає у виявленні ціннісних параметрів пошуку українцями винуватців тривання війни на Донбасі на основі аналізу результатів психосемантичного опитування 1199 громадян України в межах моніторингу масової політичної свідомості.

У питальнику, який містив 52 вислови з приводу різних аспектів громадсько-політичного та особистого життя респондентів, було також запитання про ймовірних винуватців того, що не вдається припинити війну на Донбасі. Перелік винуватців було складено за результатами попередніх досліджень. Респондентам пропонувано вибрати від одного до трьох пунктів із дев'яти, за потреби дописати свій власний варіант або вибрати опцію «важко відповісти».

Розподіл отриманих оцінок набув такого вигляду (наведено в порядку спадання): «російська влада на чолі з Путіним» (цей варіант позначили 67,3% опитаних); «українські олігархи» (33,6%); «попередня українська влада на чолі з Порошенком» (32,7%); «мешканці Донбасу» (23,8%); «теперішня Росія та її громадяни» (21,4%); «США, Європа, НАТО» (19%); «українська влада на чолі із Зеленським» (17,8%); «важко відповісти» (8,6%); «усі громадяни України» (5,1%); «мешканці Західної України» (2,1%); «інші» (з пропозицією написати, хто саме; позаяк цей варіант обрали лише 16 осіб, або 1,3%, а названі респондентами суб'єкти провини були дуже неоднорідні, то цей пункт у дальшому аналізі не враховано).

У просторі перелічених ознак було проведено факторний аналіз, за результатами якого виділилися п'ять факторів із загальною дисперсією 65,5%.

У *першому* факторі (вклад у дисперсію 17,8%) поєдналися «звинувачення на адресу влади» – української на чолі із Зеленським (.805) і Порошенком (.749) та російської – на чолі з Путіним (-.327). (Далі для полегшення сприймання тексту оперуватимемо лише прізвищами лідерів без щоразового підкреслювання, що йдеться про всю очолювану ними владу).

Щоб визначити психоідеологічні особливості представників різних груп респондентів – тих, які активніше звинувачували Зеленського, Порошенка або Путіна, ми здійснили попарне порівняння оцінок 52 висловів, що їх дали респонденти із цих трьох груп.

Першу порівнювану пару склали респонденти, які приписували провину за тривання війни Зеленському або Порошенку. Для цього вибірку було поділено на чотири частини: тих, хто звинувачував Порошенка, але не звинувачував Зеленського (таких виявилось 247); тих, хто звинувачував Зеленського, але не звинувачував Порошенка (69); тих, хто звинувачував їх обох (145); тих, хто їх обох не звинувачував (738).

За критерієм Манна-Вітні порівняно оцінки висловів, що їх дали представники перших двох груп – звинувачів Зеленського і Порошенка. Значущі відмінності (в діапазоні $p \leq 0.000 \div 0.044$) зафіксовано в 15 випадках із 52. (Для виразнішого унаочнення відмінностей далі їх наведено у вигляді середніх оцінок по кожній групі). Найбільшу різницю зафіксовано за такими висловами (табл. 1).

Таблиця 1

Вислови, що отримали найбільш відмінні оцінки в групах респондентів, які звинувачують владу на чолі із Зеленським або Порошенком

№№ пор.	Вислови	Середній бал у групі тих, хто звинувачує		Значу- щість відмін- ностей ($p \leq$)
		Зелен- ського	Поро- шенка	
9.	Мирні ініціативи президента Зеленського – надійна основа для припинення війни на Донбасі, збереження територіальної цілісності держави	1.62	2.18	0.000
10.	Відтоді, як президентом став Володимир Зеленський, почала відновлюватися довіра народу до влади	1.46	1.91	0.000
11.	Зеленський виявився нічим не кращим за Порошенка, тому що скоріше він пішов би у відставку, то було б краще	2.39	1.89	0.000
12.	Українсько-російську двомовність треба закріпити в Конституції	1.67	2.11	0.000
13.	Позбутися комуністичного минулого – неодмінна умова прогресу нашого суспільства, слід продовжувати декомунізацію України	2.48	2.08	0.000

За змістовими характеристиками отримані оцінки виразно діляться на дві групи. Перші стосуються до діяльності обох президентів і показують очікувану прихильність звинувачів Порошенка до Зеленського, як і навпаки. Другі розкривають ставлення респондентів до українсько-російсько-радянської проблематики: ті, хто звинувачує Зеленського, мають більш проукраїнські погляди порівняно з противниками Порошенка.

Другий аспект аналізу становило порівняння даних звинувачів Зеленського і Путіна. Тут теж виділено чотири групи: тих, хто звинувачував Зеленського, але не звинувачував Путіна (120 респондентів); тих, хто звинувачував Путіна, але не звинувачував Зеленського (713); тих, хто звинувачував їх обох (94); тих, хто їх обох не звинувачував (272). Значущі відмінності між двома першими групами проявилися в 39 випадках ($p \leq 0.000 \div 0.041$). Найбільше відрізняються оцінки за такими показниками (табл. 2).

Таблиця 2

Вислови, що отримали найбільш відмінні оцінки в групах респондентів, які звинувачують владу на чолі із Зеленським або Путіним

№№ пор.	Вислови	Середній бал у групі тих, хто звинувачує		Значу- щість відмін- ностей ($p \leq$)
		Зелен- ського	Путіна	
1.	У незалежній Україні і державною, й офіційною може бути тільки одна мова – українська	1.96	2.5	0.000
2.	Українсько-російську двомовність треба закріпити в Конституції	2.28	1.65	0.000
3.	Україна – європейська держава і має прямувати в Європу	2.02	2.65	0.000
4.	Європейський Союз – красивий міраж, до якого нам не дійти ніколи	2.36	1.84	0.000
5.	Позбутися комуністичного минулого – неодмінна умова прогресу нашого суспільства, слід продовжувати декомунізацію України	1.87	2.42	0.000
6.	Надходження західноєвропейських та американських інвестицій є неодмінною умовою успішного виходу України з кризи	1.72	2.29	0.000
7.	Якби в Україну прийшов російський капітал, ожила б економіка, люди мали б роботу й зарплату – як у Росії	2.07	1.4	0.000
8.	На Донбасі Україна веде народну війну проти окупантів	1.82	2.42	0.000
9.	Незважаючи ні на що, події в Україні загалом	1.45	2.17	0.000

	розвиваються в правильному напрямі			
10.	Рівень мого власного добробуту залежить насамперед від мене, а не від соціально-економічної та політичної ситуації в державі*	3.28	2.72	0.000

Примітка: * – вислів оцінювано за 5-бальною шкалою

Більшість показаних тут відмінностей є очевидною і стосується до конкуренції українських і російсько-радянських цінностей, політичних орієнтацій України на Росію або на західний світ, перспектив розвитку нашої країни: противники Зеленського є більш проросійськими (на відміну від вищеописаного порівняння їх із противниками Порошенка), противники Путіна – проукраїнськими.

Противники Путіна позитивніше оцінюють діяльність Зеленського, ніж противники самого Зеленського. Натомість вислів, який має критичний зміст щодо обох українських президентів – Зеленського і Порошенка, активніше підтримують ті, хто звинувачує Зеленського, а не Путіна. Тобто оцінки Зеленського і Порошенка в протиставленні їх Путіну зближуються.

Водночас противники Зеленського виявляють більш самостійну економічну позицію, ніж ті, хто воліє звинувачувати Путіна. Можна гадати, що така різниця радше характеризує особливості економічно пасивного електорату Зеленського.

Розподіл звинувачів Порошенка і Путіна серед опитаних виявився таким: 177 осіб звинувачували Порошенка, але не Путіна; 592 – звинувачували Путіна, але не Порошенка; 215 – звинувачували їх обох; 215 – їх обох не звинувачували. Значущі відмінності в оцінках противників Порошенка і Путіна спостережено в 45 випадках ($p \leq 0.000 \div 0.038$). Вислови, оцінки яких мають найбільшу різницю, наведено в табл. 3.

Таблиця 3

Вислови, що отримали найбільш відмінні оцінки в групах респондентів, які звинувачують владу на чолі з Порошенком або Путіним

№№ пор.	Вислови	Середній бал у групі тих, хто звинувачує	Значущість відмін-
---------	---------	--	--------------------

		Поро- шенка	Путіна	ностей (p ≤)
7.	У незалежній Україні і державною, й офіційною може бути тільки одна мова – українська	1.87	2.59	0.000
8.	Українсько-російську двомовність треба закріпити в Конституції	2.37	1.55	0.000
9.	Україна – європейська держава і має прямувати в Європу	1.9	2.69	0.000
10.	Позбутися комуністичного минулого – неодмінна умова прогресу нашого суспільства, слід продовжувати декомунізацію України	1.81	2.5	0.000
11.	Необхідно якнайшвидше провести референдум і відновити союз братніх радянських народів	1.85	1.29	0.000
12.	Найнебезпечнішим ворогом народу України, його державності та демократії є націоналізм	2.4	1.69	0.000
13.	Європейський Союз – красивий міраж, до якого нам не дійти ніколи	2.36	1.79	0.000
14.	Надходження західноєвропейських та американських інвестицій є неодмінною умовою успішного виходу України з кризи	1.75	2.31	0.000
15.	Якби в Україну прийшов російський капітал, ожила б економіка, люди мали б роботу й зарплату – як у Росії	2.06	1.37	0.000
16.	На Донбасі Україна веде народну війну проти окупантів	1.71	2.45	0.000
17.	Нікому не потрібну війну на Донбасі розв'язала порошенківська влада	2.4	1.79	0.000
18.	Незважаючи ні на що, події в Україні загалом розвиваються в правильному напрямі	1.5	2.16	0.000
19.	Цивілізоване запровадження ринку землі створить передумови для процвітання українського села	1.72	2.3	0.000

На підставі цих даних можна зробити висновок, що в ставленні респондентів до Путіна тут в основному відтворено такі самі постави, що й у попередньому зіставленні оцінок провини Путіна і Зеленського. Звинувачі Путіна, які водночас не наділяють провиною Порошенка, виразно орієнтуються на українські цінності – дещо більшою мірою, ніж респонденти, які звинувачували Путіна порівняно з оцінками Зеленського.

Можна, отже, стверджувати, що звинувачення двох головних на сьогоднішній день українських політичних опонентів виявляються полярними щодо звинувачень російської влади, тобто на оцінки політичного змісту істотно впливає не лише наявність суперечностей між обома «внутрішньоукраїнськими» суб'єктами (а відтак і полярне сприймання їхніх

провин), а й подібне ставлення до них як до «своїх» на відміну від «чужих» (що пом'якшує звинувачувальний характер відповідних оцінок).

У другому факторі (14,5%) також мають місце звинувачення на адресу російської влади на чолі з Путіним (,687) на одному полюсі, але на другому їхньою альтернативою стала відмова від відповіді («важко сказати»; -,885). Можна гадати, що зміст фактору відображає «готовність звинувачувати Путіна та інших російських можновладців або приховуване небажання їх звинувачувати».

Відповідно до цих оцінок утворилися такі групи: Путіна звинувачували 797 осіб; відмовилися від відповіді 93 респонденти; 10 осіб одночасно звинувачували Путіна і відмовилися від відповіді; 299 опитаних дали інші варіанти відповіді. Значущі відмінності між противниками Путіна і тими, хто не відповів, мали місце в 21 випадку ($p \leq 0.000 \div 0.046$). Найбільш по-різному оцінені вислови містить табл. 4.

Таблиця 4

Вислови, що отримали найбільш відмінні оцінки в групах респондентів, які не дали відповіді про звинувачення або звинувачують владу на чолі з Путіним

№№ пор.	Вислови	Середній бал у групі тих, хто		Значущість відмінностей ($p \leq$)
		не дав відповіді	звинувачує Путіна	
6.	У незалежній Україні і державною, й офіційною може бути тільки одна мова – українська	2.12	2.48	0.000
7.	Українсько-російську двомовність треба закріпити в Конституції	2	1.66	0.000
8.	Необхідно якнайшвидше провести референдум і відновити союз братніх радянських народів	1.72	1.37	0.000
9.	Найнебезпечнішим ворогом народу України, його державності та демократії є націоналізм	2.17	1.78	0.000
10.	Якби в Україну прийшов російський капітал, ожила б економіка, люди мали б роботу й зарплату – як у Росії	1.86	1.41	0.000
11.	Незважаючи ні на що, події в Україні загалом розвиваються в правильному напрямі	1.86	2.15	0.000

Отже, найхарактернішою рисою респондентів, які уникли відвертої відповіді на поставлене запитання щодо провини тих чи тих суб'єктів, виявилася їхня прихильність до проросійських висловів. Можна гадати, що в громадсько-політичному контексті за униканням конкретних звинувачень із приводу війни на Донбасі здебільшого криється проросійська позиція «відмовників». Перелік причин такої поведінки може містити страх перед можливими комунікативними, правовими, моральними наслідками розкриття своїх поглядів, нездатність або небажання протистояти панівному в суспільстві дискурсу звинувачення Росії, брак аргументів на обстоювання такої позиції.

Третій фактор (11,7%) виявився пов'язаним із ціннісно-ідеологічним змістом: на його протилежних полюсах опинилися звинувачення в бік США, Європи, НАТО (-,883) і мешканців Донбасу (,515). Очевидно, Захід і Донбас набули тут статусу політико-ідеологічних опонентів та носіїв принципово відмінних – «західно-демократичних і російсько-радянських цінностей».

Звинувачення в бік мешканців Донбасу висловили 268 респондентів; на адресу США, Європи та НАТО – 211; звинуватили тих і тих – 17 осіб; не звинувачували ні тих, ні тих – 703 особи. Значущі відмінності в оцінках перших двох груп проявилися в 40 випадках ($p \leq 0.000 \div 0.029$). Найбільш відповідні вислови та їхні оцінки відображено в табл. 5.

Таблиця 5

Вислови, що отримали найбільш відмінні оцінки в групах респондентів, які звинувачують мешканців Донбасу або США, Європу, НАТО

№№ пор.	Вислови	Середній бал у групі тих, хто звинувачує		Значущість відмінностей ($p \leq$)
		мешканців Донбасу	США, Європу, НАТО	
6.	У незалежній Україні і державною, й офіційною може бути тільки одна мова – українська	2.61	1.92	0.000
7.	Українсько-російську двомовність треба закріпити в Конституції	1.52	2.21	0.000
8.	Україна – європейська держава і має прямувати в Європу	2.69	1.99	0.000
9.	Якби в Україну прийшов російський капітал, ожила	1.33	1.94	0.000

	б економіка, люди мали б роботу й зарплату – як у Росії			
10.	Позбутися комуністичного минулого – неодмінна умова прогресу нашого суспільства, слід продовжувати декомунізацію України	2.47	1.97	0.000
11.	Найнебезпечнішим ворогом народу України, його державності та демократії є націоналізм	1.75	2.24	0.000
12.	Незважаючи ні на що, події в Україні загалом розвиваються в правильному напрямі	2.26	1.78	0.000
13.	На Донбасі Україна веде народну війну проти окупантів	2.42	1.93	0.000
14.	Одне з найголовніших завдань влади – стимулювати людей до володіння приватною власністю, ефективно її захищати	2.42	1.93	0.000
15.	Глибокі реформи в економіці, державному управлінні та інших сферах суспільного життя – це те, чого найбільше чекає і на що сподівається народ	2.74	2.22	0.000

Отримані оцінки показують домінування проукраїнського змісту у звинуваченнях мешканців Донбасу та проросійського – у звинуваченнях політичного Заходу. Аналогічна різниця проявилася в економічних поставах респондентів: звинувачі Донбасу показали сильнішу прихильність до економічних реформ, ніж їхні опоненти.

Четвертий фактор (10,9%) відображає суперечність між «звинуваченнями громадянами самих себе і звинуваченнями олігархів» – у вигляді альтернатив «усі громадяни України» (,601) і «Росія та її громадяни» (,545) на одному полюсі та «українські олігархи» (-,653) – на другому. Тут вочевидь спрацьовує «класовий» поділ на безневинних простих людей і винуватців-олігархів. При цьому ставлення до пересічних росіян почасти корелює зі звинуваченнями російської влади, а почасти – зі сприйманням їх як подібних до себе, «своїх».

У просторі відповідних ознак ми розглянули два відношення – між звинуваченнями громадян України та українських олігархів і між звинуваченнями на адресу українських і російських громадян.

Вибираючи між громадянами України та олігархами, 50 опитаних звинуватили самих громадян; 392 визнали за винних олігархів; 11 осіб вибрали обидва варіанти оцінки; 746 – не звинуватили ні громадян, ні

олігархів. Значущими виявилися відмінності в оцінках 16 висловів ($p \leq 0,000 \div 0,048$). Найбільш характерними стали такі оцінки (табл. 6).

Таблиця 6

Вислови, що отримали найбільш відмінні оцінки в групах респондентів, які звинувачують громадян України або українських олігархів

№№ пор.	Вислови	Середній бал у групі тих, хто звинувачує		Значущість відмінностей ($p \leq$)
		громадян України	українських олігархів	
1.	Глибокі реформи в економіці, державному управлінні та інших сферах суспільного життя – це те, чого найбільше чекає і на що сподівається народ	2.04	2.59	0.000
2.	Якщо в нашій країні утвердиться сильна й рішуча влада, яка наведе порядок нехай і ціною обмеження демократії, я її цілком підтримаю	1.92	2.33	0.000

Отже, ті, хто звинувачує олігархів, хочуть економічних реформ і наведення порядку. У їхній свідомості доволі несуперечливо поєднуються два насправді розбіжні шляхи подолання влади олігархату: більш принциповий та ефективний шлях реформування і більш очевидний та позірно слухний шлях приборкування багатіїв-визискувачів.

Інакшими виявилися співвідношення між звинуваченнями на адресу українських і російських громадян. Самих себе як громадян України звинуватили 50 респондентів; Росію та її громадян – 246; одних і других – 11; нікого з них – 892 особи. У 20 випадках відмінності в оцінках висловів респондентами з перших двох груп виявилися значущими ($p \leq 0,000 \div 0,05$). Найвиразнішими ці відмінності були щодо таких висловів (табл. 7).

Таблиця 7

Вислови, що отримали найбільш відмінні оцінки в групах респондентів, які звинувачують громадян України або Росію та її громадян

№№ пор.	Вислови	Середній бал у групі тих, хто звинувачує		Значущість відмінностей ($p \leq$)
		громадян України	Росію та її	

			громадян	
1.	Українсько-російську двомовність треба закріпити в Конституції	2.1	1.49	0.000
2.	Вивести країну з кризи здатні українські патріоти. Відродження національної самосвідомості дасть Україні змогу стати могутньою державою	2.18	2.57	0.001
3.	Якби в Україну прийшов російський капітал, ожила б економіка, люди мали б роботу й зарплату – як у Росії	1.94	1.41	0.000
4.	На Донбасі Україна веде народну війну проти окупантів	2.08	2.51	0.000
5.	Краще маленька ганьба, ніж велика війна	2.36	1.94	
6.	Глибокі реформи в економіці, державному управлінні та інших сферах суспільного життя – це те, чого найбільше чекає і на що сподівається народ	2.08	2.62	0.000

За цими показниками можемо спостерігати відношення, подібні до тих, що їх описано в більшості попередніх порівнянь: тим, хто звинувачує російських громадян, притаманні виразніші проукраїнські та, почасти, реформаторські погляди; а тим, хто звинувачує громадян України, – проросійські. До останніх додалася ще одна характеристика – капітулянтські настрої.

У *п'ятому* факторі (10,6%) увиразнилися внутрішньоукраїнські основи звинувачень: оцінки мешканців Західної України (,851) і всіх громадян України (-,363) відображають суперечність «загальноукраїнських і західноукраїнських постав».

Вину за тривання війни поклали на всіх громадян України 59 респондентів; на мешканців Західної України – 23; на одних і других – дві особи; нікого з них не звинуватили 1115 респондентів. Оцінки висловів респондентами двох перших груп виявилися значущі відмінними в 25 випадках ($p \leq 0,000 \div 0,049$). Найбільш показові наведено в табл 8.

Таблиця 8

Вислови, що отримали найбільш відмінні оцінки в групах респондентів, які звинувачують громадян України або мешканців Західної України

№№ пор.	Вислови	Середній бал у групі тих, хто звинувачує	Значущість відмін-
---------	---------	--	--------------------

		громадян України	мешканців Західної України	ностей (p ≤)
1.	У незалежній Україні і державною, й офіційною може бути тільки одна мова – українська	2.42	1.65	0.000
2.	Україна – європейська держава і має прямувати в Європу	2.47	1.74	0.000
3.	Європейський Союз – красивий міраж, до якого нам не дійти ніколи	1.85	2.48	0.002
4.	Позбутися комуністичного минулого – неодмінна умова прогресу нашого суспільства, слід продовжувати декомунізацію України	2.36	1.57	0.000
5.	Вивести країну з кризи здатні українські патріоти. Відродження національної самосвідомості дасть Україні змогу стати могутньою державою	2.24	1.48	0.000
6.	Найнебезпечнішим ворогом народу України, його державності та демократії є націоналізм	1.78	2.65	0.000
7.	Нікому не потрібну війну на Донбасі розв'язала порошенківська влада	2.03	2.65	0.001
8.	Якщо в нашій країні утвердиться сильна й рішуча влада, яка наведе порядок нехай і ціною обмеження демократії, я її цілком підтримаю	1.88	2.57	0.000

І знову бачимо домінування українсько-російсько-радянського дискурсу: звинувачі мешканців Західної України очікувано тяжіють до проросійського та пов'язаного з ним антидемократичного світогляду.

Зіставлення цих даних із показниками третього фактору повертає увагу різним змістом протиставлення «своїх» і «чужих». З одного боку, провини мешканців Донбасу з приводу війни зазначило набагато більше респондентів, ніж провини мешканців Західної України. А з другого боку, провини мешканців Донбасу протиставлено провинам «не своїх» західних країн, натомість провинам західняків опонують провини більшості українських громадян.

Висновки. Визначення винуватців тривання війни на Донбасі істотно ґрунтується на ціннісних уподобаннях респондентів у громадсько-політичній сфері.

За безумовно головного винуватця українські громадяни визнають російську владу на чолі з Путіним. Цим звинуваченням психологічно

протистоять звинувачення на адресу української влади – як попередньої на чолі з Порошенком, так і теперішньої на чолі із Зеленським.

Більш проукраїнські респонденти (порівняно з менш проукраїнськими) активніше звинувачують Путіна, ніж Порошенка або Зеленського, звинувачують Зеленського сильніше за Порошенка, звинувачують Росію та її громадян, мешканців Донбасу, загалом громадян України порівняно з мешканцями Західної України.

Менш принциповим, але теж значущим виявилось ставлення до ринкових економічних реформ. Їхні прихильники дужче звинувачують Путіна, ніж Порошенка, Зеленського – ніж Путіна, олігархів, Росію та її громадян, мешканців Донбасу.

В оцінці російських громадян проявилися два аспекти. З одного боку, їх звинувачують, ототожнюючи з російською владою та Росією як державою, а з другого – із ними єднаються в спільному протиставленні олігархам.

За уникливими відповідями з приводу винуватців імовірніше криються проросійські постави.

Проявилася невисока схильність громадян до політичних самозвинувачень.

Спостережено тенденцію об'єднувати невинних або менш винних «своїх», протиставляючи їх більш винним «чужим»: Зеленського і Порошенка – Путіну, мешканців Донбасу – США, Європі та НАТО, громадян усієї України – мешканцям Західної України.

Виразна наявність у просторі звинувачень не лише ціннісного, а й суто емоційного контексту закладає потенційні можливості для політико-ідеологічних та ситуативних маніпуляцій відповідними настроями.

5.2. Психологічні моделі покладання провини в соціально-політичному самовизначенні мешканців Донбасу

Актуальність проведеного дослідження зумовлено численними й виразними проблемами соціально-політичного самовизначення мешканців

Донбасу в умовах відкритого воєнного конфлікту. Цей конфлікт принципово порушив основні ментально-ідентифікаційні моделі, згідно з якими формувалася масова свідомість у регіоні. Нові реалії – несподівано жорстокі й драматичні – поставили перед громадянами потребу пояснити, витлумачити, усвідомити поточні події та спричинені ними зміни усталеного способу життя, актуалізувати притаманні їм способи психологічного захисту, виробити адекватні засоби протистояння індивідуальній і колективній травмі та ефективні зразки зараджувальної поведінки.

Розгляд відповідної проблематики має солідну соціально-психологічну традицію, яка істотно побільшала під впливом суспільних конфліктів останніх років. Терористичний акт 11 вересня 2001 р. в Нью-Йорку спонукав групу американських дослідників вивчити вплив осмислення негативних життєвих подій на переконання людей у безпеці, передбачуваності та контролі, а також на полегшення емоційної адаптації. Вони встановили, що пошук сенсу тодішньої трагедії в багатьох випадках не був успішним, більшість опитаних повідомила про цілковиту нездатність знайти його. Водночас ті, хто намагався знайти сенс подій відразу після нападів, були більш схильними повідомляти про симптоми ПТСР протягом наступних двох років, ніж ті, хто не шукав сенсу. Отже, пошук сенсу сам по собі не завжди послаблює заклопотаність через негативну подію. Проте респонденти, які на початку змогли знайти певний спосіб пояснення, згодом були менш схильні повідомляти про страхи перед терактами і виявляли менше симптомів ПТСР, ніж ті, хто не міг цього пояснити [Updegraff, 2008].

Є відповідні дослідження й у сучасній українській психології. Так, П. Горностай виділив чотири групи чинників, що визначають тяжкість наслідків, спричинених колективною травмою: масштаб, сила травматизації – кількість людей, що постраждали, значущість події, авторитет загиблих осіб; рівень несправедливості (порушеної справедливості) під час травматизації, невинність загиблих людей; неможливість або нездатність протистояти травмувальній силі, пасивність жертви; неможливість або нездатність

емоційного відреагування [Горноста́й, 2012]. Можна стверджувати, що всі ці чотири чинники мають місце в психологічному просторі мешканців Донбасу і спонукають їх до пошуку реальних чи бодай символічних шляхів виходу з травмувальної ситуації.

Як пише О. Суший, травматичний досвід завжди спирається на приватну особу, а індивід завжди співвідносить себе із ситуацією в суспільстві. Тому потрібними стають зустрічні та взаємозумовлені стратегії опанування травми як на індивідуальному, так і колективному рівнях. Уже саме визнання завданої травми і пов'язаної з нею провини відновлює міжлюдський порядок і тим самим – можливість певного розуміння травми [Суший, 2014]. Таким чином, усвідомлення почуття провини і пошук винуватців трагічних подій належить розглядати як щонайважливіший елемент зараджувального самовизначення особи і спільноти в складних соціально-політичних умовах.

Видатний польський соціолог П. Штомпка трактує колективне почуття провини як елемент культурної травми, прояв негативних наслідків соціальних змін, що загрожують колективній ідентичності або порушують її. Така культурна травма звичайно виникає, коли, по-перше, якусь значну подію інтерпретують як абсолютно невідповідну до ключових цінностей, основ ідентичності, колективної гордості тощо, а по-друге, коли йдеться про колективні гріхи, скоєні спільнотою, поширенням почуття сорому й провини за діяння минулого, які оскверняють усталені культурні засади [Штомпка, 2001].

Мета дослідження полягає в узагальненні та психологічній інтерпретації результатів емпіричного вивчення особливостей соціально-політичного самовизначення мешканців Донбасу в аспекті покладання суб'єктивної провини та об'єктивної вини на більш чи менш конкретних винуватців. Дослідження полягало у визначенні змісту й структури уявлень респондентів про наявний воєнно-політичний конфлікт на Донбасі, виявленні ознак поєднання психологічних та ідеологічних, емоційних і логічних,

захисних і зараджувальних пояснень, з'ясуванні їхнього психологічного підґрунтя, насамперед переживання власного почуття провини та покладання вини на когось за трагічні події.

Наприкінці липня – початку серпня 2015 р. було опитано 100 мешканців п'яти великих міст Донбасу на підконтрольній Україні території: Костянтинівки, Краматорська і Слов'янська Донецької обл. та Лисичанська і Сєверодонецька Луганської обл. (по 20 осіб у кожному місті). Серед опитаних виявилось дев'ять осіб – переселенців з окупованих територій Донбасу.

Статеві-вікова структура вибірки в основному відповідає відповідним демографічним показникам населення регіону. Чоловіків було 46, жінок, відповідно, 54. Опитано 20 респондентів віком від 18 до 29 років, 38 – від 30 до 49 років, 42 – 50 років і старших.

Спілкуючись з україномовним інтерв'юером, більшість респондентів (63 особи) говорила російською мовою, 12 осіб відповідали українською, а ще 25 говорили переважно по-російському, але почасти намагалися відповідати й українською мовою.

Було застосовано метод стандартизованого інтерв'ю з відкритими запитаннями. Інтерв'ю містило такі пункти:

1. Як вам живеться? (Запитання мало допомогти встановити контакт із респондентом, виявити його узагальнену життєву позицію та ввести його в контекст інтерв'ю).
2. Що відбувається на Донбасі? Як ви оцінюєте ці події?
3. Хто, на вашу думку, найбільше винен у тому, що коїться?
4. У чому ви бачите вихід із цієї ситуації?
5. Який майбутній політичний статус Донбасу ви вважаєте за найкращий?

На поставлені запитання більшість респондентів відповідала з достатньою мірою зацікавленості. Певна частина опитаних дала розгорнуті

відповіді. Натомість висловлювання кількох респондентів були лаконічними, а окремі пункти залишалися без оцінки.

Відповіді було отримано на більшість поставлених запитань у достатньому обсязі. Зафіксовані вислови опрацьовано за методом контент-аналізу. Із кожного запитання фіксовано всі дані респондентом відповіді (тобто їх могла бути не одна, а кілька). Структура відповідей загалом відповідає структурі запитань, а в тих випадках, коли мало місце змішування змісту, відповідні смислові одиниці зараховано до тих пунктів, яких вони стосувалися.

Наведений нижче розподіл відповідей має лише відносну соціологічну вірогідність, позаяк описувану сукупність респондентів не можна вважати за репрезентативну. Відтак ці дані слід розглядати як такі, що характеризують саму вибірку і дають підстави радше для якісного психологічного, ніж статистичного тлумачення.

На перше запитання – про те, як їм живеться, – респонденти найчастіше відповідали, що поживають нормально, непогано (33 особи) або, навпаки, що живеться їм важко, погано, нестерпно (28). Рідше траплялися відповіді «не дуже добре», «поганенько» (16), «середньо», «як усі» (9), «добре» або «чудово» (9 осіб). Свої життєві негаразди респонденти з власної ініціативи або у відповідь на уточнювальне запитання найчастіше зводили до матеріальних проблем (48 осіб). Меншою мірою йшлося про проблеми психологічні (12) або сімейні (8), про брак стабільності (8 осіб). (Тут і далі наведено відповіді, що їх дали не менш як п'ять респондентів).

Даючи оцінки подіям на Донбасі (друге запитання), опитані здебільшого називали їх безглуздою братовбивчою війною (27 осіб), боротьбою за матеріальні інтереси (25), війною проти України (23), війною (21), обманом людей (16), давали відповідь «не знаю» (16), підкреслювали, що це безлад і руйнування (15), війна України проти Донбасу (19), людські страждання, сепаратизм, боротьба за владу, геополітика (по 9), реалізація планів на знищення людей, суперництво Росії і Америки (по 5 осіб).

Найбільш різноманітними виявилися відповіді на третє запитання стосовно до винуватців воєнного конфлікту та пов'язаних із ним смертей і страждань. За таких винуватців респонденти насамперед визнавали: українську владу, яка не запобігла конфліктові (24 особи), Росію, Путіна (21), українську владу – без конкретизації її провини (17), українську владу, яка розв'язала цю війну (16), самих мешканців Донбасу (16), владу або політиків загалом (15), Януковича і всю попередню владу (12), олігархів, мафію (11 осіб). Відповіли «не знаю» 11 осіб. Менш частими виявилися такі відповіді: «ті, кому це вигідно» – без конкретизації винуватців (9 осіб), «не народ», «не прості люди» (9), українська влада, яка заробляє на війні, місцева влада, Янукович – за те, що вчасно «не розігнав Майдану» (по 8), українська влада, яка служить Америці, Америка, Майдан, усі громадяни України, сепаратисти (по 7), українська влада протягом усього періоду незалежності, українська і російська влада, обидві сторони конфлікту, Росія і Америка, зовнішні сили (по 5 осіб).

Попри вищезазначену нерепрезентативність вибірки отримані показники досить істотно узгоджуються з регіональними особливостями приписування політичної вини, що їх, наприклад, відображено в результатах досліджень Інституту соціальної та політичної психології НАПН України [Стан суспільної..., 2014; Суспільно-політична..., 2014; Громадська думка..., 2014].

На четверте запитання – про вихід із ситуації, що склалася, – найчастішою була відповідь «не знаю», «не бачу виходу» (30 осіб). Решта опитаних убачала вихід у тому, щоб домовлятися і розв'язувати проблему мирним шляхом (19), припинити війну – без пояснення, як це зробити (17), вести переговори України з «ДНР/ЛНР» (12), дати Донбасу свободу, автономію (10), щоб політики знайшли вихід – без пояснення, як це зробити (10), змінити владу в Україні на більш поступливу (9), забезпечити економічний розвиток і соціальну справедливість (9), силоміць повернути

Донбас в Україну (8), вести переговори України з Росією (7), вести міжнародні переговори (5), здійснити українізацію Донбасу (5 осіб).

У пропозиціях щодо майбутнього політичного статусу Донбасу (п'яте запитання) домінувало відновлення колишніх Донецької та Луганської областей у складі України (57 осіб). Далі йшли такі варіанти, як автономія в складі України з фінансовими правами (21), автономія в складі України з політичними (насамперед мовними) правами (9), незалежність від України (7). Частина респондентів підкреслювала, що Донбас не потрібен Росії (6), що їм усе одно, область чи автономія, але в складі України (5), що все одно, який статус, «аби не війна» (5 осіб).

Статеві відмінності (тут і далі для оцінки відмінностей застосовано критерій Фішера) проявилися за трьома ознаками: чоловіки частіше за жінок відповідали, що їм живеться нормально, натомість жінки частіше називали поточні події війною Росії проти України, а вихід убачали в тому, щоб війну просто припинити (в усіх трьох випадках $p \leq 0,05$).

Істотно виразнішими виявилися відмінності між віковими групами. Молодь значуще рідше нарікала на погане життя, частіше звинувачувала Майдан, наполягала на силовому поверненні Донбасу до складу України (в усіх цих випадках $p \leq 0,05$), вимагала українізації ($p \leq 0,01$). Особи середнього віку рідше згадували як про мирні домовленості, так і про силове розв'язання конфлікту, але частіше висловлювалися за політичну автономію Донбасу в складі України (в усіх випадках $p \leq 0,05$). Представники старшого покоління порівняно рідше зазначали, що їм живеться добре або нормально, називали поточні події війною за владу, звинувачували сепаратистів, Майдан, Януковича – за те, що не розігнав Майдану; натомість частіше вимагали домовлятися мирним шляхом, надавали перевагу незалежному статусу Донбасу (в усіх випадках $p \leq 0,05$), звинувачували олігархів і мафію, Януковича і попередню владу (в обох випадках $p \leq 0,01$).

Спостережено виразні тенденції в оцінках залежно від мови, якою респонденти спілкувалися під час інтерв'ю. Найбільше відрізнялися між

собою україно- і російськомовні респонденти. Двомовні особи або займали проміжні позиції, або тяжіли до однієї з протилежних груп. Україномовні співрозмовники частіше нарікали на матеріальні проблеми, називали поточні події війною, звинувачували мешканців Донбасу, але рідше відповідали, що живуть нормально, та рідше висловлювалися за незалежність Донбасу від України. Російськомовні респонденти рідше вважали, що точиться війна за матеріальні інтереси, і рідше звинувачували мешканців Донбасу, натомість частіше висловлювалися за політичну автономію Донбасу в складі України (в усіх цих випадках $p \leq 0,05$).

Серед опитаних виявилось дев'ять респондентів, які мають статус внутрішньо переміщених осіб, тобто після початку конфлікту вони переїхали з територій, що натеper перебувають під контролем російсько-сепаратистських терористичних угруповань. Статистично значущі відмінності між ними і рештою опитаних виявлено лише за двома ознаками: переселенці частіше називали події на Донбасі проявом сепаратизму та звинувачували обидві сторони конфлікту (в обох випадках $p \leq 0,05$).

Отримані та перекодовані відповіді опрацьовано за допомогою кластерного аналізу з використанням методу Варда. Виділені в опитуванні 24 ознаки – відповіді на запитання «Хто найбільше винен у тому, що коїться?» – об'єдналися у вісім кластерів. Найцікавішою в їхньому змісті є схильність визнавати власну провину або заперечувати її на противагу іншим винуватцям.

Перший кластер названо «Уникливе звинувачення української влади»: його склала лише одна ознака – звинувачення української влади за те, що вона не запобігла конфліктові. Коли зважити на те, що прями звинувачення української влади зосереджено в одному з наступних кластерів, то можна припустити, що в цьому випадку поєднуються більш м'яке проєктивне перенесення провини на київських урядовців і шкодування про те, що всі ці трагічні події відбуваються. Очевидно, сьогодні мешканцям Донбасу найбільше хотілося б повернути все на два роки назад і запобігти тому, що

згодом розпочалося. Відтак приховану досаду на самих себе і неконтрольований перебіг подій спрямовано на більш очевидних і прийнятних винуватців.

Другий кластер відображає «Політичне самозвинувачення»: тут винними є самі мешканці Донбасу, а також Росія і Путін. До таких оцінок більше були схильні проукраїнські респонденти, які звинувачували своїх проросійськи налаштованих земляків. Були й три особи, які заявили, що раніше підтримували сепаратистів, а тепер про це шкодують.

Індикатори з третього кластеру дали підстави для назви «Пряме звинувачення української влади»: ідеться про вину української влади загалом і за те, зокрема, що вона розв'язала війну проти Донбасу. Зрозуміло, що в таких поставах домінує радше політико-ідеологічний, ніж психологічний зміст. Належить відзначити, що тут не було помітних відмінностей між оцінками україно-, російсько- і двомовних респондентів, тобто мова, якій особа надає перевагу, не є істотним чинником ставлення до української влади як імовірного призвідника війни. Такі дані виразно суперечать результатам попередніх соціально-психологічних досліджень [Російськомовна..., 2012], а отже, або потребують статистично обґрунтованої перевірки, або спонукають до уточнення ролі мовного чинника в зросійщених районах Донбасу.

Ознаки, що об'єдналися в четвертому кластері, було визначено як «Анонімну конспірологію»: говорять про тих, «кому це вигідно», прив'язуючи до них владу або політиків загалом. За таким звинуваченням криється психологічно зручна позиція «теорії змови», коли вину покладають на якісь неявні, але потужні підступні сили.

До п'ятого кластеру ввійшли показники «Політичного звинувачення попередньої влади»: тут мова про Януковича і всю попередню владу, місцеву владу, олігархів і мафію. У таких поглядах простежується намагання означити винуватців із-поміж колишніх «своїх», психологічно відособившись від них та зосередивши на них гнів і роздратування за те, що відбувається.

Шостий кластер «Антимайданний протест» має широке антиукраїнське спрямування, що не обмежується самою лише владою: тут і Майдан, і всі громадяни України, й українська влада протягом усього періоду незалежності, й українська влада, яка служить Америці, і сама Америка. На них усіх поширюють загальну вину, убачаючи причину зла в прозахідних прагненнях українців. Відтак ті громадяни України, яких не зачарував ні Майдан, ні Америка (до них належить і багато хто з опитаних), не мають на собі провини.

У сьомому кластері «Маскування сепаратизму» домінує відповідь «не знаю», до якої примикають звинувачення в бік Януковича (бо не розігнав Майдану), української влади (яка заробляє на війні), сепаратистів. Схоже на те, що кореляція ухильних відповідей про винуватців з оцінкою ролі сепаратистів та досадою через непридушення Майдану викриває небажання говорити відверто про власні сепаратистські уподобання.

Восьмий кластер утворила така собі «Амбівалентна конспірологія»: респонденти наполягають на тому, що винен «не народ», а водночас українська і російська влади, обидві сторони конфлікту, зовнішні сили, Росія і Америка. Тобто винні не «ми самі», не «прості люди», а потужніші сили, «вони» – учасники конфлікту і з того, і з того боку.

Узагальнення отриманих даних дає підстави зробити **висновки** про чотири моделі покладання провини за воєнний конфлікт, що мають місце в соціально-політичному самовизначенні мешканців сьогоденного Донбасу.

У межах першої – «політичної» – моделі (другий і третій кластери) таке покладання відбувається відповідно до політико-ідеологічних уподобань громадян. Респонденти охочіше звинувачують своїх політичних опонентів: для проукраїнських осіб це представники й керівники російсько-сепаратистських сил, а для мешканців Донбасу з антиукраїнськими поставами об'єктом звинувачень виявляється українська влада.

У другій – «маскувально-проективній» – моделі (перший і сьомий кластери) неприхильність до українських цінностей проявляється приховано

– через уникання прямих звинувачень на адресу сепаратистів і намагання приписати українській владі якщо не злий умисел, то, принаймні, безпорадність.

В основі третьої – «ізоляційно-негативістської» – моделі (п'ятий і шостий кластери) лежить виразний спосіб відвертання провини від самих себе, що полягає в психологічному відособленні, з одного боку, від решти громадян України, які підтримують ідеали Майдану, а з другого – від колишньої державної та місцевої влади, у якій домінували «свої» представники регіону.

Четверта – «конспірологічна» – модель (четвертий і восьмий кластери) теж відображає прагнення перекласти провину із себе – на якісь нечітко визначені або й зовсім анонімні сили, що їхні зловмисні підступи й призвели до суспільної трагедії.

5.3. Особливості поглядів і настроїв мешканців тимчасово окупованих територій Донбасу

У контексті цілком очевидної соціально-політичної актуальності проблем, пов'язаних з окупацією Донбасу, великого значення набувають дослідження соціально-психологічних чинників і характеристик розвитку масової свідомості на тимчасово окупованих територіях. Такі дослідження поки що не набули системного характеру, а наявні дані – це або деривати соціологічних опитувань, або, частіше, сюжети публіцистичних матеріалів [В. Вєсьолкін, 2017; А. Загнітко, 2013; Ю. Михалик, 2017; А. Рубльов, 2018; І. Рущенко 2015 та ін.].

Предметом науково-психологічного інтересу мають бути стан і тенденції зміни масової свідомості мешканців Донбасу, а надто – відмінності, що постають у поглядах і настроях у двох частинах регіону – окупованій Росією і підконтрольній Україні. Недоступність окупованих територій для безпосередніх досліджень українських науковців спонукає вдаватися до

більш опосередкованих прийомів пошуку осіб, які мешкають по той бік лінії розмежування.

Мета дослідження полягає в узагальненні результатів опитування мешканців тимчасово окупованих територій Донбасу, спрямованого на виявлення найбільш очевидних і проблемних характеристик їхніх поглядів і настроїв.

Опитування проходило з 11 по 16 липня 2018 р. на території контрольного пункту в'їзду-виїзду «Майорське» та біля приміщення Координаційної групи ОТУ «Донецьк» (при Бахмутському відділі поліції ГУНП в Донецькій обл.). Опитувано громадян, які перетинали лінію розмежування або оформляли дозволи на її перетин та, за їхніми словами, проживають (переважно перебувають) на тимчасово окупованих територіях Донецької або Луганської областей. Участь в опитуванні була добровільною.

Опитано 50 осіб (28 жінок і 22 чоловіків). Оскільки серед громадян, які перетинають лінію розмежування, істотно переважають особи літнього віку (пенсіонери), було вирішено не опитувати молоді, а зосередитися на респондентах середньої і старшої вікових груп. Віковий діапазон опитаних склав 38–84 роки, медіана – 62 роки. За місцем проживання респонденти поділилися на дві групи: 28 мешканців найбільших міст (Донецьк, Горлівка, Луганськ, Макіївка) і 22 мешканці інших міст і селищ. Сільських мешканців серед опитаних не виявилось.

Методом опитування було напівстандартизоване інтерв'ю, що містило 16 запитань. На власне бажання респонденти спілкувалися українською або російською мовою. Українською відповідали п'ять осіб (усі – жінки літнього віку), решта – російською. При цьому більшість російськомовних респондентів заявляла, що їм усе одно, якою мовою говорити.

Для статистичної обробки отриманих відповідей застосовано контент-аналіз. Ураховувано всі значення, які спостережено у відповідях кожного респондента. Для інтерпретації використано значення, які траплялися у відповідях не менш як п'ятох осіб (10%; в окремих випадках із метою

порівняння до уваги взято меншу кількість). Виявлення відмінностей між групами респондентів здійснювано на основі критерію Фішера.

Проведений кількісний та якісний аналіз показав, що в поглядах і настроях мешканців тимчасово окупованих територій Донбасу спостерігається наявність емоційних домінант: переживання через війну, матеріальні проблеми, потерпання за сім'ю, туга за минулим життям, невизначеність майбутнього, негативна оцінка української влади, суперечливе ставлення до України та українських цінностей, суперечливо-позитивне ставлення до Росії та російських цінностей, позитивна оцінка Донбасу.

Виділено «слабке місце» поглядів і настроїв мешканців «ДНР/ЛНР» – брак бачення майбутнього загалом та привабливого майбутнього зокрема. Цим почасти можна пояснити психологічну спокусливість у 2014 р. «російського проекту» для Донбасу та «кримського сценарію», які заповнили прогалину у свідомості мешканців регіону. Перший показав їм манливу «перспективу» подальшого розвитку, а другий – позірну «можливість» її реалізації.

Ще одна особливість поглядів і настроїв мешканців окупованої частини Донбасу (а як показали наші попередні дослідження, підконтрольної частини теж) стосується до переживання почуття провини. Для більшості респондентів важливо не мати такого почуття, бути впевненими в тому, що вони самі, «прості люди» ні в чому не винні. Звідси випливає потреба знайти винуватця, перекласти на нього вину за все, що сталося і відбувається.

«Найпридатнішим» об'єктом такого покладання вини виявляється українська влада: для її звинувачень громадяни використовують будь-які аргументи, не зважаючи на їхню переконливість і логічність. Тут домінують імпульсивно-збуджені оцінки, і ця особливість поглядів і настроїв перегукується з описаним вище загальним домінуванням емоційних реакцій.

Назагал свідомість мешканців тимчасово окупованих територій Донбасу не можна назвати однорідною: у її просторі функціонують дуже

різноманітні смисли й орієнтації. Правильніше було б сказати, що вона є однорідно мішаною. Ми не зафіксували більш-менш чіткого розподілу тих чи тих особливостей між різними демографічними групами респондентів: значущих відмінностей між особами різної статі, віку та місця проживання не було виявлено. (Вочевидь важливим недоліком опитування є брак респондентів молодого віку).

Висновки. Для поглядів і настроїв мешканців тимчасово окупованих територій Донбасу характерними є істотне домінування емоційно-афективних реакцій та оцінок, невиразне бачення майбутнього, намагання позбутися почуття провини. Такі особливості відкривають простір для ефективного переконувального психологічного впливу.

Інтерпретація змісту висловів та оцінок респондентів дає підстави вважати, що переконувальний вплив на мешканців «ДНР/ЛНР» належить справляти на двох рівнях: опосередкованої безособової пропаганди, розрахованої на всіх або на більшість громадян, і безпосереднього спілкування з окремими громадянами або групами їх.

За змістом переконувальний вплив має бути спрямовано на такі два аспекти: 1) руйнування антиукраїнських мемів (комплексних ідеологічних стереотипів); 2) формування образу привабливого майбутнього Донбасу в Україні. У цьому зв'язку потрібно давати громадянам відповіді на питання про: перспективи і шляхи закінчення війни, поліпшення матеріального становища, майбутнє Донбасу після повернення в Україну, неможливість прямих переговорів України з «ДНР/ЛНР», найбільш резонансні дії української влади та Збройних сил України.

Задля цього належить виробити низку конкретних змістових аргументів, які підтверджують позитивні та спростовують негативні оцінки української сторони. Може йтися, наприклад, про те, що Україна цінувала і цінує трудову славу Донбасу та внесок його мешканців у розбудову незалежної держави, або про безпідставність очікувань частини мешканців «ДНР/ЛНР» на зміну державної влади в Україні тощо. Більш докладне

формулювання переконувальних смислових одиниць можна було б отримати з результатів відповідних досліджень – анкетувань, фокус-груп, експертних оцінок.

Найпридатнішою сферою для переконувального впливу на мешканців «ДНР/ЛНР» видається зображення для них цілісної картини привабливого майбутнього Донбасу в складі України. Таку картину можуть доповнювати образи теперішнього важкого становища Донбасу та його сумнівного майбутнього поза Україною.

Поряд із поширенням відповідних смислів у ЗМК ефективним засобом впливу на масовому рівні видається якомога численніша візуальна продукція у формі білбордів, постерів, плакатів, листівок, яку слід розповсюджувати в місцях скупчення осіб із тимчасово окупованих територій. Така інформація має бути лаконічною і яскравою: 1) мем (стереотип) і коментар, що його спростовує або висміює; 2) привабливий образ майбутнього життя Донбасу і коментар, що його підтверджує. (Доцільно, зокрема, використовувати положення Закону «Про особливості державної політики щодо забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях в Донецькій і Луганській областях»). Текст може бути споряджено 3-4 зображеннями (фотографіями тощо).

Слід приділити увагу мові публікацій – українській або російській. Уживання кожної з мов у цьому контексті має й плюси, і мінуси. Доцільним є максимальне зняття самої проблеми, відвернення потенційних дискусій із приводу мови повідомлень, а не їхнього змісту. Тому за найкращий варіант можна вважати одночасне й паралельне використання обох мов у приблизно однаковому обсязі: одні й ті самі тексти слід виробляти й поширювати впереміш по-українському і по-російському.

Під час спілкування з мешканцями окупованих територій найдоцільніше зосереджуватися на безпосередньому виконанні комунікативних функцій із максимально можливим взаємним задоволенням потреб. Якщо з їхнього боку є ініціатива з обговорення питань у

проукраїнському дусі, такі розмови слід помірно підтримувати, але не переймаючи ініціативи від самих співрозмовників. У разі, коли співрозмовник вагається у своїй позиції, проукраїнське спілкування з ним може ставати більш наполегливим, але в жодному разі не перетворюватися на конфліктне.

Завуальовані антиукраїнські вияви краще ігнорувати. З особами, які висловлюють виразні антиукраїнські погляди, доречно уникати активних дискусій. Такі особи, як правило, мають набір стереотипних переконань і пояснень, яких не збираються міняти. Навпаки, інтенсивні суперечки ще більше утверджують їхнє суб'єктивне почуття слушності власних оцінок та дають їм задоволення від позірною підтвердження такої слушності.

Боротися з антиукраїнськими мемами й стереотипами потрібно не «в лоб», бо це лише зміцнює вже сформовані психологічні захисти. Більш корисними є загальні вкидання через інформаційний простір, які чітко, однозначно та багаторазово спростовують основні меми.

5.4. Динаміка ставлень до війни на Донбасі за п'ять років

Війна на Донбасі дала відчутний поштовх дослідженню тенденцій розвитку масової політичної свідомості в Україні загалом та в різних її регіонах, соціально-психологічного змісту оцінок і ставлень громадян до війни, особливостей взаємного сприймання мешканців Сходу і Заходу як носіїв відмінних політико-ідеологічних постав, підстав для пошуку загальносуспільного та міжгрупового порозуміння.

Наслідком активізації відповідних сфер наукової діяльності стає реалізація дедалі численніших дослідницьких проєктів, що істотно поглиблюють розуміння психологічної природи свідомості і поведінки різних груп населення в умовах тривалого воєнно-політичного конфлікту. Проте складна й розмаїта дійсність залишає силу-силенну питань і проблем, що потребують науково-психологічного пояснення.

Із початком війни на Донбасі увагу дослідників привернули її соціально-психологічні передумови. Поряд із прямою російською воєнною агресією були й інші чинники, які зумовили поширення війни саме на цей регіон. Серед них, – як зазначали Е. Лібанова та М. Дмитренко, – проросійські і прорадянські настрої, ідеологічна монолітність Донбасу та оцінка за принципом «свій – чужий», федералістські настрої, переважання російської мови в побутовому спілкуванні [Лібанова, Дмитренко, 2015]. Дальше розгортання подій увиразнило потребу соціологічного аналізу ставлення населення до боротьби ідентичностей та культур в умовах війни [Мальцева, 2017].

Війна спричинила істотні зміни в оцінках, ставленнях, переживаннях, ціннісних орієнтаціях та ідентичності не лише мешканців Донбасу, а й решти громадян України. Так, за даними В. Вінкова, респонденти, які відчували на собі наслідки воєнного конфлікту, вважають, що їхнє життя насамперед погіршилося у сферах матеріального становища і здоров'я, а негативні зміни в житті найближчого оточення зачепили матеріальний добробут, професійну самореалізацію, душевну гармонію й рівновагу, здоров'я [Вінков, 2017]. Зміни ідентичностей В. Лазаренко вивчала, зокрема, на досвіді вимушених переселенців із Донбасу. Такий емоційно забарвлений досвід виявився визначальним для сприймання образу колишнього і теперішнього місця проживання, перетворення попередніх і творення нових просторових ідентичностей [Лазаренко, 2019].

У ставленні до воєнного досвіду з боку суспільства О. Кухарук зауважила стигматизацію, героїзацію і бажання відокремити події і досвід війни від мирного світу [Кухарук, 2018]. О. Дроздов виявив притаманні студентській молоді критичні атитюди до війни як засобу розв'язання соціальних конфліктів. При цьому не було значущих відмінностей у молоді, що проживає на територіях із різним ступенем близькості до зони воєнно-політичного конфлікту [Дроздов, 2019].

У дослідженні В. Духневича показано, що у воєнний конфлікт утягуються не лише ті, хто перебуває в зоні бойових дій чи тримає зброю в руках, а й мирні громадяни, які відчувають на собі прямий чи опосередкований вплив воєнних подій. Найбільший конфліктний потенціал із погляду загальноукраїнської ідентичності мають: використання мовних маркерів, неготовність вибачити, оцінка початкових подій напередодні та вже під час війни (кінець 2013 – початок 2014 рр.), ставлення до політичних лідерів Росії, бачення майбутнього Донбасу. Визначено спільні для громадян підконтрольних та окупованих територій уявлення: негативне ставлення до воєнних дій, брак ненависті до пересічних громадян, незадоволення через корупцію влади, неприпустимість мародерства, а також уявлення про можливий перебіг конфлікту, про роль та інтереси Росії в конфлікті [Духневич, 2018].

За результатами дослідження В. М'яленко виокремлено п'ять типів ставлення українців до внутрішньо переміщених осіб та психологічні характеристики цих ставлень: як до біженців (толерантність, доброзичливість, адаптивність, стресостійкість), як до переселенців (тривожність, тяжіння до надмірного контролю, заперечення серйозності загроз), як до «ідейних» (недовіра, агресія, фрустрація, дезадаптація, недоброзичливість), як до авантюристів (агресія, ворожість, екстернальність, неприйняття інших), як до «халявників» (тривожність, ригідність, ворожість, егоїзм). Авторка робить висновок, що такі деструктивні психологічні особливості пов'язані зі складними емоційними станами, невідрагованими переживаннями та невідрефлексованим досвідом [М'яленко, 2016], тобто саме ставлення до внутрішньо переміщених осіб править для багатьох осіб за суб'єктивно важливу сферу самовтілення та самооцінки.

У комунікативному просторі тих, хто відчув наслідки воєнного конфлікту, В. Вінков зафіксував ефект парадоксальної толерантності: комунікативна толерантність таких респондентів не сприяє набуттю соціального капіталу. Оцінюючи поведінку і спосіб мислення партнерів зі

спілкування, вони рідше використовують себе як еталон і не прагнуть переробити своїх партнерів, у них меншою мірою виражена нетерпимість до фізичного або психічного дискомфорту, що його створюють їхні партнери, проте вони більш схильні робити безпідставні узагальнення щодо інших [Вінков, 2017]. У змісті такої «несправжньої» толерантності можна вбачати психологічні ознаки поступового байдужіння до породжених війною обставин та до проблем політичних чи психологічних опонентів.

І. Рущенко пише про розгортання двох протилежних векторів розвитку колективної свідомості. Громадська думка на підконтрольних територіях поступово долає ізоляціонізм та вливається в річище загальноукраїнських настроїв і тенденцій. Натомість на окупованій території шириться настрій, що є характерним для заручників і потерпілих із високим рівнем мітологізованої свідомості, такий собі мікс із радянського та православного фундаменталізму. Фактично утворилися два «Донбаси» з ідеологічно різними спільнотами [Рущенко, 2015]. З автором можна сперечатися щодо доконаності такого роздвоєння колись монолітного Донбасу, проте наявність описаних процесів не підлягає сумніву.

Розглядаючи тенденції розвитку колективної свідомості на підконтрольній території, І. Рущенко зазначає, що позірно важливий етнічний чинник хоч і зумовлює до певної міри різницю в ідентичностях та розбіжності в оцінках політичної ситуації між етнічними українцями і росіянами, але не має критичного характеру. У цих групах із різною силою проявляються однакові домінантні тенденції. Більшість етнічних росіян демонструє лояльну позицію щодо України, а це створює передумови для дальшого формування української політичної нації на теренах Донбасу [там само].

Польський дослідник сучасних українських політичних реалій З. Буюк наполягає на значенні суспільного порозуміння як політичного акту, який робить громадян активними учасниками цього процесу. У сучасній історії багатьох країн бракувало саме такого порозуміння. Причинами були: низький

рівень суб'єктності громадян, схильність до простих рішень, небажання або нездатність брати на себе відповідальність. Водночас він пише про традиції порозуміння, які закладено в процесі поставання українського народу в постійній зоні геополітичних конфліктів. Через драматичний досвід їх «старанно забуто» або заховано глибоко в пам'яті людей, більшість не сприймає їх як певну систему можливостей. Потрібно пробудити ці традиції, «прищепити» мислення про порозуміння [Буяк, 2017].

Розв'язанню такого надважливого завдання може сприяти модель пошуку злагоди та порозуміння між громадянами підконтрольних і тимчасово окупованих територій, яка, за В. Духневичем, передбачає такі поетапні заходи: формування спільного образу ситуації, створення оптимальної моделі взаємодії, оприявлення та інвентаризація ресурсів і засобів її впровадження. Належить розробити програму психологічного супроводу процесів формування та розвитку загальнонаціональної ідентичності для мешканців окупованих територій і, зокрема, зняття наявних щодо них упереджень [Духневич, 2018]. Реалізація такої програми має ґрунтуватися на якомога глибшому розумінні уявлень громадян, насамперед мешканців Донбасу, про причини суспільних негараздів та ймовірні шляхи їхнього подолання.

Мета дослідження полягала у виявленні та поясненні соціально-психологічного змісту змін, що протягом п'яти років відбулися в уявленнях мешканців Сходу і Заходу України про можливості ціннісного порозуміння між ними, на основі порівняння результатів двох емпіричних досліджень.

У 2016 і 2021 рр. було опитано по 50 мешканців міст Маріуполя Донецької обл. та Львова за аналогічними вибірками. За статевою структурою мав місце невеликий перекис у бік перевищення частки жінок (58,5%) порівняно із загальною структурою населення великих міст України. За віком респонденти розподілилися таким чином: від 18 до 29 років – 20,5%, від 30 до 49 – 36%, 50 років і старші – 43,5%.

Як основний метод було застосовано напівстандартизоване інтерв'ю. Респондентам ставили три запитання. У першому їм пропонували в довільній формі скласти радіозвернення до мешканців окупованої частини Донбасу. Друге запитання містило пропозицію скласти радіозвернення до мешканців Західної України. Третє запитання полягало у визначенні того, хто, у кого і за що, на думку респондентів, матиме просити вибачення після закінчення війни на Донбасі.

У дослідженні 2016 р. відповіді маріупольців виявилися більш розлогими і тривалими, ніж відповіді львів'ян. Це було пояснено двома причинами: по-перше, воєнні події безпосередніше стосуються до маріупольців та викликають сильнішу емоційну реакцію, а відтак і бажання висловитися з їхнього приводу; по-друге, львів'яни мають більш визначену політичну позицію, а тому формулювали свої судження дещо категоричніше, а через це й лаконічніше.

Під час опитування 2021 р. різниця в тривалості відповідей між мешканцями обох міст виявилася незначущою, натомість зафіксовано загальне скорочення змістового обсягу відповідей.

Отримані відповіді опрацьовано за допомогою контент-аналізу. В опитуванні 2016 р. у зверненнях до мешканців Донбасу та Західної України було виділено по 20 змістових одиниць, у питанні про вибачення – 16. Таку саму модель покладено в основу оцінювання даних 2021 р., де не було зафіксовано принципово відмінної семантичної структури.

Загалом у 2016 р. було отримано 529 змістових відповідей, у 2021 – 379. Зменшення кількості відповідей відбулося за всіма запитаннями: про мешканців окупованої території Донбасу – зі 183 до 128, про мешканців Західної України – зі 163 до 112, про вибачення – зі 183 до 139. Така різниця є істотним свідченням зниження інтересу громадян до війни на Донбасі та послаблення їхнього емоційного залучення до цієї проблеми.

Насамперед звернімо увагу на найбільш частотні семантичні значення, за якими не було статистично значущих відмінностей ні між мешканцями обох міст, ні між різними роками (табл. 1).

Таблиця 1

Найчастіші відповіді, за якими не було значущих відмінностей

NN	Зміст відповідей	Кількість відповідей (n=50)			
		2016		2021	
		Маріуполь	Львів	Маріуполь	Львів
1.	Відмова від звернення до мешканців окупованої частини Донбасу	5	6	7	10
2.	Заклик триматися до мешканців окупованої частини Донбасу	10	7	7	11
3.	Очікування на вибачення мешканців Донбасу перед Україною	8	9	7	13

Отже, найбільш вираженими та, водночас, спільними в ставленні респондентів обох міст до мешканців окупованої території Донбасу виявилися небажання спілкуватися з ними, заклик до них триматися, очікування на їхні вибачення перед рештою українців за війну. Такі настрої мало змінилися за п'ять років.

Динаміку змісту відповідей мешканців Маріуполя і Львова у 2016 і 2021 рр. відображено в табл. 2. (Наведено показники за 14 семантичними одиницями з 56, за якими зафіксовано значущі відмінності; тут і далі – за коефіцієнтом Манна – Вітні).

Таблиця 2

Значущі зміни у відповідях респондентів із Маріуполя і Львова за п'ять років

NN	Зміст відповідей		Кількість відповідей (n=50)				Показники відмінностей	
			Маріуполь		Львів		2016 – 2021	
			2016	2021	2016	2021	Маріуполь	Львів
1.	Звернення до мешканців Донбасу	Маєте право жити так, як хочете	4	0	4	0	.042	.042
2.		Співчуття	11	1			.002	
3.		Ви такі самі, як і ми	4	0			.042	
4.		Шукайте вихід	0	6			.012	
5.		Немає сенсу з ними говорити			4	0		.042
6.	Звернення до мешканців Західної України	Вдячність	4	0			.042	
7.		Співчуття за загиблих	5	0			.022	
8.		Ви такі самі, як і ми	5	0			.022	
9.		У вас усе гаразд	4	0			.042	
10.		Тримайтеся	5	0			.022	
11.		Будьте толерантні			8	2		.047
12.	Пробачення	Українська влада в народі за війну	14	3	13	1	.004	.001
13.		Ніхто не мусить, не треба			8	19		.014
14.		Українська влада в народі за злиденне життя			0	4		.042

За наведеними в таблиці даними можна зробити висновки про зміни, які відбулися в настроях мешканців обох міст за п'ять років.

У відповідях маріупольців збільшилася частка лише одного варіанта – закликів до мешканців Донбасу шукати вихід зі становища, що склалося. Натомість зменшилася кількість висловів співчуття, тверджень на зразок «ви такі самі, як і ми» та «маєте право жити так, як хочете». У зверненнях до західняків менше стало вдячності, співчуття, закликів триматися, висловів «ви такі самі, як і ми» та «у вас там усе гаразд». Істотно порідшала вимога до української влади просити пробачення в народі за війну.

У львів'ян стали сильніше проявлятися настрої в просторі пробачень: ніхто не мусить просити вибачень і цього взагалі не потрібно робити, українська влада має просити вибачення в народі за злиденне життя. Водночас менше стало тих, хто очікує на вибачення української влади перед

народом за війну, не бачить сенсу говорити з мешканцями окупованої частини Донбасу, відзначає їхнє право жити так, як вони хочуть, закликає своїх західноукраїнських земляків бути толерантними.

Наступний аспект аналізу полягає в порівнянні позицій маріупольців і львів'ян (табл. 3).

Таблиця 3

Значущі відмінності між відповідями респондентів із Маріуполя і Львова

NN	Зміст відповідей		Кількість відповідей (n=50)				Показники відмінностей	
			Маріуполь		Львів		Маріуполь – Львів	
			2016	2021	2016	2021	2016	2021
1.	Звернення до мешканців Донбасу	Схаменіться	14	10	6	3	.047	.038
2.		Шукайте вихід	0		7		.006	
3.		Будьте українцями	3		10		.038	
4.		Ми один народ	8	9	2	1	.047	.008
5.		Не думайте, що на Сході всі сепаратисти	7	7	1	0	.028	.006
6.		Дбайте про Україну	5		13		.038	
7.		Ви такі самі, як і ми	5		0		.022	
8.		Ми різні	6		0		.012	
9.		Допомагайте Донбасу		1		8		.015
10.		Тримайтеся		0		6		.012
11.		Шукайте порозуміння		9		1		.008
12.	Пробачення	Українська влада в народу за злиденне життя	6		0		.012	
13.		Усі ми в Бога	0		5		.022	
14.		Росія в Україні		9		18		.044

За п'ять років не змінилися три відмінності між респондентами з двох міст. І в 2016, і в 2021 рр. маріупольці частіше, ніж львів'яни закликали мешканців окупованої території Донбасу схаменутися, стверджували, що ми, східняки і західняки, один народ, просили не думати, що на Сході всі сепаратисти.

У 2016 р. серед маріупольців порівняно з львів'янами більш поширеними були наполягання на тому, що ми один народ, що ми, східняки і західники, такі самі, а водночас, що ми різні, що не треба думати, ніби на

Сході всі сепаратисти, що українська влада має просити вибачення в народі за злиденне життя. Львів'яни ж частіше закликали мешканців Донбасу бути українцями та шукати вихід, мешканців Західної України – дбати про Україну, нас усіх – просити вибачення в Бога.

У 2021 р. маріупольці частіше пропонували мешканцям Західної України шукати порозуміння, натомість львів'яни закликали своїх земляків триматися, допомагати Донбасу та наполягали на вибаченнях Росії перед Україною.

Ще один параметр, за яким було виконано порівняння відповідей, – мова, якою маріупольські респонденти спілкувалися з інтерв'юером. На звертання інтерв'юера, сформульовані українською мовою, у 2016 р. по-українському відповідали повністю або частково (останнє – у Маріуполі) 10 маріупольців та 48 львів'ян, а в 2021 р. – 11 і 49, відповідно. (Такий показник, зокрема, можна вважати за свідчення істотної аналогічності вибірок 2016 і 2021 рр.).

Майже всі львів'яни висловлювалися по-українському, тому не було підстав для поділу їх на мовні групи. Відмінності між мовними групами маріупольців показано в табл. 4. (Оскільки частка україномовних респондентів була невеликою, то ми об'єднали відповіді за два різні роки; позаяк кількість респондентів у цих групах була неоднаковою, то дані наведено у відсотках).

Таблиця 4

Значущі відмінності між відповідями україно- і російськомовних респондентів із Маріуполя

NN	Зміст відповідей	Сума відповідей за два роки за ознакою мови (%)		Показники відмінностей
		українська (n=21)	російська (n=79)	
1.	Заклик до мешканців окупованої частини Донбасу бути українцями	28.6	6.3	.004
2.	Твердження, що мешканці Донбасу вже передумали	9.5	1.3	.05

3.	Звернення до мешканців Західної України, що ми один народ	38.1	11.4	.004
4.	Заклик до мешканців Західної України дбати про Україну	23.8	3.8	.003
5.	Очікування на вибачення мешканців Донбасу перед Україною	38.1	8.9	.001
6.	Очікування на вибачення української влади перед народом за війну	0	21.5	.02

Розподіл відповідей є тут доволі очевидним і прозорим: «україномовні» респонденти проявляють більшу схильність до проукраїнських постав. Проте слід звернути увагу на важливу обставину. Загалом соціологічні опитування фіксують високу (але не максимальну) кореляцію україномовності з українським патріотизмом та складніший і менш однозначний зв'язок із ним російськомовності.

Як показували наші попередні дослідження, на Донбасі така залежність мови і політико-ідеологічних постав є слабшою, ніж загалом по Україні. Очевидно, у розподілі оцінок визначальним став не чинник мови як такий (майже всі ті, хто намагався спілкуватися по-українському, у побуті вочевидь були російськомовними), а ставлення до української мови, що самé є диференціувальною ознакою політико-ідеологічного самовизначення громадян.

Статевих відмінностей виявилось небагато, а їхній зміст був радше традиційним (табл. 5).

Таблиця 5

Значущі відмінності між відповідями чоловіків і жінок

NN	Зміст відповідей	Сума відповідей за два роки за ознакою статі (%)		Показники відмінностей
		чоловіча (n=83)	жіноча (n=117)	
1.	Співчуття до мешканців окупованої частини Донбасу	1.5	9.5	.005
2.	Заклик до мешканців окупованої частини Донбасу діяти	5.5	3	.043
3.	Заклик до мешканців Західної України не лізти на Донбас	0	3.5	.024

Отже, жінки частіше висловлювали співчуття до мешканців окупованої частини Донбасу та закликали західних українців «не лізти на Донбас». Чоловіки, натомість, охочіше пропонували діяти.

Зафіксовано також нечисленні вікові відмінності (табл. 6).

Таблиця 6

Значущі відмінності між відповідями вікових груп

NN	Зміст відповідей	Сума відповідей за два роки за ознакою віку (%)			Показники відмінностей
		18–29 (n=41)	30–49 (n=72)	50+ (n=87)	
1.	Заклик до мешканців окупованої частини Донбасу вірити в краще	14.6		3.4	.021
2.	Побажання щастя й здоров'я мешканцям окупованої частини Донбасу		9.7	2.3	.044
3.	Побажання щастя й здоров'я мешканцям Західної України	4.9	19.4	8	.027*
4.	Заклик до мешканців Західної України жити чесно, не грішити	0	9.7		.04
5.	Заклик до мешканців Західної України не нав'язувати своїх переконань		1.4	9.2	.035
6.	Твердження про непотрібність вибачень	39		16.1	.004

Примітка: * – за критерієм Крускала – Волліса

Молодь частіше за старше покоління закликала мешканців Донбасу вірити в краще і не вірила в доцільність майбутніх вибачень. Особи середнього віку активніше порівняно з іншими двома групами висловлювали добрі побажання мешканцям Західної України та активніше, ніж молодь, висловлювали їх мешканцям Донбасу і закликали західних українців жити чесно, не грішити. Представники старшого покоління більш охоче, ніж респонденти середнього віку, пропонували мешканцям Західної України не нав'язувати своїх переконань.

За результатами кластерного аналізу (за методом найближчого сусіда) звернень респондентів до мешканців окупованих територій за даними 2016 р. виділилися п'ять кластерів, 2021 р. – сім, що може бути свідченням певного

ускладнення структури. Незмінним залишився кластер із закликом бути українськими патріотами. Знизилася вагомість кластерів із висловами співчуття, з одного боку, та осуду («самі винні») – із другого. Натомість увиразнилися кластери з відмовою від звернення до мешканців ОРДЛО, із доволі формальним побажанням триматися або порадою діяти, шукати вихід. Можна відтак говорити про послаблення емоційного змісту оцінок, збайдужіння ставлень та посилення раціонального (почасти захисного) тлумачення складних подій.

Зміст відповідей щодо вибачень у 2016 р. об'єднався в шести кластерах, у 2021 р. – у чотирьох. Отже, спостерігаємо певне спрощення структури. На провідних позиціях збереглися такі кластери, як вимога до російської влади, Путіна та росіян просити вибачення в українців, заклик до мешканців Донбасу вибачитися перед Україною й українцями, очікування на взаємні вибачення. Відійшов на другий план кластер вибачень української влади за війну перед народом. Натомість істотно подужчав кластер, у якому йдеться про марність і непотрібність вибачень.

Висновки. Заклики та очікування маріупольців і львів'ян у зв'язку з війною на Донбасі є вельми різноманітними. Найбільш подібними і стійкими в ставленні до мешканців окупованої території Донбасу виявилися небажання спілкуватися з ними, заклики до них триматися, очікування на їхні вибачення перед рештою українців за війну. За п'ять років не змінилися три відмінності між містами: маріупольці частіше закликали мешканців Донбасу схаменутися, стверджували, що східняки і західняки – один народ, просили не думати, що на Сході всі сепаратисти.

Водночас у відповідях маріупольців посилювалися заклики до мешканців Донбасу шукати вихід, але поменшало співчуття й підтримки. Менше стало вдячності й співчуття до західняків, але більше – закликів до єднання та порозуміння. Порідшала вимога до української влади просити пробачення в народу за війну. В оцінці маріупольцями подій на Донбасі важливою диференціувальною ознакою є ставлення до української мови.

Львів'яни стали скептичнішими щодо доконечности вибачень за війну, зокрема й від української влади, проте частіше наполягали на вибаченнях Росії перед Україною. Більше стало байдужості до мешканців Донбасу, а водночас закликів до толерантності і підтримки їх.

Проявилися нечисленні статево-вікові відмінності. Жінки більше схильні були співчувати, чоловіки пропонували діяти. Молодь закликала вірити в краще і не вірила в доцільність вибачень. Особи середнього віку активніше висловлювали добрі побажання. Представники старшого покоління в Маріуполі вимагали від західняків не нав'язувати своїх переконань.

РОЗДІЛ 6. МІЖПОКОЛІННО-ВІКОВІ І СТАТЕВО-ГЕНДЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОКЛАДАННЯ ТА УСВІДОМЛЕННЯ ПРОВИН

6.1. Вікові особливості покладання політичних провин

В опитуванні 120 мешканців Києва (див. розд. 1.1) вікові відмінності виявлено шляхом порівняння чотирьох вікових груп за критерієм Крускала–Воллеса для кількох незалежних вибірок та двох контрастних груп – наймолодших і найстарших – за критерієм Мана–Вітні для двох незалежних вибірок.

За результатами порівняння чотирьох груп виявлено лише одну ознаку, де відмінності досягли статистичної значущості, – це оцінка винуватості колишньої радянської влади. Середні бали, отримані в групах від наймолодшої до найстаршої, мали такий вигляд: 2,8, 3,8, 2,6, 3,1 ($p \leq 0,05$). Ця різниця постала як ефект особливо критичного ставлення до радянської влади в групі віком 30-44 роки.

Ще одна ознака – оцінка Української церкви на чолі з Філаретом – показала відмінності на рівні тенденції: 2,5, 2,9, 2,5, 2 ($p \leq 0,1$). Тут різниця утворилася через найнижчий рівень звинувачення церкви респондентами віком понад 60 років.

У порівнянні наймолодших і найстарших респондентів жодна з відмінностей не досягла достатнього рівня значущості, але аж за шістьма пунктами різниця проявилася як тенденція: по-різному звинувачувано Українську церкву на чолі з Філаретом (2,5 і 2, відповідно), російськомовних жителів України (1,3 і 2,2), російську владу на чолі з Путіним (4,4 і 5), Росію та росіян (2,8 і 3,7), євреїв і сіоністів (1,6 і 2,5), а також із різною частотою респонденти звинувачували українську владу в корупції (19,2 і 41,9%; в усіх перелічених випадках $p \leq 0,1$). Можна виснувати, що в старшій віковій групі звинувачувальні тенденції назагал є сильнішими та більш патріотично (етноцентрично) зорієнтованими.

6.2. Психологічний контекст звинувачення молоддю представників старшого покоління

Взаємне сприймання і розуміння представників різних поколінь віддавна є однією з центральних проблем соціальної психології. Переважання позитивних оцінок сприяє посиленню суспільної гармонії та повноцінного й адекватного передавання досвіду від покоління до покоління. Водночас доконечним має бути й певний рівень суперечностей і непорозумінь – по-перше, задля забезпечення розвитку суспільства та відходу від застарілих поглядів і практик, а по-друге, для набуття молоддю власного життєвого досвіду діяльності в нових історичних умовах.

Аналіз психологічної та соціологічної літератури показує, що в ставленні суспільства та, зокрема, молоді до літніх осіб простежується істотна суперечливість і широкий діапазон оцінок – від щирої або демонстрованої поваги до ситуативного й необдуманого зневажання. Розглядаючи проблеми старшого покоління, дослідники частіше зосереджуються на соціально-економічних аспектах, натомість менше уваги приділяють питанням ціннісно-мотиваційним і комунікативно-діяльним. Проте на загальне становище осіб літнього та похилого віку надзвичайно сильно, хоч і здебільшого не вельми помітно впливає ставлення до них із боку інших вікових груп [Зінченко, 2015; Романычев, 2013; Сенюшкіна, 2013; Тополь, 2008].

У дослідженні соціально-психологічного контексту оцінки та переживання провин, що мали або мають місце в просторі міжособових та міжгрупових взаємодій (див. опис опитування 582 студентів у розд. 2.1), було, зокрема, поставлено завдання з'ясувати змістові кореляції між приписуванням студентською молоддю провин представникам окремих вікових груп і різним суб'єктам із близького та широкого кола спілкування.

Тому окрему увагу ми приділили оцінкам респондентами провин за шкалою «Молодь 1 2 3 4 5 Старше покоління». Розподіл позицій за балами набув, відповідно, такого вигляду: 34 (5.8%) – 95 (16.3) – 240 (41.2) –

159 (27.3) – 35 (6%), а ще 19 осіб (3.3%) не дали відповіді. Для зручності подальшого аналізу ми об'єднали по дві крайні групи на кожному полюсі, отримавши відтак групи тих, хто схильний звинувачувати молодь (129 осіб), і тих, хто більшою мірою звинувачує старше покоління (194 особи). Далі ці дві характеристики було взято за незалежні змінні і порівняно (за критерієм Манна–Вітні) з рештою ознак.

У переважній більшості таких порівнянь було отримано позитивний зв'язок: що сильніше респонденти були схильні звинувачувати старше покоління, а не молодь, то активніше вони звинувачували не себе, а когось, не свою, а іншу групу. У семи спостереженнях із 40 такий зв'язок досяг статистично значущого рівня. Натомість у кількох випадках, де мала місце обернена залежність, числові вираження різниці не досягли достатньої значущості.

Найвиразніше спряження між звинуваченнями старшого покоління порівняно з молоддю спостережено щодо викладачів порівняно зі студентами, далі йдуть звинувачення, порівняно із самим собою, на адресу матері, учителя, який найбільше вплинув, батька, сім'ї (в усіх цих випадках $p \leq .01$), а також сусідів порівняно зі своєю сім'єю та українського суспільства порівняно зі своєю соціальною групою (що це за група, респонденти визначали самостійно; в обох випадках $p \leq .05$).

Відповідно можна стверджувати, що звинувачувальний ухил у ставленні молоді до старшого покоління як такого поширюється на інші соціальні категорії, досвіду спілкування з представниками яких респонденти набувають ще в дитинстві, а згодом переносять його на осіб з інших груп, що набувають значущості вже в дорослому віці. При цьому орієнтація на віковий аспект взаємодії відіграє важливу роль як у єднанні з іншими людьми, так і в протиставлянні їм (хоча навряд чи завжди є усвідомлюваною та здебільшого не висувається на передній план у здійсненні оцінок і виборів).

Кореляційний аналіз анкети, яку заповнювали 110 студентів Східноєвропейського національного університету імени Лесі Українки (див. розд. 3.5), показав наявність статистично значущого негативного зв'язку двох шкал із схильністю респондентів звинувачувати представників старшого покоління. Цими шкалами виявилися позиція родителя в міжособових стосунках ($r_s = -.29$, $p \leq .01$) і страх знехтування як мотив афіліації ($r_s = -.22$, $p \leq .05$).

На наш погляд, негативна кореляція перебування на позиції родителя зі звинувачуваннями на адресу літніх людей насправді більшою мірою відображає ставлення респондентів до своїх ровесників: приписування провин молодим людям пов'язане з демонстрацією власної категоричности та самовпевнености, що допомагає не досить зрілим особам долати, принаймні позірно, свою невпевненість. Якби на позицію в міжособових стосунках сильніше впливало ставлення до старшого покоління, то з ним імовірніше корелювала б позиція дитини.

Важче пояснити, яку психологічну роль виконує страх бути знехтуваним. Що вищим є цей страх, то активніше респонденти звинувачують молодь, а його низький рівень спонукає приписувати провини літнім особам. Позаяк ідеться про страх перед нехтуванням із боку членів референтних груп, а такими для молоді здебільшого є групи ровесників, то мало би бути навпаки.

Можна висловити два припущення. Перше полягає в тому, що страх як невротична характеристика психоемоційного стану часто-густо спонукає індивіда до провокування ситуацій, у яких неприємні очікування можуть справдитися, аби лиш покінчити із самим станом напруженої невизначености. Друге припущення ґрунтується на тому, що засвоєний у дитинстві, принаймні частиною респондентів, страх бути знехтуваним значущими дорослими привчив молодь стримувати свої претензії на адресу старших осіб та переносити їх на інших, менш «небезпечних», суб'єктів спілкування.

Отже, узагальнюючи, можемо виснувати, що сфера міжпоколінних звинувачень є вельми показовою і змістовною із соціально-психологічного погляду. Спрямовуючи звинувачення на адресу старшого покоління, молодь реалізовує в них набутий ще в дитинстві досвід проблемного спілкування. Попри відому готовність молодих людей активніше ідентифікуватися з групами своїх ровесників, ніж із літніми особами, саме ровесникам вони частіше приписують міжпоколінні провину. Схоже на те, що така позиція допомагає особистісному самоствердженню в референтному оточенні, якого, як правило, потребує молода особа.

Натомість мало звинувачувальне ставлення до представників старшого покоління може виконувати двоїсту психотерапевтичну функцію: зайняття звичної підлеглої позиції як до певної міри комфортне підпорядкування «старшим», особливо в ситуаціях підвищеної відповідальності; більш чи менш виражена поблажлива оцінка «старих» як доказ власної зрілості та ефективності.

6.3. Покладання українською молоддю провини на суб'єктів громадсько-політичного життя під впливом поколінної ідентичності

Труднощі актуальних процесів національно-політичного самовизначення українців великою мірою зумовлено переживанням розриву між високими, часто завищеними очікуваннями і не завжди райдужними реаліями повсякденного та загальносуспільного життя. Однією з найбільш уразливих соціальних груп є молодь, яка потребує переконливих зразків колективних досягнень та загострено реагує на суспільні невдачі й несправедливості. (Виразним проявом такої позиції стала несподівано висока активність молоді на президентських виборах 2019 р.). У такому контексті набуває актуальності питання про відповідальність головних або найпомітніших суб'єктів громадсько-політичного життя, на яких молоді громадяни покладають провину за негативні явища.

Покладання політичних провін стає результатом впливу багатьох соціально-психологічних чинників, серед яких виразно недооціненою залишається поколінна ідентичність молоді – орієнтація на референтно-комунікативні та ціннісно-сміслові характеристики різних вікових середовищ – ровесників, батьків і дідів. Міжпоколінна ідентифікація лежить в основі дискурсивного простору, що об'єднує різні покоління в цілісний і нерозривно-поступальний суспільний утвір, у якому утворюються й функціонують спільні для його представників ціннісно-семантичні одиниці, подібні уявлення про минуле, теперішнє і майбутнє. Така ідентифікація має різні психологічні джерела – від базальних, що йдуть із глибин емоційного спілкування немовляти з матір'ю, до широких інформаційних, які діють на різних рівнях масових комунікацій.

Як зазначають В. Чигрин і М. Максименюк, поколінна ідентифікація базується на спільності системи ціннісно-нормативних орієнтацій, властивих тому чи іншому поколінню. Важливо, що показники цього типу ідентичності корелюють з індексом національної ідентичності [Чигрин, Максименюк, 2013]. О. Вовчик-Блакитна наполягає на потребі активізувати не задіяний нині потенціал міжпоколінних взаємин, які є джерелом поставання якісної поколінної ідентичності. Передавання досвіду від старших членів родини до молодших (водночас із прийманням старшими елементів досвіду молодших) забезпечує створення розвивального середовища, що містить ресурси соціального та особистісного розвитку [Вовчик-Блакитна, 2018].

О. Безрукова трактує відповідальність як чинник, що поєднує людей у групу, соціум, а наявність спільного об'єкта відповідальності формує спільноту і її соціальний капітал. Вона вважає, що сучасний український соціум не відповідає вимогам трансформації відповідальності, що можна говорити про кризу відповідальності та моральних відносин. Водночас криза стимулює людей до більш відповідального ставлення до своїх обов'язків [Безрукова, 2015].

Вивчаючи зв'язки між представниками різних поколінь, дослідники звертають увагу на шляхи передавання її змісту від старшого покоління до молодшого. Р. Фівуш та ін. розглядають міжпоколінні наративи – розповіді представників старших поколінь молодшим – як винятково важливий засіб зв'язку часів. Автори говорять про два основні способи встановлення того, як саме вони впливають на формування пам'яті молоді: по-перше, шляхом спостереження за тим, як старше покоління розповідає свої історії молодшому, по-друге, через аналіз змісту того, як молоде покоління переповідає ці історії. На їхньому прикладі молодь конструює свої власні наративи, за допомогою яких усвідомлює цінність близьких стосунків та навчається вибудовувати взаємини з іншими людьми [Fivush, Zaman, & Merrill, 2017].

Особливо дражливими в міжпоколінній взаємодії стають питання про провини і винуватців в умовах актуальних конфліктів і протистоянь, зокрема з огляду на потребу порозуміння – чи вже тепер, чи в майбутньому. Відповідний досвід українського суспільства є надто свіжим і складним для рефлексій та інтерпретацій. Допомогти може аналіз драматичних подій попередніх десятиріч у низці інших країн.

Так, у контексті північноірландського етнополітичного конфлікту М. Леонард та ін. досліджували взаємозв'язки між інгруповою ідентифікацією, міжгруповим прощенням і колективною провиною шляхом порівняння католицьких і протестантських підлітків і дорослих. Результати виявили значущий вплив віку на міжгрупове прощення: дорослі показали вищий рівень такої готовності, ніж підлітки [Leonard, Yung, & Cairns, 2015]. Почуття колективної провини є важливим чинником прощення міжгрупових кривд, і молодь є більш проблемною групою порівняно з іншими віковими категоріями.

Сербсько-боснійські дослідники Є. Нішкановіч і Н. Петровіч вивчали взаємозв'язок між прийняттям і приписуванням колективної провини та готовністю до примирення членів етнічної групи сербів у Боснії та

Герцеговині. Вони розглядали відмінності між молодим поколінням сербів, яке народилося й виросло в розділених етнічних спільнотах, і старшим поколінням, яке більшу частину життя провело в етнічно неоднорідних громадах. Їхні результати показали наявність в обох поколінь респондентів негативного зв'язку між колективним приписуванням провини і готовністю до примирення та позитивного – між прийняттям колективної провини і готовністю до примирення [Niškanović, Petrović, 2016].

Українське суспільство має свої психологічні проблеми, що йдуть із минулого та в той чи той спосіб впливають на теперішній стан масової свідомості, зокрема в молодіжному середовищі. Основними причинами історичного сум'яття та амбівалентності історичних уявлень молоді в нестабільному українському суспільстві А. Землянський називає її недосвідченість та покладання провини за суспільну кризу на представників старшого покоління, за їхні помилки й злочини. У такій історичній свідомості переважають критичні елементи, ригоризм і популізм, домінують пристрасті й афекти. Автор пропонує завдання – перетворювати історичну свідомість молоді на інструмент гармонізації її розвитку [Землянський, 2014]. Така гармонізація вочевидь має передбачати ціннісне порозуміння між представниками різних поколінь, а водночас молодь повинна мати свій «незаперечний» привілей – долати норми і стереотипи минулого та оновлювати простір суспільного життя «під себе» на основі переосмислення досвіду попередників і творення власних цінностей.

Мета проведеного дослідження полягала у виявленні особливостей приписування українськими студентами провин за актуальні проблеми українського суспільства залежно від рівня суб'єктивної ідентифікації їх із різними поколіннями співгромадян.

У листопаді-грудні 2018 р. було опитано 120 студентів Київського національного економічного університету віком від 18 до 21 року, особи жіночої статі склали 64,2%.

Запропонована студентам анкета складалася із семи частин, що загалом містили 121 пункт. У першій частині респонденти мали оцінити, хто, на їхню думку, більше винен у проблемах на шляху розвитку українського суспільства. Перелік імовірних винуватців (усього 26 суб'єктів) було взято з даних попередніх опитувань та подано у вигляді 15 5-бальних шкал семантичного диференціала (попарно зіставлено суб'єктів, яких найчастіше протиставляють у громадсько-політичному контексті): теперішня (на той час – В. В.) влада на чолі з Порошенком і попередня влада на чолі з Януковичем; Верховна Рада і президент Порошенко; українська влада періоду незалежності і колишня радянська влада; колишня українська влада на чолі з Кравчуком, Кучмою, Ющенком і теперішня влада на чолі з Порошенком; українська влада і російська влада; проросійські сили в Україні і антиросійські сили в Україні; молодь і старше покоління; український народ і Росія, росіяни; комуністи і націоналісти; прості незаможні люди і олігархи, мафія; українська влада і український народ; активісти, які збуджують громадську думку, і правоохоронні органи; український народ і мешканці Криму та Донбасу; російськомовні громадяни України і україномовні громадяни України; Європа, Америка і Росія.

Такий самий вигляд мали ще три частини, але до них було подано інакші інструкції. В одному випадку потрібно було подумки вибрати особу приблизно того самого віку, що й респондент, яку він добре знає (брата, сестру, друга, подругу тощо) і чию думку найбільше поважає, та оцінити «від його/її імені» тих, хто більше винен у проблемах на шляху розвитку суспільства. У другому випадку оцінку належало виконати «від імені» особи з покоління батьків респондента (батько, мати, хтось із родичів, сусідів, учителів тощо), а в третьому – із покоління дідів (дідусь, бабуся, хтось із родичів, сусідів, учителів тощо). У такий спосіб ми намагалися актуалізувати ситуацію оцінювання ймовірних винуватців під впливом ідентифікації з представниками певного покоління – ровесників, батьків або дідів.

Між описаними частинами анкети було розміщено ще три методики, які було використано, по-перше, для інших дослідних цілей, по-друге, для часткової нейтралізації ефекту послідовності – впливу виконання попередніх частин на наступні. (Це питальник «Психологічне тяжіння до бідності» [Васютинський, 2013], шкала колективного нарцисизму [Golec de Zavala et al., 2009] та шкала людської ідентичності [Der-Karabetian, Ruiz, 1997]).

Одномірний розподіл власних оцінок винуватців респондентами показав, що студенти відносно активніше звинувачують: олігархів і мафію порівняно з простими незаможними людьми (4,3 бала за 5-бальною шкалою семантичного диференціала); Росію порівняно з Європою й Америкою (4); українську владу порівняно з українським народом (4 бали – тут і в інших подібних випадках шкалу обернуто задля зручності сприймання); проросійські сили в Україні порівняно з антиросійськими (3,7); комуністів порівняно з націоналістами (3,6); старше покоління порівняно з молоддю (3,5).

У просторі оцінок винуватців, що їх респонденти дали від свого власного імені, проведено факторний аналіз. Виділилися чотири фактори із загальною дисперсією 56,1%.

Перший фактор (вклад у дисперсію 27,5%) об'єднав переважні звинувачення російської влади порівняно з українською (.83), Росії та росіян порівняно з українським народом (.77), комуністів порівняно з націоналістами (-.67), мешканців Криму та Донбасу порівняно з українським народом (.47), а також однакового рівня звинувачення на адресу української влади періоду незалежності і колишньої радянської влади (.57). Узагальнення цих показників дає підстави окреслити зміст фактору як «загальнополітичне українсько-російське протистояння».

У другому факторі (12,4%) проявилися відносно вищі оцінки провини проросійських сил в Україні проти антиросійських (-.68), попередньої влади на чолі з Януковичем проти теперішньої на чолі з Порошенком (.67), теперішньої влади на чолі з Порошенком проти колишньої – на чолі з

Кравчуком, Кучмою, Ющенком (-.65), старшого покоління проти молоді (.64), а також Росії проти Європи й Америки (.5). Основні складові фактору відображають «внутрішньоукраїнські політичні незгоди».

До третього фактору (9%) увійшов вищий рівень звинувачень на адресу української влади на протипагу українському народові (-.75), олігархів і мафії – на протипагу простим незаможним людям (.62) та російськомовних громадян України на протипагу україномовним (-.58). Така змістова структура, імовірно, увиразнює «відмінності між пересічними та елітарними прошарками населення».

Зміст четвертого фактору (7,2%) утворило протипавлення більшої провини правоохоронних органів відносно меншій провині активістів, які збурюють громадську думку (-.71), та, відповідно, провин Верховної Ради і президента Порошенка (.69). Тут, напевно, можна говорити про «оцінку уповноважених інстанцій».

Порівняння описаної факторної структури власних оцінок респондентів з аналогічними показниками оцінок, що їх вони дали від імені референтних для них представників трьох поколінь, показало досить високий рівень подібності. Найповніше відтворився перший фактор, дещо менш переконливо – другий і третій, які, до того ж, в оцінках від імені середнього і старшого поколінь помінялися місцями, а найменш стійким виявився четвертий.

Наступною статистичною процедурою стало порівняння середніх оцінок за кожною із застосованих 5-бальних шкал між самими респондентами і даними ними оцінками від імені різних поколінь. Виявлено три особливості.

Перша стосується до оцінки російських провин. Самі опитані студенти лиш незначно більше звинувачують російську сторону порівняно з українською, натомість приписують значуще сильніше звинувачення російській владі, Росії та росіян і своїм ровесникам, і поколінню батьків, і старшому поколінню. За шкалою «українська влада – російська влада»

середні бали склали, відповідно, 3,1, 3,7, 3,7, 3,6 ($p = .004$ – тут і далі рівень відмінностей між власною оцінкою респондента і оцінкою від імені покоління дідів вираховано за критерієм знакових рангів Вілкоксона), за шкалою «український народ – Росія, росіяни» – 3, 3,7, 3,8, 3,7 ($p \leq .000$).

Другу групу відмінностей міжпоколінного сприймання провини можна окреслити як оцінку впливу радянської ідеології. Найзагальніша тенденція полягає в ототожненні власних оцінок з гаданими оцінками ровесників, а далі – у послабленні звинувачувального ставлення в оцінках від імені середнього та, ще більше, старшого покоління. Отже, розподіл балів за шкалами набув такого вигляду: «українська влада періоду незалежності – колишня радянська влада» – 3, 3,3, 2,7, 2,1 ($p \leq .000$); «молодь – старше покоління» – 3,5, 3,6, 3,1, 2,7 ($p \leq .000$); «українська влада – український народ» – 2, 2, 1,9, 1,6 ($p = .001$); «Європа, Америка – Росія» – 4, 4, 4, 3,7 ($p = .004$).

Третій набір характеристик полягав у різній оцінці провин президента Порошенка. Самі респонденти приписували йому відносно нижчий рівень провини, а далі цей показник зростав у міру віддалення об'єкта ідентифікації за віком: «теперішня влада на чолі з Порошенком – попередня влада на чолі з Януковичем» – 3,3, 3,2, 3,1, 2,9 (вищий бал тут означає виразніше покладання провини на колишню владу; $p = .001$); «Верховна Рада – президент Порошенко» – 2,7, 3, 3,1, 3,5 ($p \leq .000$); «колишня українська влада на чолі з Кравчуком, Кучмою, Ющенком – теперішня влада на чолі з Порошенком» – 3,3, 3,4, 3,5, 4 ($p \leq .000$).

Далі було визначено ступінь ідентифікації респондентів з представниками трьох поколінь, «від імені» яких вони оцінювали провини різних суб'єктів. За відповідний показник правила сума різниць (за модулем) між власними оцінками респондента і оцінками представника того чи того покоління: що більшою є така сума, то меншим є ступінь ідентифікації. У результаті отримано такий розподіл: у 34 осіб (28,3%) зафіксовано переважання ідентифікації з ровесниками; у 17 осіб (14,2%) – із поколінням

батьків; у 5 осіб (4,2%) – із поколінням дідів; у 64 осіб (53,3%) не виявлено істотного переважання якої-небудь поколінної ідентичності.

Порівняння показників перших двох із перелічених груп (третьої групи ми не враховували через надто малу кількість осіб, що ввійшли до неї) за критерієм Мана–Вітні показало брак значущих відмінностей у власних оцінках студентів. В оцінках «від імені» представників різних поколінь простежено наявність трьох ознак, за якими є статистично значущі відмінності, та двох – із відмінностями на рівні тенденції.

Отже, респонденти, які виразніше ідентифікуються зі своїми ровесниками, відносно вище за тих, хто ідентифікується з поколінням батьків, оцінили «від імені» ровесників провини старшого покоління порівняно з молоддю (відповідно 4,2 і 3,4, де 5 балів означають максимальну провину старшого покоління; $p = .008$) та відносно нижче – провини комуністів порівняно з націоналістами (3,7 і 4,2, де 5 балів – максимальна провина комуністів; $p = .083$). В оцінці «від імені» батьків представники першої групи респондентів більше звинувачують правоохоронні органи, ніж активістів, які збурюють громадську думку (3,4 і 2,4, де 5 балів – максимальна провина правоохоронних органів; $p = .02$). «Від імені» дідів ті, хто сильніше ідентифікується з ровесниками, вагомішу провину приписують попередній владі на чолі з Януковичем порівняно з теперішньою владою на чолі з Порошенком (3,5 і 2, де 5 балів – максимальна провина влади Януковича; $p = .006$), а також – мешканцям Криму і Донбасу порівняно з усім українським народом (3,6 і 3, де 5 балів – максимальна провина мешканців Криму і Донбасу; $p = .1$).

Ще одна значуща відмінність виникла за даними питальника «Психологічне тяжіння до бідності»: за 3-бальною шкалою в обох групах відповідний показник виявився нижчим від середнього, тобто опитані студенти назагал не схильні бути бідними, але відносно менш схильними є ті, хто сильніше ідентифікується з поколінням батьків (1,4) порівняно з тими, хто виразніше ідентифікується з ровесниками (1,8, $p = .016$).

Висновки. Отримані дані дають підстави вважати, що опитаним представникам молоді в їхніх власних суб'єктивних оцінках притаманним є високий рівень поколінної ідентичності. Оцінки студентів за змістом в основному збігаються з поширеним у сучасному українському суспільстві осудом української влади, олігархату, Росії як агресора та проросійських сил в Україні. При цьому оцінки респондентами Росії та президента Порошенка є менш категоричними порівняно з їхніми уявленнями про те, як цих суб'єктів оцінюють інші категорії співвітчизників.

Ідентифікація з поколінням ровесників корелює із сильнішими звинуваченнями на адресу радянського минулого та старшого покоління, а також із відносно меншою готовністю позбутися психологічного тяжіння до бідності. Натомість ідентифікація з поколінням батьків спонукає виразніше засуджувати дії сучасних комуністів та правоохоронних органів.

6.3. Статеві особливості покладання політичних провин

В опитуванні 120 мешканців Києва відмінності між статями оцінено на підставі критерію Мана–Вітні. Виявлено чотири значущі різниці та дві – на рівні тенденції. В усіх випадках жінки активніше за чоловіків звинувачували наведених в анкеті суб'єктів – жителів Криму і Донбасу (2,7 і 2,1, відповідно), російську владу на чолі з Путіним (5 і 4,3), Росію та росіян (3,5 і 2,7), російську церкву на чолі з Кіріллом (3,8 і 3; у цих випадках $p \leq 0,05$), а також колишнього президента Януковича (5 і 4,4) та всю українську владу періоду незалежності (4,1 і 3,6; у двох останніх випадках $p \leq 0,1$). Логічнішою видавалася б більша схильність звинувачувати в чоловіків як назагал агресивніших порівняно з жінками. Натомість факт, що жінки звинувачують можновладців активніше, може бути проявом особливого емоційного напруження в громадсько-політичній сфері сучасної України, якому жінки піддаються сильніше за чоловіків.

Гендерні ознаки переживання та зараджування почуттю провини

в міжособових і міжгрупових стосунках

У конструкціоністському дискурсі сучасної психології мало місця залишається для такої базової людської емоції, як почуття провини. Бракує уваги й до гендерних відмінностей у його виникненні та оволодінні з ним.

Широкий спектр такого роду відмінностей навела J. Bybee. На її думку, чоловіки і жінки відрізняються за інтенсивністю почуття провини, а також за тим, що і хто викликає в них це почуття. Чоловіки частіше відчують провину за агресивну поведінку та в присутності незнайомих людей. Агресивність вважають за нормальну для чоловіків, і батьки та однолітки можуть толерувати такий тип поведінки. Чоловіки частіше, ніж жінки, заперечують свою провину за свої дії і рідше мають почуття провини. Навпаки, жінки частіше відчують провину за нерозважливу поведінку та стосовно до членів сім'ї. Батьки й однолітки менш толерантні до поганої поведінки жінок, ніж чоловіків, і частіше застосовують щодо них прийоми дисципліни, які призводять до почуття провини. Жінки більш охоче визнають свою відповідальність за провини і їм важче позбутися почуття провини [Bybee, 1998].

Наведений опис відображає традиційний (і в більшості випадків статистично обґрунтований) погляд на гендерні відмінності в переживанні та атрибуції провин. Як правило, жінкам приписують порівняно більшу схильність почуватися винними.

Згідно з результатами J. Shiffler, жінки більше, ніж чоловіки, схильні до сорому, адаптивної провини та дезадаптивної готовності до почуття провини [Shiffler, 1993]. Латвійські психологи виявили статистично значущі відмінності між чоловіками і жінками в колективній провині: загалом жінки більше її відчували [Solomatina, Austers, 2014]. Звіти учасників онлайн-опитування щодо схильності до почуття провини, частоти просоціальної поведінки та пов'язаних із ними когнітивних дій, таких як емпатія, показали, що на просоціальну поведінку жінок схильність до провини впливає більше, ніж на поведінку чоловіків [Torstveit, Sütterlin, & Lugo, 2016].

Було чимало досліджень, які розкривали зв'язок між почуттям провини і перебігом гучних соціальних подій. Серед різних демографічних змінних під час перебігу споживчого бойкоту в Бразилії гендер був єдиною з них, що мала важливе значення для сприймання чинника провини: жінки почувалися більш винними, ніж чоловіки [Cruz, Pires-Jr., & Ross, 2017]. Жінки частіше, ніж чоловіки, демонструють високий ступінь трансцендентності ідентичності, що може бути пов'язано з роллю гендерних ролей в ізраїльсько-палестинському конфлікті та в ізраїльському і палестинському суспільствах загалом [Hammack, 2006]. Дослідивши колективну провину і поблажливе ставлення до ветеранів-порушників, А. Ch. Jay зробив висновки про різний вплив почуття провини на схильність жінок і чоловіків звинувачувати. Спонування жінок відчувати як особисту, так і колективну провину призводить до менших каральних вироків для підсудного-ветерана. Проте чоловіки так само поблажливо ставилися до підсудного-ветерана, незалежно від того, чи знали вони про суть провини [Jay, 2015]. Чоловічі постави виявилися більш стійкими щодо самого звинувачення.

Навпаки, у подібному дослідженні довіри, індивідуальної та колективної провини, схильності до примирення серед руандійців, які вижили після геноциду, та його ув'язнених винуватців до і після і участі в судах не було виявлено гендерних відмінностей [Kanyangara et al., 2014]

Загалом більш доречними видаються не диспозиційні, а ситуаційно-контекстуальні тлумачення. Наприклад, T. Ferguson and H. Eyre T. заперечують, що жінки, як правило, більш схильні до почуття провини й сорому, ніж чоловіки. Їхні аргументи та дані про залежність від контексту частково пояснюють нездатність знайти гендерні відмінності в частоті переживання цих почуттів, оскільки чоловіки і жінки вільно згадувати різні контексти, у яких вони відчували певну емоцію. Почуття провини або сорому залежить від контексту ситуації, який по-різному зачіпає ідентичність чоловіків і жінок [Ferguson, Eyre, 2000]. Отже, жінки і чоловіки сильніше реагують на певні аспекти ситуації, які «резонують» із їхньою жіночою або

чоловічою ідентичністю. Інша річ, що гендерна ідентичність не конче збігається зі статевою належністю, а це істотно урізноманітнює можливі контексти переживання провини або сорому.

Про один із таких контекстів ідеться в статті групи бельгійських дослідників, чії результати показують, що жінки відчувають значно вищу загрозу сорому-провини за участь у злочинах, ніж чоловіки. Чинники, які пояснюють очікуване почуття в чоловіків і жінок, подібні в разі крадіжки в крамниці, але різні у випадку насильства. Серед чоловіків схвалення традиційної маскулінності передбачає нижчий рівень почуття сорому та провини за крадіжки та насильство. Серед жінок схвалення традиційної фемінінності зумовлює нижчий рівень сорому за крадіжки, але не впливає на почуття сорому за участь у насильстві [De Voeck, Pleysier, & Put, 2018].

Нарешті, чи не найбільш популярними гендерними стереотипами вирізняються масові уявлення про лідерські риси жінок і чоловіків. V. L. Brescoll стверджує, що гендерні стереотипи щодо емоцій становлять фундаментальний бар'єр для здатності жінок піднятися на керівні ролі та досягти успіху на них [Brescoll, 2016].

Висвітлені тут аспекти жіночого і чоловічого ставлення до почуття провини зумовили проведення нашого власного дослідження, спрямованого на оцінку представниками обох статей їхнього або їхніх партнерів по спілкуванню такого почуття, що виникає на різних рівнях міжособових та міжгрупових стосунків.

На одному з етапів дослідження психологічного змісту почуття провини було поставлено завдання з'ясувати структуру уявлень молодих респондентів про провини, що мають місце в їхніх міжособових стосунках та у відносинах їхніх референтних груп з іншими соціально-політичними спільнотами та угрупованнями.

В оцінках взаємних провин учасників взаємодій, що їх дали 582 студенти (див. розд. 2.1), у 16 випадках із 41 було зафіксовано відмінності між статевими групами на основі Student's t-test (табл. 1).

Оцінка взаємних провин за шкалами,
де є відмінності між жінками і чоловіками (\bar{x})

Респондент або його група як носій провини	Об'єкт приписування провини	Жінки	Чоловіки	Значущість відмінностей ($p \leq$)
Я (респондент)	Батько	3.13	2.84	.01
	Сім'я	2.88	2.73	.05
	Друг/подруга дитинства	3.29	3.09	.01
	Дівчина/хлопець	3.17	2.84	.01
	Учитель	3.02	2.69	.01
	Викладач	2.75	2.55	.05
Моя сім'я	Наша родина	3.41	3.16	.01
Особи моєї статі	Особи іншої статі	3.08	3.32	.01
Українське суспільство	Дотеперішня влада на чолі з Порошенком	3.99	3.75	.05
	Попередня влада на чолі з Януковичем	4.2	3.99	.05
	Колишня влада на чолі з Кравчуком, Кучмою, Ющенком	3.73	3.47	.01
Українці	Угорці	3.15	3.32	.05
	Німці	3.19	2.96	.01

Узагальнений аналіз наведених даних дає змогу зробити чотири висновки, що відображають гендерну специфіку атрибуції почуття провини.

Перший висновок полягає в тому, що жінки частіше за чоловіків удаються до звинувачувальних оцінок у сфері близьких міжособових стосунків. Це проявилось в ставленні до батька, сім'ї, широкої родини, друга/подруги дитинства, дівчини/хлопця, учителя, який найбільше вплинув, викладача, із яким респондент найбільше спілкується.

Імовірною причиною цього може бути підвищена емоційна реактивність жінок у процесі спілкування, як про це пишуть, наприклад,

Lungu et al. Вони зазначають, що суб'єктивні оцінки негативних емоційних образів вищі в жінок, ніж у чоловіків, натомість чоловікам властиві більш оцінні, ніж афективні реакції мозку під час обробки негативних емоцій [Lungu et al., 2015].

Другий висновок стосується власне міжстатевих взаємин, де чоловіки більше звинувачують жінок, ніж жінки – чоловіків. Чоловічу звинувачувальну позицію в цьому випадку можна почасти пояснити компенсаторним намаганням запобігти можливому жіночому empowering, про яке в руслі юнгіанської концепції співіснування статей писала L. Nay [1997].

Третій висновок зачіпає сферу широких соціальних контактів: тут жінки відносно активніше звинувачують українську державну владу. Можна припустити, що вони легше піддавалися загальному негативному ставленню до політичної влади, що мало місце протягом кількох останніх років в Україні. Як показано в дослідженні групи американських соціологів, гендерні ролі особливо обтяжено емоційними очікуваннями, оскільки в більшості суспільств очікують, що жінки виконуватимуть більше різноманітної «емоційної роботи». Через це політичні претензії жінок частіше відкидають як «просто емоційні», ніж зазіхання чоловіків [Goodwin, Jasper, & Polletta, 2001]. У такому ж контексті емоції жінок-політиків можна побачити на телебаченні частіше, ніж емоції політиків-чоловіків [Renner, Masch, 2019].

Четвертий висновок може означати, що в оцінці міжнаціональних провин жінки сильніше зважають на емоційно стереотипізовані ставлення до винуватців трагічних подій у минулому (образ німців як призвідників Другої світової війни), а чоловіки жвавіше реагують на ініціаторів поточних політичних конфліктів (під час опитування актуалізувалися незгоди між українцями і угорцями з приводу нового мовного закону).

Із метою уточнення статевих відмінностей у переживанні почуття провини та усвідомленні можливих способів його позбутися проаналізовано дані опитування 63 студентів Київського національного університету імені

Тараса Шевченка (див. розд. 3.6). Розподіл відповідей, отриманих від респондентів двох статей, порівняно за z-test. Визначалася різниця у відсотках відповідей, які містили відповідні семантичні одиниці, від загальної кількості відповідей, даних респондентами певної статі.

За більшістю показників відмінності виявилися статистично незначущими.

На пункти про власне почуття провини було отримано 120 відповідей від жінок і 48 – від чоловіків.

Єдина категорія, у визнанні своєї провини перед якою проявилася відмінність між жінками і чоловіками, стала подруга: жінки-респондентки значуще частіше писали про це, ніж чоловіки (амов. 2).

Таблиця

Семантичні одиниці, за частотою яких виявлено значущі відмінності між оцінкою провини жінками і чоловіками (%)

Сфера провини	Аспект провини	Семантична одиниця	Жінки	Чоловіки	Значущість відмінностей (p ≤)
Винен сам респондент	Перед ким	Подруга	12.5	2.1	.05
		Причина	Конфліктність	12.5	2.1
	Спосіб зарадити	Погана поведінка	3.3	12.5	.01
		Порозумітися	15.8	2.1	.05
		Змінити ставлення	22.5	6.3	.05
		Забути	12.5	2.1	.05
		Матеріально відшкодувати	1.7	10.4	.05
Винні інші особи перед респондентом	Причина	Погана поведінка	1.7	17.9	.01
Винен респондент разом з іншими особами або зі своєю групою	Перед ким	Дідусь/бабуся	32.6	5.6	.05
		Учитель/викладач	37.2	5.6	.05
		Інші люди	9.3	33.3	.05
	Спосіб зарадити	Більше спілкуватися	34.9	5.6	.05
		Змінити ставлення	67.4	27.8	.05
		Матеріально відшкодувати	9.3	33.3	.05
Винні інші особи	Перед ким	Діти	26.8	55.6	.05

перед респондентом разом із його групою					
---	--	--	--	--	--

Різниця в причинах власної провини респондентів проявилася в тому, що жінки частіше визнавали за причину свою конфліктність, а чоловіки – погану поведінку.

Говорячи про можливі способи зарадити своїй провині, жінки наполягали на тому, щоб порозумітися, змінити ставлення або забути про провину; чоловіки, натомість, пропонували матеріальне відшкодування.

В описі провин інших осіб щодо самого респондента було отримано 99 відповідей від жінок і 28 – від чоловіків.

Виявлено лише одну значущу відмінність: чоловіки більшого значення надавали поганій поведінці як причині такої провини.

На запитання про провини свої разом з іншими особами або зі своєю групою респонденти жіночої статі дали 43 відповіді, а чоловічої – 18.

Зафіксовані відмінності стосувалися переліку осіб, перед якими респонденти відчували спільну з іншими людьми провину. Жінки частіше відзначали провину перед дідусем/бабусею та вчителем/викладачем, а чоловіки – просто перед іншими людьми.

Другу групу відмінностей спостережено в тому, як можна позбутися почуття провини. Жінки воліли більше спілкуватися або змінити ставлення; чоловіки активніше висловлювалися за матеріальне відшкодування.

Приписування респондентами іншим суб'єктам провини щодо себе разом з іншими особами або групою було зафіксовано в 43 «жіночих» та 18 «чоловічих» відповідях.

Значущі відмінності виявлено лише щодо провин інших людей перед респондентом і його близьким оточенням як «дітьми», про що частіше згадували чоловіки.

Узагальнюючи наведений опис, можемо зазначити, що найбільше аномальних відмінностей зафіксовано в оцінках власних провин

респондентів – їх самих або разом із їхнім оточенням. Виявлені тут відмінності вписуються у відомі амовленніст стереотипи. Визначаючи свою провину перед близьким оточенням, респонденти жіночої статі частіше за чоловіків говорили про провини перед тими особами, спілкування з якими має цілковито або великою мірою особистий характер.

Чоловіки активніше говорили, по-перше, про свою провину перед більш абстрактними партнерами по спілкуванню, такими як «інші люди»; по-друге, про провини старших за віком або вищих за статусом осіб перед собою та своєю групою як «дітьми».

Опис причин, які породжують почуття провини, досить виразно кореспондує з існуючими гендерними стереотипами: жінки картають себе за конфліктність, а чоловіки – за погану поведінку. Жінки, отже, більше зорієнтовані на оцінку емоційної сфери, чоловіки – інструментальної.

Якщо визнавати слухність гендерних стереотипів, то такі відмінності видаються цілком вірогідними. Якщо ж ми заперечуємо слухність таких стереотипів, то можемо припускати, що дані респондентами відповіді відображають наявність цих «неслушних стереотипів» у свідомості респондентів. Якщо ж відкинути і перше, і друге пояснення, то залишається простір для додаткового вивчення цього питання.

Подібною є ситуація з пропозиціями респондентів щодо того, у який спосіб можна позбутися почуття провини.

Жіночі пропозиції є різноманітнішими і більш психологічними: більше спілкуватися, порозумітися, змінити ставлення. Натомість чоловіки виявляють більшу схильність до такого непсихологічного способу, як матеріальне відшкодування. Така позиція може відображати, по-перше, більш інструментальне ставлення чоловіків до змісту амовлення стосунків, а по-друге, їхню схильність самостверджуватися, підвищувати самооцінку за рахунок використання матеріальних (очевидно, як більш статусних) переваг.

Через те, що студенти дали явно більше відповідей про індивідуальні провини порівняно з колективними, було проведено ще одне опитування,

зміст якого зосереджувався на оцінках колективних провин. Опитано 34 студенти Київського національного університету імені Тараса Шевченка (середній вік 19.2 року; 64.7% склали особи жіночої статі).

Респондентам було запропоновано анкету, подібну до попередньої, яка містила такі пункти: «Ми, я і мої друзі, відчуваємося винними перед ___ за те, що ___. Аби позбутися почуття провини, нам треба ___»; «Ми, студенти, відчуваємося винними перед ___ за те, що ___. Аби позбутися почуття провини, нам треба ___»; «Ми, молоді, відчуваємося винними перед ___ за те, що ___. Аби позбутися почуття провини, нам треба ___»; «Ми, чоловіки/жінки, відчуваємося винними перед ___ за те, що ___. Аби позбутися почуття провини, нам треба ___»; «Ми, українці, відчуваємося винними перед ___ за те, що ___. Аби позбутися почуття провини, нам треба ___» (цей пункт в анкеті повторено двічі – для отримання більшого масиву інформації); «Думаю, що ___ відчуваються винними переді мною і моїми друзями за те, що ___. Аби позбутися почуття провини, їм треба ___»; «Думаю, що ___ відчуваються винними нами, молоддю, за те, що ___. Аби позбутися почуття провини, їм треба ___»; «Думаю, що ___ відчуваються винними перед нами, студентами, за те, що ___. Аби позбутися почуття провини, їм треба ___»; «Думаю, що ___ відчуваються винними перед нами, жінками/чоловіками, за те, що ___. Аби позбутися почуття провини, їм треба ___»; «Думаю, що ___ відчуваються винними перед нами, українцями, за те, що ___. Аби позбутися почуття провини, їм треба ___» (цей пункт також наведено двічі). Отже, загалом анкета містила 12 пунктів.

За результатами контент-аналізу отриманих відповідей було виділено семантичні одиниці, що здебільшого подібні до тих, які мали місце в попередньому дослідженні, а в окремих випадках мали відмінне наповнення.

У розрізі статей опитані особи відчуваються винними переважно перед особами протилежної статі або перед іншими людьми. Основні причини – погана поведінка та погане ставлення. Бажано порозумітися, змінити поведінку, змінити ставлення, усвідомити провину.

Коли ж ідеться про провини перед жінками/чоловіками, то найчастіше згадують про взаємні провини чоловіків і жінок одних перед одними – за погане ставлення, конфліктність та образи. Для налагодження стосунків потрібно змінити поведінку, змінити ставлення, усвідомити провину, а також змінити погляди на гендерні питання.

Міжстатеві відмінності визначалися за тим самим принципом, що й у попередньому дослідженні. Значущою виявилася різниця між дев'ятьма показниками (амов. 3).

Таблиця

Аспекти колективних провин, за якими виявлено значущі відмінності між жінками і чоловіками (%)

Аспекти переживання або залагодження провини	Жінки	Чоловіки	Значущість відмінностей (p ≤)
Винні респондент і його друзі перед суспільством	4.8	41.7	.05
Винні ми, чоловіки/жінки, перед жінками	9.5	91.7	.01
Винні ми, чоловіки/жінки, перед чоловіками	57.1	8.3	.05
Винні жінки перед нами, жінками/чоловіками	10	100	.01
Винні чоловіки перед нами, жінками/чоловіками	85	9.1	.01
Винні студенти за неефективність	54.5	8.3	.05
Винні студенти за недоброчесність	4.5	41.7	.05
Студентам треба підвищити ефективність	63.6	25	.05
Українцям треба підвищити ефективність	90	45.5	.05

Насамперед слід звернути увагу на те, що в оцінках колективних провин домінують дві сфери, що турбують свідомість студентів. Перша сфера – амовленняніст, у якій фіксуються взаємні провини чоловіків і жінок одних перед одними. Друга сфера – соціально-професійно-статусна, коли ідеться про провини студентів.

Отже, респонденти-чоловіки активно визнають свої провини перед жінками. Так само більшість жінок (хоч і не подавляющая, на відміну від чоловіків) визнає свої провини перед чоловіками. Різниця в частці «винних» чоловіків (91.7%) і жінок (57.1%) проявилася на рівні тенденції (p ≤ .1).

Схожа ситуація склалася й в оцінці провин осіб протилежної статі перед своєю статтю: про неї говорили всі опитані чоловіки і майже всі жінки.

Утім, слід зазначити, що чотири описані співвідношення фактично були спровоковані формулюванням поставлених запитань, коли для більшості респондентів цілком натуральною видавалася відповідь про провини жінок перед чоловіками і чоловіків перед жінками.

Інакший зміст мала оцінка провин студентів. У відповідях респондентів двох статей протиставилися оцінки неефективності і амовленняність. Якщо йти за існуючими гендерними стереотипами, то належало б припускати, що чоловіки нарікатимуть на неефективність, оскільки ефективність є однією з найважливіших інструментальних ознак, а жінки за цим самим принципом мали б говорити про амовленняність як морально-етичну рису, що негативно впливає на характер амовлення стосунків.

Проте отримані співвідношення виявилися протилежними. Жінки говорили про провини студентів за неефективність і потребу підвищення ефективності, а чоловіки частіше наголошували на провині за амовленняність. Іншими словами, якщо інструментальні і емоційні відмінності справді мають місце, то виходить, що в оцінці своїх «фахових» провин студенти обох статей амовлення свої амовленняності особливості як нестачу певних позитивних властивостей. Якщо такі відмінності – лише продукт стереотипів, то, власне кажучи, має місце хибна рефлексія цих особливостей як нібито насправді існуючих. Якщо ж таких відмінностей немає, як немає й відповідних стереотипів у свідомості студентів (що мало ймовірно), то зафіксовані відмінності потребують додаткового вивчення.

Ще дві відмінності стосуються широкого соціального контексту. Чоловіки охочіше визнають власні разом із друзями провини перед суспільством, натомість жінки виразніше наполягають на потребі для всіх українців підвищити свою ефективність. Такі показники наводять на думку про дещо сильнішу ідентифікацію чоловіків зі своєю референтною групою, а жінок – з усім суспільством. Проте цих двох залежностей замало для більш

ґрунтовних висновків щодо гендерної специфіки почуття провини, яке, можливо, має місце на рівні соціуму.

Висновки. Більшість виявлених у нашому дослідженні особливостей переживання почуття провини жінками і чоловіками та совладання з ним відповідають поширеним гендерним стереотипам.

Жінки більшого значення надають оцінці провин у стосунках із близьким оточенням: вони частіше, ніж чоловіки, звинувачують і себе, і близьких осіб. Чоловіки, натомість, активніше визнають свої провини перед абстрактними особами або інстанціями.

У амовленнях взаєминах спостерігаються як взаємні звинувачення, так і взаємні визнання провин. В обох цих процесах участь чоловіків є активнішою.

Джерелом почуття провини для жінок частіше стає їхня конфліктність, а для чоловіків – погана поведінка.

В оцінці міжнаціональних провин жінки сильніше зважають на емоційно амовленняність ставлення, а чоловіки жвавіше реагують на сучасний контекст.

Жіночі пропозиції щодо того, як позбутися почуття провини, є різноманітнішими і більш комунікативними. Чоловіки надають більшого значення матеріальному відшкодуванню.

Частина виявлених гендерних відмінностей різною мірою суперечить існуючим стереотипам.

В оцінках провин студентів жінки частіше говорять про інструментальну рису (ефективність/неефективність), тоді як чоловіки наголошують на провині за негативну моральну рису (амовленняність).

У сфері широких соціальних контактів жінки активніше за чоловіків звинувачують державну владу та наполягають на потребі підвищити ефективність усіх українців.

Описані дані не спростовують слушності гендерних стереотипів, а здебільшого узгоджуються з ними. Проте наявність особливостей, які

суперечать цим стереотипам, дає підстави міркувати про неоднозначні співвідношення між гендерною ідентичністю респондентів і вимогами ситуації, що актуалізують ті чи інші аспекти такої ідентичності. Відтак складається багатоплановий рисунок амовлення почуття провини та оцінки його жінками і чоловіками.

6.6. Жіночий і чоловічий стилі долання почуття провини

Психологічні характеристики долання почуття провини мають аналогії в змісті зараджування різноманітним невротичним станам [Бірон, 2014; Войцеховська, Закалик, 2016; Грабовська, Єсип, 2010; Коцарь, 2015; Носенко, 2015; Пілецький, 2014].

Для виявлення статевих відмінностей у зараджуванні почуттю провини було об'єднано дані двох вищеописаних опитувань студентів Київського національного університету імени Тараса Шевченка, разом – 97 осіб (64.9% склали особи жіночої статі; середній вік 19.1 року), за аналогічними показниками анкет.

Загальна кількість даних респондентами відповідей про спосіб зараджування / стиль поведінки в ситуації переживання провини склала 1241, у т. ч. 905 відповідей було отримано від жінок і 336 – від чоловіків.

Розподіл відповідей респондентів обох статей порівняно за критерієм *z-test*. За показник узято частку семантичних одиниць певного типу від загальної кількості відповідей. Статистично значущі відмінності виявлено за чотирма показниками з 14, а ще за одним різниця проявилася на рівні тенденції.

Не простежено відмінностей між жінками і чоловіками за такими пропозиціями: вибачитись, більше спілкуватися, змінити поведінку, позбутися негативних рис, підвищити ефективність, підвищити самооцінку, психологічно відшкодувати, усвідомити провину, нічого не робити.

Натомість по-різному жінки і чоловіки оцінювали значення таких способів зараджування, як: порозумітися (про це йшлося у 8.4% «жіночих»

відповідей і 4.2% «чоловічих», $p \leq 0.05$), змінити ставлення (24.6% і 29.5%, $p \leq 0.1$), допомогти (2.1% і 1.8%, $p \leq 0.01$), матеріально відшкодувати (1.4% і 4.2%, $p \leq 0.01$), забути про провину (6.5% і 3.6%, $p \leq 0.05$). Жінки, отже, активніше говорили про порозуміння, надання допомоги або нехтування провини, а чоловіки – про зміну ставлення та матеріальне відшкодування. У цьому можна простежити традиційні гендерні особливості: більш експресивно-комунікативні в жінок та більш інструментально-особистісні в чоловіків.

Для виразнішого узагальнення гендерних відмінностей перелічені вище способи зараджування було об'єднано в кілька груп за критеріями, узятими з різних класифікацій копінг-поведінки [див. Бірон, 2014; Войцеховська, Закалик, 2016; Грабовська, Єсип, 2010; Коцарь, 2015; Носенко, 2015; Пілецький, 2014], які, на наш погляд, відображають, по-перше, контекст провини, по-друге, гендерну специфіку поведінки. Відтак ми виділили такі групи: експресивні та інструментальні; особистісні і комунікативні; активні, реактивні, проактивні та пасивно-захисні.

Не виявлено відмінностей між жінками і чоловіками за оцінками особистісних і комунікативних способів поведінки. Різниця в експресивних та інструментальних способах виявилася традиційно-очікуваною, але лише на рівні тенденції: експресивним проявам жінки частіше за чоловіків надавали перевагу (58.1 і 52.1%, $p \leq 0.1$), тоді як чоловіки, відповідно, частіше за жінок схилилися до інструментальної поведінки.

Істотну різницю було зафіксовано в типі активності. Жінки значуще частіше обстоювали активне зараджування поточній ситуації провини (18.1 і 11.6%), а чоловіки орієнтувалися на проактивні (підготовка ресурсів на майбутнє) способи (55.5 і 64.3%; в обох випадках $p \leq 0.01$).

Узагальнення описаних відношень дає підстави охарактеризувати стиль поведінки жінок і чоловіків у просторі переживання почуття провини, а головне, зараджування йому. Представники обох статей однаковою мірою вдаються до особистісної і комунікативної, до реактивної і пасивно-захисної

копінг-поведінки. Водночас жінки виявляють більшу схильність до активних (порозуміння та надання допомоги) і, почасти, експресивних (порозуміння та забування провини) способів. Натомість чоловікам більш властиво поводитися проактивно (зміна ставлення) та інструментально (матеріальне відшкодування).

Список використаних джерел

1. Адлер А. Спасение человечества с помощью психологии // Понять природу человека. – СПб.: Академич. проект, 1997. – С. 196–203.
2. Акімов, О. О. (2014). Психологічні аспекти проявів корупції в державному управлінні. *Державне управління: теорія та практика*, 1, 181-188. Відновлено з http://nbuv.gov.ua/UJRN/Dutp_2014_1_23.
3. Ананова І. В. Кількісні характеристики переживання почуття провини / І. В. Ананова // *Український психологічний журнал*. – 2019. – № 2 (12). – С. 7–26.
4. Бабка, В. Л. (2015). Українська історична пам'ять під впливом інтеграційних факторів. *По той бік Дніпра: вплив контроверсійних образів «іношого українця» на формування ментальних кордонів*: Наук. зб. / За заг. ред. М. О. Фролова, Запоріжжя, Інтер-М, 113–118.
5. Безрукова О. А. Соціальна відповідальність в сучасному українському суспільстві: соціологічна концептуалізація та досвід емпіричного дослідження / Безрукова О. А.: дис. ... д-ра соціол. наук. – К., 2015.
6. Безрукова О. А. Соціальна відповідальність в сучасному українському суспільстві: соціологічна концептуалізація та досвід емпіричного дослідження: автореф. дис ... д-ра соціол. наук / О. А. Безрукова. – Запоріжжя, 2015.
7. Белик, И. А. (2006). Чувство вины в связи с особенностями развития личности: Автореф. дисс. ... канд. психол. наук, Санкт-Петербург, 22 с., <https://www.dissercat.com/content/chuvstvo-viny-v-svyazi-s-osobennostyami-razvitiya-lichnosti>.
8. Бех В. П. Толерантність у дискурсі глобалізації європейської освіти: явище, потреба, цінність, норма і принцип спілкування // *Європейські педагогічні студії*. – 2013. – Вип. 3-4. – С. 63–80.
9. Бірон Б. В. Місце проактивного копінгу в системі інших видів копінгу, ситуативних та диспозиційних чинників. *Вісник Національного університету оборони України*. 2014. № 5 (42). С. 212–217.
10. Боляновський А. (2013). Проблема кількості польських жертв волинської трагедії 1943 року. *Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. 6. 129–142. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukrpol_2013_6_13
11. Борейчук І. О. Психологічні особливості проявів ксенофобії у студентів: Дис. ... канд. психол. н. (доктор філософії) / Борейчук І. О. – Луцьк, 2018. – 368 с.
12. Буяк З. Суспільне порозуміння як передумова системних реформ / Буяк Збігнев // *Українське суспільство в умовах війни: виклики сьогодення та перспективи миротворення: матер. Всеукр. наук.-практ. конф., м. Маріуполь, 9 червня 2017 р.* – Маріуполь: ДонДУУ, 2017. – С. 181–184.
13. Васютинський, В. О. (2013). Питальник «Психологічне тяжіння до бідності»: методологічне обґрунтування, процедура розробки, зміст. *Наукові студії із соціальної та політичної психології: Зб. статей*, 32 (35), 54–62.
14. Васютинський В. О. Психологічні моделі покладання провини в соціально-політичному самовизначенні мешканців Донбасу / В. О. Васютинський // *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки: Зб. наук. праць*. – 2015. – № 4 (29). – С. 22–30.
15. Васютинський В. О. Перспективи ціннісного порозуміння українців Сходу і Заходу в оцінках подій на Донбасі / В. О. Васютинський // *Український психологічний журнал*. – 2016. – № 2. – С. 7–18.
16. Васютинський В. О. (2018) Українські провини і вибачення: простір конотацій. *Психологія та психосоціальні інтервенції*. т. 1, с. 25–30.
17. Вінков В. Ю. Психологічні труднощі набуття соціального капіталу особами, що відчули наслідки воєнного конфлікту / Вінков В. Ю. // *Проблеми політичної психології. Зб. наук. праць*. – 2017. – Вип. 6 (20). – С. 94–106.

18. Вовчик-Блакитна О. О. Сім'я як соціоекологічна система в просторі мегаполісу / О. Вовчик-Блакитна // Особистісні детермінанти еколого-орієнтованої життєдіяльності / Ю. М. Швалб та ін.; за ред. Ю. М. Швалба. – К.: Ін-т психол. ім. Г. С. Костюка НАПН України, 2018. – С. 201–223.
19. Вознесенська, О. Л. (2018). Соціальний оптимізм в умовах деструктивних інформаційних впливів. *Оптимізм і песимізм: амбівалентність українського соціуму в духовному і матеріальному вимірах: матер. XVI наук.-практ. конф.*, К.: Національна академія державного управління, 40–42.
20. Войцеховська О., Закалик Г. Сучасні напрями психологічних досліджень копінг-стратегій особистості. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2016. № 2. С. 95–104.
21. Волкова Н. П. Моделювання професійної діяльності у викладанні навчальних дисциплін у вишах: монографія / Н. П. Волкова, О. Б. Тарнопольський; за заг. та наук. ред. О. Б. Тарнопольського. – Дніпропетровськ: Дніпропетр. ун-т ім. А. Нобеля, 2013. – 228 с.
22. Гарькавець, С. О., Волченко, Л. П. (2018). Особливості формування установки конкурентної віктимності в умовах збройного конфлікту – досвід мешканців Донбасу. *International Journal of Innovative Technologies in Social Science*, Warsaw, RS Global Sp. Z O.O., 8 (12), 37–41.
23. Горностай П. П. Колективна травма та групова ідентичність / П. П. Горностай // Психологічні перспективи. Спец. вип. – Т. 2. – К., 2012. – С. 89–95.
24. Грабовська С., Єсип М. Проблема копіngu в сучасних психологічних дослідженнях. *Соціогуманітарні проблеми людини*. 2010. № 4. С. 188–199.
25. Громадська думка і суспільні настрої напередодні парламентських виборів. Жовтень' 2014: інформаційний бюлетень / за ред. М.М.Слюсаревського; упоряд. Л.П.Черниш. – К., 2014. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ispp.org.ua/bibl_6.htm.
26. Гудь Б. (2000). Українці – поляки: хто винен? У пошуку першопричин українсько-польських конфліктів першої половини ХХ століття. Львів: Кальварія. 192 с.
27. Гуменюк, Л. Й. (2009). Психологічні регулятори поведінки корупціогенної особистості в системі органів внутрішніх справ України. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна*, 2, 131-143.
28. Данильченко Т. В. Суб'єктивне соціальне благополуччя: психологічний вимір. – Чернігів: Десна Поліграф, 2016. – 543 с.
29. Дроздов О. Ю. Особливості атитюдів до війни серед вітчизняної молоді / Дроздов О. Ю. // Проблеми політичної психології. Зб. наук. праць. – 2019. – Вип. 8 (22). – С. 127–139.
30. Духневич В. М. Сепаратисти чи українці? Шлях до згоди / В. М. Духневич // Наукові студії із соціальної та політичної психології. – 2018. – Вип. 42 (45). – С. 31–40.
31. Євтух В. Соціологія міжетнічного конфлікту: теоретичний аспект / Володимир Євтух // Політичний менеджмент. – 2006. – № 6. – С. 3–17.
32. Землянський А. Історична свідомість як детермінанта гармонізації розвитку студентської молоді в полікультурному суспільстві // *Versus*. – 2014. – № 2 (4). – С. 39–44.
33. Зімовін О. І. Політичне в контексті життєвого шляху особистості // Проблеми політичної психології: Зб. наук. праць. – 2017. – Вип. 5 (19). – С. 201–211.
34. Зінченко О. С. Психологічні особливості людей літнього віку: теоретичний аналіз проблеми / О. С. Зінченко // Наукові записки Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя. Психолого-педагогічні науки. – 2015. – № 2. – С. 28–34.
35. Зубар Н. (2016). Волинь. Конфлікт пам'яті між Польщею і Україною. Аналіз і прогноз. Інформаційний центр «Майдан Моніторинг», 01-09-2016. <https://maidan.org.ua/2016/09/volyn-konflikt-pamyati-mizh-polscheyu-i-ukrajinoyu-analiz-i-prohnoz/>
36. Ильин Е. П. Психология общения и межличностных отношений // Евгений Ильин. – СПб.: Питер, 2013. – 576 с.

37. Ільницький В. *Стосунки українців та поляків у Карпатському краї ОУН (1943–1946)* // Актуальні питання гуманітарних наук. – 2015. – Вип. 11. – С. 35–55.
38. Ісаєв І. (2021). Помішалися на «ідеології необандеризму»: польські історики відповідають «кресов'янам». Наше слово. 5. 2021-01-31. <https://nasze-slowo.pl/pomishalysya-na-ideologiyi-neobanderyzmu-polski-istoryky-vidpovidayut-kresovyenam/>
39. Каліщук О. (2012). Протистояння на українсько-польському пограниччі в роки Другої світової війни у політологічному вимірі. Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. 5. 103–110. http://www.inst-ukr.lviv.ua/files/ukr-pol_5/010-kalishchuk.pdf
40. Каліщук О. (2021). Волинь'43: майбутнє у лабіринтах минулого. Українська правда. 5 липня 2021. <https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/07/5/159790/>
41. Карандашев В. Н. *Методика Шварца для изучения ценностей личности: концепция и методическое руководство* / В. Н. Карандашев. – СПб.: Речь, 2004.
42. Кейсельман (Дорожкин), В. Р. (2019). *О внутреннем преступнике: заметки из терапевтического кабинета*. – К.: Досконалий друк.
43. Кідалова М. Психологічні особливості прояву емоційних бар'єрів студентів-першокурсників під час адаптаційного періоду навчання у закладах вищої освіти та перспективи роботи з ними / Марина Кідалова // Підготовка майбутніх педагогів у контексті стандартизації початкової освіти: матер. II Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. з міжнар. участю. – Бердянськ, 2018. – С. 134–138.
44. Коцарь А. Стратегії копінг поведінки та психологічна готовність осіб віку пізньої зрілості до прийняття вікових змін. *Вісник Харківського національного університету*. Серія: Психологія. 2015. № 1150. С. 15–20.
45. Кравчук С. Л. Особливості психологічних детермінант агресивних проявів особистості: автореф. ... канд. психол. наук. – К., 2002.
46. Кутова О. Естетичні та етичні чинники розвитку практичного досвіду викладачів фізико-математичних дисциплін вищих педагогічних навчальних закладів: метод. реком. / О. Кутова. – К., 2015. – 100 с.
47. Кухарук О. Ю. Конфліктне мислення і конфліктна взаємодія: соціально-психологічні особливості взаємодії військових і цивільного населення / Кухарук О. Ю. // Проблеми політичної психології. Зб. наук. праць. – 2018. – Вип. 7 (21). – С. 87–95.
48. Лазаренко В. А. Картографуючи переселення: потенціал використання психогеографічних методів для вивчення соціально-психологічного змісту вимушеного переселення / Лазаренко В. А. // Проблеми політичної психології. Зб. наук. праць. – 2019. – Вип. 8 (22). – С. 50–62.
49. Ларченко М. Л. Етнічні стереотипи та їх вплив на рівень національної толерантності / Ларченко М. Л. // Вісник НТУУ "КПІ". Політологія. Соціологія. Право : збірник наукових праць. – 2011. – № 4 (12). – С. 55–61. – Режим доступу: <https://ela.kpi.ua/handle/123456789/4156>
50. Лібанова Е. Чому саме Донбас став місцем національної трагедії? Пошук неполітизованої відповіді на політичне питання / Е. Лібанова, М. Дмитренко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Вип. 79–80 / ред. О. О. Рафальський. – К. : ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. – С. 4–56.
51. Мальцева О. В. Відлуння військового конфлікту на сході України у масовій культурі / Мальцева О. В. // Українське суспільство в умовах війни: виклики сьогодення та перспективи миротворення: матер. Всеукр. наук.-практ. конф., м. Маріуполь, 9 червня 2017 р. – Маріуполь: ДонДУУ, 2017. – С. 118–122.
52. Маслікова І. І. Практична спроможність консеквенціалістського обґрунтування спільного блага // Наук. записки КУТЕП: Серія «Філософські науки». – 2015. – Вип. 19. – С. 144–155.

53. Масова свідомість у зоні воєнного конфлікту на Донбасі: монографія / за ред. І. Ф. Кононова. (2018). ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», Вінниця, ТОВ «Твори», 230 с.
54. Мацієвський Ю. (2017). Чому масові вбивства поляків на Волині некоректно називати геноцидом. Сучасні українсько-польські відносини: погляд експертів. Зб. аналітичних матеріалів. Упоряд. В. Бусленко. 2. Луцьк: Вежа-Друк. 51–58.
55. Мельник О. В. Вікові особливості життєстійкості учасників АТО Проблеми політичної психології: Зб. наук. праць. – 2016. – Вип. 4 (18). – С.114–121.
56. Мельничук М. Толерантність як епістемологічна проблема // Світоглядно-ціннісне самовизначення людини: Матер. IV Міжнар. конф. молодих науковців. – Вип. 4 Толерантність: соціально-сміслові варіації та євроінтеграційний контекст. – Чернівці, 2015. – С. 183–186.
57. Микитюк Г. Ю. Взаємини викладачів і студентів як чинник становлення особистості майбутнього вчителя / Г. Ю. Микитюк: Автореф. ... канд. психол. наук. – Київ, 2005. – 20 с.
58. Мотика Г. (2013). Від Волинської різанини до операції «Вісла»: польсько-український конфлікт 1943–1947 рр. К.: Дух і Літера. 360 с.
59. Мяленко В. В. Особливості ставлення українців до внутрішньо переміщених осіб / В. В. Мяленко // Проблеми політичної психології. Зб. наук. праць. – 2016. – Вип. 4 (18). – С. 61–74.
60. Найдюнов М. І., Григоровська Л. В., Найдюнова Л. А. Геополітичний вибір: передумови та наслідки дисбалансу очікувань громадської думки і державної політики // Проблеми політичної психології: Зб. наук. праць. – 2014. – Вип. 1 (15). – С. 223–237.
61. Найдюнова, Л. А. (2012). Рефлексивна психологія територіальних спільнот, К.: Міленіум, 275 с.
62. Новікова, О. Ф., Сидорчук, О. Г., Панькова, О. В. та ін. (2018). *Стан та перспективи соціальної безпеки в Україні: експертні оцінки*. К.: Інститут економіки промисловості НАН України, Львів: Львівський регіон. ін.-т держ. упр. НАДУ, 184 с.
63. Носенко Д. В. Особистісні чинники психологічного феномену самоінвалідазації як форми проактивної копінг-поведінки: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01. К., 2015. 22 с.
64. Патриляк І. (2018). Кривавий баланс. Скільки загинуло під час польсько-українського конфлікту? Українська правда. 12 липня. <https://www.istpravda.com.ua/articles/2018/07/12/152692/>
65. Петровський-Штерн Й. Українці і євреї: простір взаємодії. – К.: КМ-академія, 2014.
66. Петрунько, О. В., Рафіков, О. Р. (2016). Соціальний оптимізм як психологічний механізм ціннісної взаємодії з референтним оточенням. *Актуальні проблеми психології: Зб. наук. праць Ін-ту психол. ім. Г. С. Костюка НАПН України*, Т. VI: Психологія обдарованості, 12, 169–178.
67. Пилипушко Б. А. «Внутрішня еміграція» митця в умовах тоталітарної дійсності (на прикладі досвіду Олександра Аксініна): дис. ... канд. мистецтвознавства. – К., 2018. – 261 с.
68. Підбережник Н. П. Проблеми публічного управління у багатоетнічному суспільстві / Н. П. Підбережник // Демократичне врядування: Науковий вісник. – 2017. – Вип. 18/19. – Режим доступу: <http://dv.lvivacademy.com/article/view/150932>
69. Пілецький В. Копінг-стратегії поведінки особистості в стресових ситуаціях. *Зб. наук. праць: філософія, соціологія, психологія*. 2014. Вип. 19 (1). С. 185–194.
70. Плекан, В. (2021). Особливості та причини виникнення корупції в правоохоронних органах України. *Підприємництво, господарство і право*, 4, 231-238. Відновлено з DOI <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.4.36>.

71. Польова З. (2013). Польсько-українські воєнні відносини: розвиток конфлікту та спроби примирення. Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. 6. 108–128. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukrpol_2013_6_12
72. Ракурси психологічного благополуччя особистості: зб. тез допов. всеукр. наук.-практ. семінару, 9 червня 2017 р., Ніжин / Ред. кол.: Титаренко Т. М. (гол. ред) та ін. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2017. – 177 с.
73. Романычев И. С. Социальные стереотипы в отношении пожилых: противоречия и тенденции / И. С. Романычев // Среднерусский вестник общественных наук. – 2013. – № 1. – С. 64–68.
74. Російськомовна спільнота в Україні: соціально-психологічний аналіз / за ред. В. О. Васютинського. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2012.
75. Рущенко І. Феномен «двох Донбасів»: вектори розвитку колективної свідомості населення різних частин Донбасу в умовах гібридної війни / Ігор Рущенко // Український соціологічний журнал. – 2015. № 1–2. – С. 34–43.
76. Сабадуха О. Проблема толерантності в контексті тілесного, психічного та духовного здоров'я людини // Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності: Матер. IV Міжнар. наук.-теорет. конф. – Житомир, 2015. – С. 271–273.
77. Семенів Н. М. Управління етнічними конфліктами в міжетнічних взаєминах: особливості термінології та методології / Н. М. Семенів // Молодий вчений. – 2018. – № 10 (62). – С. 25–29.
78. Сенюшкіна Т. Проблема досягнення міжпоколінної солідарності в Україні / Т. Сенюшкіна // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. – 2013. – Вип. 5. – С. 184–221.
79. Сергієнко Н. П. Особливості формування міжетнічної толерантності студентів у процесі учбової діяльності / Н. П. Сергієнко, А. В. Дудолад // Проблеми екстремальної та кризової психології. – 2014. – Вип. 15. – С. 235–243. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/PeKr_2014_15_35.
80. Сергійчук В. І. *Поляки на Волині у роки Другої світової війни*. – К.: Укр. вид. спілка, 2003.
81. Сergygin, S. M., Petrenko, O. S., Sokolovskiy, S. I. (2018). Психологічна залежність публічних службовців як фактор корупційної поведінки. *Аспекти публічного управління*, 6 (11-12), 102-110. Відновлено з DOI: 10.15421/151879.
82. Стан суспільної свідомості в Україні після падіння режиму Януковича. Березень' 2014: інформаційний бюлетень / за ред. М.М.Слюсаревського; упоряд. Л.П.Черниш. – К., 2014.
83. Степико, М. Т. (2019). *Проблеми реалізації консолідаційного потенціалу української нації, Аналітична записка*. Серія «Гуманітарний розвиток» Нац. ін-ту стратегічних досл., 2, 11 с.
84. Стяжкіна О. В. Окупація в Донбасі: образи минулого поза контекстом метанаративів / Стяжкіна О. В. // Національна пам'ять: соціокультурний та духовний виміри. Національна та історична пам'ять: Зб. наук. праць. – Випуск 4. – К.: Пріоритети, 2012. – С. 100–114.
85. Суспільно-політична ситуація в Україні напередодні президентських виборів. Травень' 2014: інформаційний бюлетень / за ред. М.М.Слюсаревського; упоряд. Л.П.Черниш. – К., 2014.
86. Суший О. Проблема колективної травми в українському соціумі та пошук стратегій її опанування / О. Суший // Наукові записки Ін-ту політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2014. – № 6 (74). – С. 18–32.
87. Суший О. В. Громадсько-політична участь населення України: як подолати виклик безсуб'єктності? // Наукові студії із соціальної та політичної психології: Зб. статей. – К.: Міленіум, 2016. – Вип. 37 (40). – С. 39–62.

88. Тополь О. В. Теоретичний аналіз дослідження старості: соціологічний підхід / О. В. Тополь // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. – 2008. – Вип. 34. – С. 145–153.
89. Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – Вип. 6. – Львів, 2013.
90. *Українці і євреї*: Зб. ст., док. та есе / Упор. Олександр Панченко. – Гадяч: Гадяч, 2006.
91. Фетискин, Н. П., Козлов, В. В., Мануйлов, Г. М. (2002). *Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп*. Москва: Изд-во Ин-та психотерапии, 490 с.
92. Фрейд З. Тотем и табу // Фрейд З. «Я» и «Оно»: Труды разных лет. – Кн. 1. – Тбилиси: Мерани, 1991. – С. 193–350.
93. Хруслінська І., Тима П. Діалоги порозуміння. Українсько-єврейські взаємини. – К.: Дух і літера, 2011.
94. Хрустальова М. С. Психологічні та феноменологічні аспекти ситуації провини [Електронний ресурс] // Тиждень науки – 2019. Факультет соціальних наук: Зб. тез допов. щорічної наук.-практ. конф. серед студентів, викладачів, науковців, молодих учених і аспірантів 15–19 квітня 2019 р. – Запоріжжя. – С. 25–28. URL: http://www.zntu.edu.ua/uploads/dept_s&r/2019/conf/1/TN_2019_FSN.pdf.
95. Хрустальова М. С., Сікора О. О. Психосемантика щастя. – Там само. – С. 75–77.
96. Чаркіна О. А. Діалог поколінь: комплекс провини і феномен сімейної лояльності у розрізі системно-структурного підходу / О. А. Чаркіна // Теорія і практика сучасної психології. – 2018. – № 3. – С. 102–107.
97. Чигрин В. О. Механізми впливу етнонаціональної та регіональної ідентичності на політичний вибір громадян України / Чигрин В. О., Максименюк М. Ю. // Соціальне прогнозування та проектування майбутнього України: Матер. III Міжнар. наук. конф. – Запоріжжя, 2013. – С. 202–208.
98. Чи потрібні ми Україні? Результати анкетування у непідконтрольних районах Донбасу, аналіз думок та висновки конфліктолога. (2020). Berlin: DRA, <https://www.twirpx.com/file/3440815/>.
99. Шевлюкова Т. П., Чабанова Н. Б., Боєчко Д. І. Формування толерантності та міжнаціонального співробітництва в студентському товаристві // Scientific journal «ΛΟΓΟΣ. The art of scientific mind». – 2019. – № 2. – С. 46–48.
100. Штомпка П. Социальное изменение как травма (статья первая) / П.Штомпка // СОЦИС. – 2001. – №1. – С. 6–16.
101. Abraham, J., Suleeman, J., Takwin, B. (2018). The Psychology of Corruption: The Role of the Counterfeit Self, Entity Self-Theory, and Outcome-Based Ethical Mindset. *Journal of Psychological & Educational Research*, 26 (2), 7-32. Retrieved from <https://ssrn.com/abstract=3314532>.
102. Agadjanian, V. (2019). Exclusion, violence, and optimism: Ethnic divides in Kyrgyzstan. *Ethnicities*, 20, 3, 457–480. Retrieved from <https://doi.org/10.1177/1468796819835657>.
103. Bar-Tal D. Socio-Psychological Barriers to Peace Making: The Case of the Israeli Jewish Society / Daniel Bar-Tal, Eran Halperin, Neta Oren // *Social Issues and Policy Review*. – 2010. – Vol. 4. – № 1. – P. 63–109.
104. Bechtel, L. M. Shame as a Sanction of Social Control in Biblical Israel: Judicial, Political, and Social Shaming. *Journal of the Study of the Old Testament*. 1991. Vol. 16. Issue 49, pp. 47–76.
105. Bonnot, V., Krauth-Gruber, S., Drozda-Senkowska, E., & Lopes, D. (2016). Emotional reactions to the French colonization in Algeria: The normative nature of collective guilt. *Social Science Information*, 55 (4), 531–554.

106. Brescoll, V. L. (2016). Leading with their hearts? How gender stereotypes of emotion lead to biased evaluations of female leaders. *The Leadership Quarterly*, 27, 3. P. 415–428. <https://doi.org/10.1016/j.leaqua.2016.02.005>.
107. Brown, R., González, R., Zagefka, H., Manzi, J., & Čehajic, S. (2008) Nuestra Culpa: Collective Guilt and Shame as Predictors of Reparation for Historical Wrongdoing. *Journal of Personality and Social Psychology*, 94 (1), 75–90.
108. Bybee, J. (1998). The Emergence of Gender Differences in Guilt during Adolescence. In: *Guilt and Children* Academic Press Pages 113-125 <https://doi.org/10.1016/B978-012148610-5/50006-0>.
109. Chédotal C. (2017). Using guilt appeals in communication / Camille Chédotal, Bénédicte Berthe, Bénédicte de Peyrelongue, Marine Le Gall-Ely <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/2051570717706830?journalCode=rmea>
110. Collective Guilt: International Perspectives. Nyla R. Branscombe and Bertjan Doosje, eds. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. 339 pp.
111. Cruz, B. de P. A., Pires-Jr., R. J. M., and Ross, S. D. (2017). Gender Difference in the Perception of Guilt in Consumer Boycott in Brazil. In: *Gender Differences in Different Context* / Ed. by Aida Alvinus. InTechOpen. 43–56. DOI: 10.5772/63040.
112. De Boeck, A., Pleysier, S., Put, J. (2018). The social origins of gender differences in anticipated feelings of guilt and shame following delinquency. *Criminology & Criminal Justice*, 18, 291–313. DOI: 10.1177/1748895817721273.
113. Der-Karabetian A. Affective Bicultural and Global-Human Identity Scales for Mexican-American adolescents / Der-Karabetian A., Ruiz Y. // *Psychological Reports*. – 1997. – № 80 (3 Pt 1). – P. 1027–1039.
114. Dresler-Hawke, J. E., Liu H. (2006). Collective shame and the positioning of German national identity. *Psicología Política*, 32, 131–153.
115. Dunbar, E. Hate unleashed: America's cataclysmic change. Santa Barbara: Praeger, 2018.
116. Ellis D. Narrative as deliberative argument / D. Ellis // *Dynamics of Asymmetric Conflict: Pathways toward terrorism and genocide*. – 2014. – Vol. 7. – Iss. 1. – P. 95–108.
117. Faithful, G. Concepts of Collective Guilt. *Religious Studies and Philosophy Educator*. <http://georgefaithful.com/2014/11/12/concepts-of-collective-guilt/>
118. Ferguson M. A. The social psychology of collective guilt / Mark A. Ferguson and Nyla R. Branscombe // *Collective Emotions Perspectives from Psychology, Philosophy, and Sociology* / Edited by Christian von Scheve and Mikko Salmela. – Oxford University Press, 2014. – P. 251–265.
119. Ferguson, T. J., & Eyre, H. L. (2000). Engendering gender differences in shame and guilt: Stereotypes, socialization, and situational pressures. In A. H. Fischer (Ed.), *Studies in emotion and social interaction. Second series. Gender and emotion: Social psychological perspectives* (p. 254–276). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511628191.013>.
120. Fivush R. Developing Social Functions of Autobiographical Memory within Family Storytelling / Robyn Fivush, Widaad Zaman, and Natalie Merrill // *Collaborative Remembering: Theories, Research, and Applications* / Ed. by Michelle L. Meade, Celia B. Harris, Penny Van Bergen, John Sutton, Amanda J. Barnier. – Oxford University Press, 2017. – P. 38–54.
121. Fletcher G. P. Collective Guilt and Collective Punishment / George P Fletcher // *Theoretical Inquiries in Law*. – 2004. – № 5.1. – P. 163–178.
122. Fraher, A. L. Collective Guilt as a Force for Change: A Concept Paper. *Socio-analysis*, 2007. 9. Pp. 1–18. <http://eprints.uwe.ac.uk/17454/1/Collective%20Guilt-SocioAnalysis-2007.pdf>
123. Golec de Zavala, A., Cichocka, A., Eidelson, R., & Jayawickreme, N. (2009). Collective narcissism and its social consequences. *Journal of Personality and Social Psychology*, 97 (6), 1074–1096, DOI: 10.1037/a0016904

124. Goodwin, J., Jasper, J. M., and Polletta, F. (2001). Introduction: Why Emotions Matter Passionate. In: *Politics: emotions and social movements* / ed. by Jeff Goodwin, James M. Jasper, and Francesca Polletta. Chicago and London: The University of Chicago Press. P. 1–24.
125. Graham, C. & Pinto, S. (2019). Unequal hopes and lives in the USA: optimism, race, place, and premature mortality. *Journal of Population Economics*, 32, 665–733. Retrieved from <https://doi.org/10.1007/s00148-018-0687-y>.
126. Hamer K. „Humanum ignoscere est”. The relationship of national and supranational identifications with intergroup forgiveness / K. Hamer, M. Penczek, M. Bilewicz // *Personality and Individual Differences*. – 2017. – Vol. 105. – P. 257–263.
127. Hamer, K., Penczek, M., Bilewicz, M. (2018). Between universalistic and defensive forms of group attachment. The indirect effects of national identification on intergroup forgiveness. *Personality and Individual Differences*. 131, 15–20.
128. Hammack, Ph. L. (2006). Identity, Conflict, and Coexistence: Life Stories of Israeli and Palestinian Adolescents. *Journal of Adolescent Research*, 21, 4, 323–369. <https://doi.org/10.1177%2F0743558406289745>.
129. Hay, L. L. (1997). *Empowering Women: A Guide to Loving Yourself, Breaking Rules, and Bringing Good into Your Life Paperback*. Hay House, Inc., Carlsbad, CA. – 173 p.
130. Herzig van Wees S. We need to talk about guilt in global health education / Sibylle Herzig van Wees // *Lancet*. – 2020. – Vol. 395. – P. 32.
131. Hollander, N. C. (2016). Trauma as ideology: Accountability in the “intractable conflict”. *Psychoanalysis, Culture & Society*, 21, 59–80, doi:10.1057/pcs.2015.6.
132. Jay, A. Ch. (2015). *When Hurt Heroes Do Harm: Collective Guilt and Leniency toward War-Veteran Transgressors*. A Thesis Presented in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree Master of Science. Arizona State University. P. 19–21.
133. Kanyangara, P., Rimé, B., Paez, D., Yzerbyt, V. (2014) Trust, Individual Guilt, Collective Guilt and Dispositions Toward Reconciliation Among Rwandan Survivors and Prisoners Before and After Their Participation in Postgenocide Gacaca Courts in Rwanda. *Journal of Social and Political Psychology*, 2, 1, <https://doi.org/10.5964/jspp.v2i1.299>.
134. Konzelmann Ziv A. Collective Guilt Feeling Revisited / Konzelmann Ziv, Anita // *Dialectica*. – 2007. – Vol. 61. – № 3. – P. 467–493.
135. Leonard M. A. Predicting intergroup forgiveness from in-group identification and collective guilt in adolescent and adult affiliates of a Northern Irish cross-community organization / Leonard, M. A., Yung, S. M., & Cairns, E. // *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*. – 2015. – № 21 (2). – P. 155–167.
136. Lidin, K. (2021). Emotions as experiences of information flow. *Academia Letters*, Article 651, <https://doi.org/10.20935/AL651>.
137. Lungu, O., Potvin, S., Tikász, A., & Mendrek, A. (2015). Sex differences in effective fronto-limbic connectivity during negative emotion processing. *Psychoneuroendocrinology*, 62, 180–188. <https://doi.org/10.1016/j.psyneuen.2015.08.012>.
138. Manara, M. U., van Gils, S., Nübold, A., & Zijlstra, F. R. H. (2020). Corruption, Fast or Slow? Ethical Leadership Interacts With Machiavellianism to Influence Intuitive Thinking and Corruption. *Frontiers in Psychology*, 11. Retrieved from <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.578419>.
139. McFarland, S., Webb, M., & Brown, D. (2012). All humanity is my ingroup: A measure and studies of identification with all humanity. *Journal of Personality and Social Psychology*, 103 (5), 830–853, DOI: 10.1037/a0028724
140. Miczo L. <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1002/9781118540190.wbeic223> (2015). Guilt and Interpersonal Communication
141. Miettinen T. Communication and Guilt in a Prisoner’s Dilemma / Topi Miettinen, Sigrid Suetens // *The Journal of Conflict Resolution*. 2008. – Vol. 52. – № 6. – P. 945–960.
142. Modesto, J. G., Keller, V. N., Saraiva, R. B., & Pilati, R. (2020). Belief in a corrupt world: A cross-cultural mediation model of beliefs about justice, punishment, and corruption.

- Personality and Individual Differences*, 164 (1). Retrieved from <https://doi.org/10.1016/j.paid.2020.110127>.
143. Nelissen, R. M. A. (2014). Relational utility as a moderator of guilt in social interactions. *Journal of Personality and Social Psychology*, 106 (2), 257–271, <https://doi.org/10.1037/a0034711>
144. Niškanović J. [Kolektivna krivica i spremnost na pomirenje: međugeneracijske razlike](#) / Niškanović, J., & Petrović, N. // [Primenjena Psihologija](#). – 2016. – № 9 (2). – P. 163–175.
145. Oxfeldt E. Framing Scandinavia Guilt // *Journal of Aesthetics and Culture*. – 2018. – Vol. 10. – [Issue 2: Special Issue: Framing Scandinavia Guilt](#). URL: <https://doi.org/10.1080/20004214.2018.1438725>
146. Páez D. Dealing with collective shame and guilt / D. Páez, J. Marques, J. Valencia, O. Vincze // *Psicología Política*. – 2006. – № 32. – P. 59–78.
147. Reitz, J. G. (2012). Economic Opportunity, Multiculturalism, and the Roots of Popular Support for High Immigration in Canada. *Anti-immigrant sentiments, actions and policies in the North American region and the European Union*, Ed. by Mónica Vereá, Center for Research on North America, Universidad Nacional Autónoma de México, Mexico City, 291–310.
148. Renner, A.-M., Masch, L. (2019) Emotional woman – rational man? Gender stereotypical emotional expressivity of German politicians in news broadcasts. *Communications*, 44, 1. <https://doi.org/10.1515/commun-2017-0048>.
149. Schneider, C. R., Zaval L., Weber, E. U., Markowitz, E. M. (2017). The influence of anticipated pride and guilt on pro-environmental decision making / Claudia R. Schneider, Lisa Zaval, Elke U. Weber, Ezra M. Markowitz <https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0188781>
150. Schori-Eyal, N., Tagar, M. R., Saguy, T., & Halperin, E. (2015). The benefits of group-based pride: Pride can motivate guilt in intergroup conflicts among high glorifiers. *Journal of Experimental Social Psychology*, 61, 79–83.
151. Sharvit, K., Brambilla, M., Babush, M., & Colucci, F. P. (2015). To feel or not to feel when my group harms others? The regulation of collective guilt as motivated reasoning. *Personality and social psychology bulletin*, 41 (9), 1223–1235.
152. Shiffler, J. B. (1993). The Role of Gender Differences in the Relationship Between Guilt-and Shame-Proneness and Depressive Symptomatology. A thesis submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Master of Science in psychology. Logan: Utah state university. 101 p.
153. Shore D. Interpersonal effects of strategic and spontaneous guilt communication in trust games / Shore D. M., Parkinson B. // *Cognition and Emotion*. – 2018. – Vol. 32. – Issue 6. – P. 1382–1390.
154. Solak, N., Tagar M. R., Cohen-Chen, S., Saguy, T., & Halperin, E. (2017) Disappointment expression evokes collective guilt and collective action in intergroup conflict: the moderating role of legitimacy perceptions. *Cognition and Emotion*, 31 (6), 1112–1126.
155. Solomatina, I., Austers, I. (2014). Collective Guilt Makes Conflicting Parties More Collaborative: Quasi-experimental Study of the Israeli-Palestinian Conflict. *Psychology Research*, 4, 4, 271–284. DOI:10.17265/2159-5542/2014.04.005.
156. Steinberg S. An analysis of the group process in encounters between Jews and Palestinians using a typology for discourse classification / S. Steinberg, D. Bar-On // *International Journal of Intercultural Relations*. – 2002. – № 26. – P. 199–214.
157. Torstveit, L., Sütterlin, S., and Lugo, R. G. (2016). Empathy, Guilt Proneness, and Gender: Relative Contributions to Prosocial Behaviour. *Europe's Journal of Psychology*, 12 (2), 260–270. doi: 10.5964/ejop.v12i2.1097.
158. Updegraff, J. A. Searching for and Finding Meaning in Collective Trauma: Results From a National Longitudinal Study of the 9/11 Terrorist Attacks / John A. Updegraff, Roxane Cohen Silver, and E. Alison Holman // *J. of Personality and Social Psychology*. – 2008. – № 95 (3). – P. 709–722.

159. Watkins, M. The Social and Political Life of Shame: The U.S. 2016 Presidential Election. *Psychoanalytic Perspectives*, 2018, Vol. 15, Issue 1, Pages 25–37.
160. Webber, K. C. & Smokowski, P. R. (2018). Assessment of adolescent optimism: Measurement invariance across gender and race/ethnicity. *Journal of Adolescence*, 68, 78–86. Retrieved from <https://doi.org/10.1016/j.adolescence.2018.06.014>.
161. Wohl, M. J. A., Branscombe, N. R., & Klar, Y. (2006) Collective guilt: Emotional reactions when one's group has done wrong or been wronged. *European Review of Social Psychology*, 17 (1), 1–37.
162. Wohl, M. J. A., & Branscombe, N. R. (2008). Remembering historical victimization: Collective guilt for current ingroup transgressions. *Journal of Personality and Social Psychology*, 94 (6), 988–1006.
163. Xu, H., Begue, L., & Shankland, R. (2011). Guilt and Guiltlessness: An Integrative Review. *Social and Personality Psychology Compass*, 5/7: 440–457, 10.1111/j.1751-9004.2011.00364.x
164. Yancey, A. K., Aneshensel, C. S., & Driscoll, A. K. (2001). The assessment of ethnic identity in a diverse urban youth population. *Journal of Black Psychology*, 27 (2), 190–208. Retrieved from <https://doi.org/10.1177/0095798401027002003>.